

BCE
BCE

9

1975

CBIT
CBIT

CBIT

CBIT

CBIT

BCE

BCE

BCE

BCE

BCE

CBIT

CBIT

CBIT

CBIT

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1975-9

{561}

ВЕРЕСЕНЬ

**Журнал
засновано
1925 року**

ВСЕСВІТ

**ОРГАН СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ ТА УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ**

Видавництво «Радянський письменник»

Київ

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

ІВАН ДАВИДКОВ. Був собі художник. Роман.
(Переклад з болгарської Івана Білика.) 3

АНТОНІО МАЧАДО. Поезії. (Передне слово
Маргарити Жердинівської. Переклад з
іспанської Сергія Борщевського, Гри
горія Латника, Дмитра Павличка.) 68

**ДО 30-РІЧЧЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕСПУБЛІ
КИ В'ЄТНАМ.**

БУЙ ХІЕН. Розкажу вам про своє село. Опо
відання. (Переклад з в'єтнамської
Майї Кашель) 79

НГУЕН ТХІ КАМ ТХАНЬ. Біля моря. Оповідан
ня. (Переклад з в'єтнамської Майї Ка
шель.) 85

ДО ТЮ. Багряні хмари. Оповідання. (Пере
клад з в'єтнамської Євгена Глазунова
та Олександра Тереха.) 91

ТЕ ХАНЬ. Весна сіддесят п'ятого року. Вірш
(Переклад з в'єтнамської Майї Кашель) 113

ФРЕНСІС КЛІФФОРД. Пастка часу. Повість.
(Переклад з англійської Мара Пінчев
ського.) 114

РИМСЬКА ЕЛЕГІЯ.

ІЗ СКАРБНИЦІ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

АЛЬБІЙ ТІБУЛ. Мир і любов. Благальна піс
ня. Сільське свято. Макр у похід спо
рядивсь...

СЕКСТ ПРОПЕРЦІЙ. Кінтія. Що дас, мила..
До заздрісника. Про себе самого. Про
щання. День уродин.

ПУБЛІЙ ОВІДІЙ НАЗОН. До Аврори. Безсмерт
ність поетів. Прощання з любовними
елегіями. (Вступне слово і переклад з
латинської Андрія Содомори.) 176

МИКОЛА НІКУЛІН. На вістрі життя. 193

ДМИТРО НАЛИВАЙКО. Гейне в новому укра
їнському виданні. 198

СИМЕОН РУСАКІЄВ. Великий творчий подвиг.
(Антологія болгарської поезії. Упоряд
кування Дмитра Білоуса. Київ, «Дніп
ро», 1974.) 206

ДМИТРО ЗАТОНСЬКИЙ. Театр Гордона Крега.
(Едвард Гордон Крег Про мистецтво
театру. Київ, «Мистецтво», 1974.) 208

ЮЛІЯ БУЛАХОВСЬКА. Співдружність літера
тур. (Література правди і прогресу. До
питання розвитку літературного про
цесу в країнах соціалістичної спів
дружності. Київ, «Дніпро», 1974.) 210

ГАБРІЕЛЬ ГАРСІА МАРКЕС. Це стосується
усіх нас. 212

Молоде покоління прагне нового життя. (Фо
тодобірка.) 218

В. МИХАЙЛЕНКО. Новий етап. 220

ФРАНТИШЕК БЕЛУШ. Кінець одного «чуда» 225

Монополії-спрути. 228

Кабінда — нафтова перлина Анголи. 231

Літературно-мистецька хроніка. 232

Веселі сторінки. 238

ЖИТТЯ І СЛОВО СЕРЕД КНИЖОК І ЖУРНАЛІВ

НА РУБЕЖІ ВОГНЮ ПАНОРАМА «ВСЕСВІТУ»

ІВАН ДАВИДКОВ

Іван Давидков (нар. 1926 р.) — болгарський поет і прозаїк, знавець і перекладач української літератури, автор поетичних книжок «Українець з білою гармонією» (1951), «Плече до плеча» (1953), «Вдома» (1956), «Світло від інею» (1957), «Дніпро під моїм вікном тече» (1960), «Радість біля кожного порога» (1962), «Крила і корені» (1964), «Фракійські могили» (1967), «Осяяння» (1970), «Здравиця зорепаду» (1972), «Вузкові колиски» (1973), «Каменоломня» (1973), а також прозових творів «Далекі броди» (1967), «Кусень хліба для мандрівника» (1971. «Всесвіт» № 6, 1972 р.).

РОМАН

БУВ СОБІ ХУДОЖНИК

КНИГА ПЕРША

Вечірня розмова з дощем

Я сидів на лаві під будиночком станції, й вітер дмухав мені просто в спину. Вікна та двері цієї присадкуватої будівлі, за півсторіччя наскрізь продимлені локомотивами, хтось повиймав — грубо й нашвидку, мабуть, ломом або киркою, подовбавши причілок та передню стіну, й долі валялися шматки цегли та штукатурки. Всередині вже нічого не лишилося. Навіть підлога, вичовгана безліччю ніг, була чиста, немовби стрілочник (він ішов за конем, поклавши руку на полудрабок, і раз у раз озирався назад) вирішив прибрати оселю для мешканців, які відтепер житимуть тут. Це будуть пташки — зеленогруді синички, що метушилися навколо в уже голому гіллі, — гірські тіні (вони влазитимуть у вирви вікон та дверей і лишатимуться тут до ранку) й кажани, які висітимуть у кутках попід стелею, мов клапти сажі, залишеної паровозами. І дзвін над порогом ледь озиватиметься до кажанів; а інколи заспіває тонким протяглим голосом, коли об нього вдариться хрущ.

Дзвін обізвався й зараз, і якийсь твердий жук упав мені до ніг. Я мимоволі сіпнувся — той звук завжди нагадував про поїзди. Але не було ні диму, ні гуркоту, який мовби вибухає з-під локомотива, коли поїзд вихоплюється на залізничний міст. Лише між стерень та бурих сіножатей, помережаних коліями возів, танув удалині сірий залізничний насип. Рейок уже не було, навіть шпали позривано. На чорному від пари, дощів та мастила гравії залишились опалово-сиві смуги — сліди від шпал. І залізничне полотно, порубане на ширші та вужчі смужки, неначе

ховало в собі перестук вагонів, у яких я колись мандрував: удар об стики рейок, ляскіт буферів, рипіння дверей у тамбурі й крізь сичання пари — новий удар.

На повороті, де горби підходили до самої залізниці, тяглася вервечка робітників: вони несли рейку, гравій рипів у них під ногами й розсідався, а рейка за кожним їхнім кроком спалахувала проти сонця синім вогнем...

Я спостерігав цю залізничну драму, й мене охоплювало химерне почуття. Час так само зривав рейки й з моїх доріг, перекидав шпали на інші насипи; інші залізниці, інші мости озивалися громом під моїми колісьми. Події, проти яких я лишався безсилий, гнали дим поїздів, на які я не встигав сісти, тільки очі мені щеміли від сажі. Я тужив за незвіданим щастям, хоч воно було поряд, я сумував і карався, тільки тепер збагнувши, що радість людини — в тривогах безсонних ночей, у хвилі злетів і поривань, а найголовніше — в пам'яті, тож я щасливий, що вона зберегла для мене все бачене й переболене. Я жив серед бідаків, з якими життя не панькалось, їв їхній хліб і слухав опівнічні кроки їхніх сновидінь. Тоді мені здавалося, мовби я послідувший пасинок долі, й лише тепер збагнув, що ті роки — моє найбільше багатство.

Час вивирає рейки, переставляючи їх з місця на місце, скрегочуть у шпалах костилі — аж серцю боляче. Та дарма! Під гравієм старої залізниці з опалово-сірими слідами шпал спить минуле й пережите, на ньому шар кіптяви та мастил, але воно зберегло в собі промінь незгасного сонця.

Робітники йшли залізничним полотном, прямуючи до нової траси. Рейки хиталися на їхніх плечах, рипів і розсідався під ногами гравій, і сталь порскала синіми блискавками, обпікаючи хистку вервечку згорблених під тягарем чоловіків.

Нові локомотиви підуть по блискавицях, прип'ятих до землі. Обабіч старого ж насипу незабаром виростуть трави та мовчання.

Чи справді вже не повернеться той поїзд, для якого забракло рейок та шпал? Я знову й знову намагався відшукати слід паровозного диму над жовтавою, мов спека літнього дня, смугою соняшників на небокраї. Там нічого не було, та я відчував гіркий дим поїзда, й коли глибше дихав, то відчував пахощі далекого ранку (то був квіт акації й щойно відшумілий дощ); я раптом опинився на пероні з потертим портфелем, в якому лежав окраєць хліба. Що ж іще могло там бути! Хіба трохи сподівань...

Той поїзд видавався мені часткою мене самого й моїх мрій про далекі міста, в гуркоті його вчувалось торохтіння дощу по бляшаному дашку вагона (дах рипів, наче по ньому хтось бігав), тінь локомотива ковзала над річками, крадучи в них віддзеркалення коней та мостів, а небокрай за вікнами гойдався, розхитаний ритмом коліс.

І дивно: замість одібрати в мене цей поїзд, час віддав мені його разом з усіма рипучими вагонами. Тепер я міг викликати свій потяг будь-якої хвилини, зневаживши суворі закони залізниць, міг побалакати з машиністом, який виглянув би з вузького вікна; я простяг би йому

грушу, й доки б він крутив її в чорних пучках, я наказав би чекати мене завтра вранці; й машиніст неодмінно б чекав...

Тепер я згадував людей, яких стрічав на платформі цього полустанку. Згадував тих, кого любив і кого ненавидів. Згадував навіть їхні звички й жести... Все відійшло, злилося з шепотом трав, а спогади й досі хвилювали.

У моїх знайомствах і зустрічах було чимало несподіваних пригод. Навіть хаотичності. Розлуки й зустрічі, й хвилини нових розлук... І що являв собою я в тому перебігу? Чи був байдужим споглядачем, який торкається долі багатьох людей, не дбаючи про хвилю, що колись набіжить і змусить його розповісти про них? А може, в тих зустрічах було щось більше, фатальне?

Я намагався забути друзів і знайомих, поривав старі й тривалі зв'язки, та вони щоразу виявлялись нерозривною часткою мене самого, бо годі викреслити з життя місяць чи бодай день, не лишивши натомість порожнечі. Коли в мить радощів чи болю воскрешаєш у пам'яті минулі дні, то мовби рятуєш себе від прірви невблаганного часу, й хаос переживань та зустрічей раптом набуває суворої стрункості й повноти. Щось подібне я спостерігав у підвалинах свого рідного дому: зроблені з буту та валунів вони б давно розсипалися, коли б не вапно та хатня крикнява, які злютувували їх. Я теж невіддільний від людей, з якими зустрічався в дорозі, невіддільний, мов камінець отих старих підвалин; і міцним розчином, що міцно з'єднує нас, стали гіркі й прекрасні роки.

Я пройшов через бруд і куці радощі життя, пориваючись до високого й чистого, яке найчастіше виявлялося мрією, я йшов і йшов до обрію, мов рейка залізниці, плекаючи спогади про події та людей, не даючи їм стертися і зникнути.

Це моя маленька перемога над часом.

Находила ніч. Будиночок покинутого полустанку спав. Сутінки під стріхою висли на стіні, мов забутий кимось чорний залізничний китель.

Наприкінці назального року я розпрощався з гірським містечком і комірчиною гончара, в якого мешкав, поскладав рядна в клунок і зв'язав, притиснувши коліном. У комірчині поблискували поливанки й вогко пахло глиною. Господар допоміг мені скластись, перетяг клунок мотузком. Я не мав поліційної перепустки, без якої на станції не давали квитків, тож мусив іти пішки з клупом на плечах усі тридцять кілометрів. І прибився до села пізно вночі, страшенно зморений.

Удома був тільки дід. Він скучив за мною й тепер двічі на день пражив мені яєшню, бо чогось кращого варити не вмів. Мати моя торік вийшла заміж удруге й рідко нас навідувала — не пускав чоловік. Смерком дід сідав коло залізної пічечки (після смерті мого батька він постарівся й ослаб), кидав у жар картоплю й куняв на дзиглику, прокидався тільки тоді, коли бульби починали бабахати й розсипатися. Присмалена лушпинка репалась і закручувалась, приємно гріючи дідову чорну, мов видовбану ножем, долоню. Дід хукав на картоплину, перекидаючи її в пучках, одкушував і жував поволі, немовби силкувався відчутти в лужистій крохмальній кашці присмак якихось надій, які відчував у ліках (ниркова хвороба й тепер, бувало, скручувала його, й він корчився і до крові кусав посинілі губи).

А мама хазяйнувала в новому домі. Енергійно хряпаючи дверима, вона збризкувала й мела цементові сходи під вікном, шльопала по мокрому міцними босими ногами й удавала дуже веселу, жваву й молоду, щоб люди не подумали, ніби в неї не все гаразд. Але в кожному її слові, мовленому чи до сусідки, чи до чоловіка (коли він сідав на коня, важкий і незграбний, кінь аж угинався, а сідло жалібно рипіло), в кожному її погляді, хай і найвеселішому, вчувалася журба. Мама сумувала й за мною, й за всім, що мусила кинути. З роками я довідався, як можна сумувати навіть за павутиною в кутку, коли це нагадує тобі незабутню хвилину. Торкаючись ліктем того чужого мені чоловіка, мама, певно, чула вві сні рипіння шафи в нашій кімнаті нагорі — золотавої горіхової шафи з інкрустованими пташками на дверцятах. Там висів батьків мисливський патронташ із кількома набоями, які мовби чекали, коли господар зарядить ними рушницю й великим пальцем відтягне курки. В шафі висіла і якась мамина одяга — ще не встигли всього поперевозити (внизу стояли її туфлі, й на лівому підборі прилипла билинка), це тишило мене й зароняло в серце марну надію, ніби якогось чудового дня мама повернеться додому й, випосвнивши наш дім брязкотом тарілок та пахощами теплого хліба, який пахнутиме й попільцем, і гострою хмільною опарою, підсуне стільці, покуштує, примружившись, із дерев'яної ложки, чи не пересолила страву, й накаже:

— Ану вмивайтеся та сідайте, бо то гріх, коли хліб на столі, а ти баришся!

Дідова картоплина, розтрушуючи перламутр, бабахкала в пічці й розганяла мої видіння, я забував про дух нафталіну й безтурботних дитячих ранків, яким пропахла наша стара шафа, й переносився думкою в літо, що непомітно спливе й принесе по собі давній клопіт про зошити й підручники, про взуття та зиму, квартиру на наступний навчальний рік... Усе це здавалось таким же неодмінним, як ота мла, яка щоранку насувалася від річки й заповняла все кругом, лишаячи тільки кострубаті острівці шовковиць за парканом.

Цього літа почали міряти літ по той бік нашої річки Ого́сти.

Одного ранку мене перестрів лісник — він ішов босий, накинувши жилетку на одне плече, кашкета теж збив набакир, але кокарда була точно посеред лоба: там, де проходить «уявна лінія носа», як сказав колись мій дід, раптом пригадавши урок свого грізного унтер-офіцера з Бдинського піхотного полку.

Кашкет був для нашого лісника символом влади, даної йому згори. Цей чоловік міг не вдягти галіфе чи кителя, щоб не рвати одягу в колючих кущах, міг де завгодно з'явитись у старому лахмітті; але ніколи не виходив з дому без того «козирка». Дотепники розповідали, ніби бачили, як він купається в Огості. Одяг кладе в березі на камінець, придавивши його зверху широким паском із важкою пряжкою, й голий, але з «козирком» на голові, йде у воду. І кокарда якраз по центру! Купається собі, та на глибоке не заходить, поволі хлюпається, остерігаючись, щоб не забризкати свого ушавленого кашкета...

Цього ранку лісник до блиску натер козирок рициною, кокарда теж сяяла як нова. В парадному кашкеті він здавався кумедним, бо старий

жилет на ньому геть обвис, холоші були в китицях, а великі босі ноги з порепаними п'ятами й сухою глиною між пальців аж надто контрастували з тією короною із цупкого зеленого сукна, що увінчувала голову.

Та він не зважав на це й носив свій кашкет з притаманною не дуже розумним людям упертістю. І разом із кашкетом носив своє прізвисько Лісовий Цар, хоч і вгадував у ньому щось глузливе.

Це його прізвисько знали всі жителі навколишніх сіл.

Ми домовилися швидко. Лісовий Цар запропонував мені допомогти йому зробити облік вибракуваних дерев. Він домовився ще з якимось хлопцем, вони йтимуть з рулеткою попереду, а мені лишиться забивати кілочки й нумерувати або ставити сокирою позначки на стовбурах. Тільки й діла.

— Робота — як у того архієрея, — сказав Лісовий Цар, підкидаючи плечем ізсунутого жилета. — Цюкнеш сокиркою раз, а там озветься зозуля, там зірвеш черешню та в рот, як трапиться дорогою виноградник... І сонце не пече, й грошенята капають!

Я не довго вагався. І не для того, щоб слухати зозулю чи сидіти в холодку. Просто я мусив заробити трохи грошей, бо до осені лишалося не бозна-скільки часу.

Я пішов додому й розшукав у підвалі сокиру. Це був колун, важкий і незграбний. Тоді серед акаційових жердин угледів щось більш придатне — маленьку сокирку завширшки пальців на п'ять, посередині на ній була темна смужка, — там, де коваль приварив сталеве лезо до ще доброго обушка. Я торкнувся леза пальцем і мало не порізався, тоді виглянув держак терпугом, а далі ще й скельцем, яке знімало тоненьку білу стружечку, й заходився чекати нового дня, щоб услід за лісниковим кашкетом поринути в старий бір, звідки пахло росою й світанками.

●

Сонце щойно встало, коли я, замилювавшись власною тінню, яка простяглася через увесь моріг, почав сходити в берег. Лісовий Цар з незнайомим хлопцем забрели майже на середину річки, й відображення їхнє рвалось і тануло. Вони пригорщами набирали то темної води, то золота, розтопленого сонцем, хлюпали собі в обличчя й сміялись. Уздрівши мене, Лісовий Цар витерся долонею, жвавий від холодної води, й торкнув хлопця:

— Ну, ходімо!

Вони перебрали річку, заточуючись на слизькому дні, мені ж роззуватися не хотілось, і я почав стрибати з валуна на валун. Вода між камінням вирувала й пінилась. Під моєю вагою валуни зітхали й порипували, а мілька лякалася тіні й розчинялась у ранковій воді.

Ліс починався майже відразу за річкою.

Ми йшли вгору між ніздрюватим вапняковим скеллям, з дірочок у вапняку повиганялися високі стебла папороті. Попереду ступав Лісовий Цар у литих калошах, вони прикипали до стежки й раз у раз ляпали його по репаних п'ятах. За ним плентався, остерігаючись наступити на калоші лісника, хлопець, а я йшов останнім і добре бачив їх обох. Життя-буття зеленого кашкета з кокардою не дуже цікавило мене — більше приваблював той, що йшов середнім: невисокий юнак у зеленавій сорочці з латкою на спині. Темна латка була абияк пристьобана чорною

ниткою, й коли хлопець, ідучи, ворушив гострими плечима, вона брижилась.

Певно, малий працював під палючим сонцем — чи в кар'єрах, чи то десь на шосе, важкою неслухняною киркою здирав настил старої дороги, а потім розкидав гравій густими загребущими вилами, від яких аж коліна підгинались. Коток наступав і наступав йому на п'яти, просякнута ж потом сорочка парувала, й сонце розсотувало її до дірок.

Тепер я був певен, що доля звела мене з гарним хлопцем, із людиною, яка вже добре знає смак причерствілого хліба, загорненого в газету й геть обліпленого поживклими крихтами сиру, що лишилися від учорашнього дня. І цього ранку, коли рулетка випиналася з кишень Лісового Царя, а нетрі диміли млою, я навіть гадки не мав, що життя зв'яже мене з тим хлопцем на довгі літа, а спільні болі та радощі зміцнять нашу щирю дружбу.

— Почнемо звідси,— сказав Лісовий Цар, узяв мою сокирку й нахилив тоненького ясенка. Зелена кора деревинки поблідла на згині. Коли сокирка цюкнула, ясенек тріснув і впав мені до ніг, зашарудівши гілочками. Лісник зробив із нього кілочок завдовжки зо дві чверті, затесав з одного боку, а я хімічним олівцем вималював на затесі цифру «1». Деревина пускала сік, і цифра розпливалась, Лісовий Цар трьома ударами сокирки загнав кілок у землю — аж кора збіглася.

Звідси наш маршрут мав пролягти понад Огостою й сягнути дубового лісу, що темнів угорі по той бік Вітових Левад, обминути громадські луки біля баштанів, на найвищому горбі, звідки видно Петрохінське шосе й залізничний місток за станцією, й аж тоді (це, певно, буде не раніше, як почнуться осінні дощі) рулетка, блискаючи в траві між валунами, приведе нас у землі села Каліманиця, де ми скуштуємо води з Бекірових джерел, що дзюркочуть під старим ясенем, заглянемо в воду й серед рудого розмоклого коріння побачимо себе, засмаглих на вітрах і літньому сонці, й потонемо у відблисках сліпучо-білих осінніх хмар, і хмари, розхвильовані крильми перелітних птахів, намагатимуться й нас віднести з собою в далину.

Але це буде через багато-багато днів.

А поки що Лісовий Цар простував уздовж невисокого чагарника, й гілля, даючи йому дорогу, розступалося й знову сходилося за ним, мов чутливе до кожного дотику віяло, а внизу понад землею, раз по раз крешучи об камінці, з сичанням і посвистом шастала рулетка, яку тяг за собою той юнак.

— Малий, тебе як звуть? Бо я забув,— лукаво всміхнувся Лісовий Цар, блиснувши жовтими від тютюну зубами.— Твоя мати, бува, не вчашала до нашого села, як ще тебе не було на світі? Може, копистки позичити, може, ще чого, га?

— А хто ж її знає,— впіймався на гачок хлопець.— Дядина в мене з вашого села...

— Авжеж, оце дивлюся на вас — наче близнята,— кивнув він головою в мій бік.— Наче вас робив один майстер.— Лісовий Цар знову кивнув на мене: — Його мати домівниця, в просо не стриба, тож, кажу, може, твоя коли согрішила.

Хлопець зашарівсь, уторопавши натяки, на очі йому набігли сльози, й підборіддя з родимкою в лівому куточку губів нервово сіпнулось:

— Я міг би відповісти тобі, та незручно. Тато мій доводився тобі ровесником.

Лісовий Цар перестав хихотіти й промимрив:

— Та ти не той... Хіба ж я... Хотів трохи пожартувати, а ти бач як... Ще й лякаєш мене. Ти не дуже, дорогий! Не кипи!.. Та рулетку натягай краще, бо сіпаєш, як той каліка!

Я глянув на юнака, прикро вражений словами цього грубого чоловіка, й раптом збагнув, що ми й справді дуже схожі. Ті самі короткі, ледь нахмурені брови з тонкою рисою між ними, яка надає обличчю сумного й зосередженого виразу, однакові вуста — невеликі й плавно вигнуті, а в кутиках зачалась усмішка, яка з'являється вряди-годи, зате, розцвівши, враз оживляє кругле бліде обличчя.

— Усміхнися! — радили мені друзі.— Коли всміхаєшся, ти стаєш симпатичний...

Те саме тепер кортіло мені сказати хлопцеві, який, нахилившись, притискав рулетку до трави, чекаючи, поки я заб'ю кілочок. Але я не вимовив цих підбадьорливих слів, бо образа глибоко врізалася межі його бровами й дружнє слово навряд чи розгладило б ту зморшку.

Скінчивши свій робочий день, ми купалися в Огості, й сонячні зайчики вигравали на воді, то вихоплюючи з дна кругленький камінчик, то раптом сідаючи на срібну спинку якоїсь рибинки. Обличчя наші, подряпані ожиною та сухим гіллям, щеміли від теплої води. І ми згадували дешевий одеколон, яким прохолодні руки перукаря витирали нам лице суботнього надвечір'я, коли ми, тиждень проходивши в лісі, вмоцнувалися у продавленому кріслі й довірливо дивилися, як бритва, перш ніж торкнутися наших ріденьких борідок, лякає й стрибає на пружному паску, то так, то ськ обертаючись у руках майстра...

З долини тягло вітерцем. Тс був теплий легіт, бо плаї, скелі та піщані береги річки, дарма що сонце давно зайшло, й досі дихали жаром. Ми відчували його ступнями босих ніг, але щоки й долоні, ще зберігаючи прохолоду річки, нагадували нам, що ніч не за горами й верховий вітерець, лагідно погломонівши з осиками, які першими відчують на собі його пружне крило, незабаром спуститься.

Ми ночували біля чийогось баштану високо вгорі, де рідкий ліс був порізаний довгими галявинами, зритими віспою кротячих нір. Після косо-виці де-не-де ще стояло високе бадилля будяків, місцями столочене худобою, місцями зовсім свіже й пружне, з китицями бузкових квітів.

Лісовий Цар і ми з хлопцем сіли біля гостроверхої хижки з трикутною діркою замість дверей. Солом'яний дах просвічував, і було приємно, зайшовши в хижку, лягти горілиць і дивитись, як небом пливають хмарки, видимі тільки проти Молочного Шляху.

Із сонячного боку хижки, з узлісся, починався баштан, і крайні дині плутались аж на дерева. Йдучи навпростець, я раз по раз перепинався об в'юнке кавуняче гудиння, шпортався в мереживному листі й турбував темні важкі плоди, ледачкуваті й круглі, з валежаним на споді срібним круглячком.

— Я сам виберу, не руш,— сказав Лісовий Цар і забрів у гудину. В нього був тихий нечутний крок, і він ступав обережно, немовби стежив за чимось полохливим, що кожної миті може пурхнути й полетіти геть.

Я повернувся до хижки й сів біля щойно розпаленого багаття. Вогонь, обминаючи дрова, плазував по траві, й дим виїдав очі.

Лісовому Цареві кортіло вибрати найспіліший кавун, і він довго ходив баштаном. Я слухав, як співають кавуни, відгукуючись на його постук: той весело, мов порожня бляшанка, той глухо, наче глибока вода, в яку щось упустили; а ось цей звук нагадував ляпання босих ніг по мокрій стежині.

Лісовий Цар обмацував на кавуні п'ятачок, де раніше була квітка, роздивлявся мереживо смуг, мовби читав якісь ієрогліфи. Нарешті він підняв здоровенну, як той місяць угорі, кулю, й поніс до вогню.

— Ріж! — Лісовий Цар покотив кавун до мене й увівся край тріскотливого гілля, розжареного й прозорого, наче кривавий перламутр.

Я взяв ніж, обер з нього шкірки вчорашніх помідорів і торкнувся жалом кавуна. Вівчарський ніж, гартований у сільській кузні, розколював те рябокорє диво кривою блискавицею, що займалася зсередини вогнем. Кавун, ураз луснувши, розпадався навпіл і лягав у траву.

— Твій вогонь і ласкаве слово, — сказав, усміхнувшись, хлопець Лісовому Цареві, — а наші — три місяченька: один на небі й два на землі. Хай нам поспіять, а ми повеселимося...

— Ти веселися, скільки тобі влізе, а мені подай сюди ніж, бо хочу їсти! — різко відповів лісник, і я, недавно заворожений його плавним танком серед кавунів і чутливими пальцями, які виповнювали мою душу мелодією нічного баштану, тепер мовчки дивився на нього.

— Мені хай будуть оці місяченька, чи як ти там їх назвав. — Лісовий Цар підтяг до себе обидві половинки кавуна. — А ви собі поріжте того, що на небі. Та глядіть не вищербіть ножа...

Він розкрояв одну половинку й заходився їсти. Кавун, певно, був дуже солодкий і смачний, бо Лісовий Цар, вищиривши довгі зуби, сьорбав, плямкав і аж захлинався, і щетина на його неголених щоках стовбурчилась й блищала проти вогню.

— Земля родить не тільки для того, щоб ми їли... — Соромлячись власних слів, які й самому здавались недоречно врочистими й чужими, я все-таки відповів йому. — Людині часом досить і того, що вона має змогу помилуватися прекрасним.

— Кому досить, а кому й ні! — Лісовий Цар утерся рукавом, сорочка його порожевіла від соку. — Ти он цілісіньке літо спотикаєшся об пеньки, дереш собі руки й ноги тернинням, а восени візьмеш і віддаси всі свої зароблені гроші на зошити та олівці, та ще не знати які дурниці. А я мушу купити дітям хліба на зиму, й дерті для кабана, й цвяхів, щоб збити саж. Я люблю помацати руками те, що заробив, і горлянку промочити люблю. Ти можеш здалеку дивитись на спідницю, а про мене її наче й нема, коли я не схоплю ту спідницю п'ятірнею.

— І до чого ж ми тоді докотимося? — спробував підтримати мене юнак. — До стану худобини, в якій аж сльози навертаються від вдячності, коли їй покладеш у ясла віхоть сінця?..

— Докотимося туди, куди ваші твердолобі голови вас ніколи не доведуть! — блимнув на нього з-під козирка лісник. — Ти, хлопче, дай мені грошей, а розуму не позичай. Я старший за тебе й бачив на своєму віку стрижене й смалене, хоч ти й думаєш собі, що я недолугий... Обкатає тебе колись життя, та дай нам боже доброго здоров'я, щоб ми з тобою стрілися чи десь на ярмарку, чи так у дорозі, й коли з тебе вийде щось путнє, то сядемо в якійсь корчмі, почастиш мене пивом і скажеш: твоя, дядьку, правда була, крутився я, мов той кажан круг місяця. А я

тобі тоді скажу: тримай, хлопче, кулак за пазухою й витягай тільки тоді, як треба щось та комусь довести, так його перетак!

Я дивився на нього (він уже доїдав останню скибку кавуна, вигризавши до білого) і мріяв про те, щоб у цілому світі не було такого шинку, де Лісовий Цар міг би пити пиво з моїм другом, пити й виголошувати перед ним отакі гіркі слова.

Ми сиділи до пізньої ночі, підкладаючи в багаття суху виноградну лозу, яка тріщала й порскала іскрами. Спершу ми сахались, тоді махнули рукою, бо іскри були не пекучі: саяйне, мов червона мушка, сяє на руку чи на плече — й умить перетвориться в м'яку білу пушинку. Вогонь злітав угорі й осідав, і баштан то підступав до самого вогнища, рясний і кучерявий, то втікав до лісу, таємничий і заселений тінями.

А ми гріли руки над вогнем, і вони здавалися блідо-кораловими, майже прозорими, й коли я придивлявся пильніше, то бачив мережку вен, здавалося навіть, що бачу крізь долоні й ворухки язика полум'я, й розпечені жаринки. Все це, певно ж, було не так, але місячна ніч, нависши й над нами, й над горами, й над цілим лісом, розбурхувала мою уяву.

Руки Лісового Царя плавали над багаттям, вишукуючи останні спалахи вогню, що вже брався попелом, і пальці ледь ворухилися, тішачись ласкавим теплом.

Розповідали, ніби давно колись він стріляв у хлопчика з Малої Кутловиці, який ловив рибу під залізничним мостом; лісник поранив його в ногу, і той, тепер уже дорослий дядько, ходить на дерев'янці.

Я вперше бачив руку, яка піднялась на людське життя. Зараз на ній вигравали відблиски вогню, а того ранку вона притискала до плеча приклад, квапливо намацуючи курок старого бельгійського карабіна, вибракуваного по закінченні Балканської війни, й ліве око мружилось на мерехтливу мушку.

Певно, хлопчак стромляв руку під кожен валун — я не раз бачив, як малокутловицькі дядьки та підлітки промишляють біля того містка. Поділ мокрої сорочки бовтається у воді, в'юнкі маріни випорскують з рук, і в жменях лишається тільки відчуття дотику до чогось пружного й гладенького, мов сталь.

І тоді почувся вигук: «Сті-і-і-й!..» І між розгойданим верболозом на тому березі блиснула кокарда. І коротко клацнув затвор...

Я знову підкинув лози. Полум'я знялося вгору, й видіння — хлопчик з кількома рибинками в кишені — зблякло. Та щойно багаття переставало тріщати, як малий вертався під склепіння мосту й, заправляючи сорочку в штани, починав озиратися.

— Я стріляв у людину, — немовби прочитавши мої думки, сказав Лісовий Цар. — Собаки не зачепив би, а людину підстрелив. Собака закону не читав, бо неграмотний. Ну, гавкне, а кинь йому маслак, то й замеле хвостом і стерегтиме тобі хату. А людина, так її перетак, набичиться й пре лобом на закон. Мені дали погони й карабін дали (зараз ми міряємо вирубки, нащо він мені здався), і хай би мій рідний батько зламав закон — я б його поставив до стіни й вивернув з нього душу!..

Закони вигадала розумна голова, не те що наші з вами! Хто цього й досі не втямив, нарікатиме сам на себе — і край...

Наші руки, простягнуті над вогнем, стали зовсім звичайними, бо морок відібрав у майже згаслого багаття рентгенівський чар. Під руками лишилась тільки жменя попелу й м'яка тиша. Мені здавалося, ніби вказівний палець Лісового Царя (той палець нервово сіпавсь, коли лісник ворушив плечем, щоб не сповзла жилетка) намагає курок старого бельгійського карабіна й око, в якому тремтить сполохана диханням мушка, шукає серце хлопчика, що з кількома рибинками в кишені зважився стати проти непохитного закону. Серце хлопчика — чи, може, й чиєсь іще?..

Багато сонць сіло за горами. На сході щоранку піднімалося нове світло, та минав день, і воно теж западалось у безвість, лишивши по собі купку небесного попелу. Латка на спині в хлопця, що тягав рулетку, знову зотліла, й брови його вигоріли.

Я тоді ще не знав, що через багато років вони збережуть колір високого літнього сонця і мій друг стане пілотом; уздовж і впоперек вимірявши небо, він надсилатиме мені листи й листівки з далеких міст, а з марок пожмаканих у дорозі конвертів на мене дивитимуться жовтодзьобі папуги й рожеві пташки-колібрі над пелюстками дивних екзотичних лілей.

Інколи він заходитиме до мене. Швидким порухом скине китель, запхнувши блакитний шарф у рукав, і повісить кашкет. Тоді мені вже буде сорок п'ять, волосся моє візьметься сивиною, й на тім'ї засяє п'ятачок. Та й мій гість, підійшовши до дзеркала, теж укотре відчує, як легко проходить по його голові гребінець, і скаже:

— А пам'ятаєш, які в нас були чуби? Картуз не тримався! — І докине: — Я не роззуватимусь. Мої черевики чисті — на них тільки зоряний порох.

І я побачу на вішалці двоє крил, що вимережались із зоряного саява й сіли на його пілотський кашкет.

Розсунувши ліктями книжки, льотчик сяде поряд мене за мій письмовий стіл, і погляд його зупиниться на картині — стежка серед жовтогарячих дерев і двоє закоханих, які йдуть у безмежжя.

— Тільки закохані та осінні дерева святі, — скажу я, перехопивши його погляд. — Лише вони гідні ореолу, яким їх оточив митець.

— Та ще діти, — мовить пілот, обернувши до мене стомлене обличчя, і я здригнуся, раптом упізнавши в ньому самого себе. Він розповідь мені про дітей, яких бачив у небесному безкраї і про яких ми думаємо, ніби вони сплять у зручних домашніх ліжечках. Вони мандрують мовчки між зорями, скаже він, і вітер водить їх за руку, а вранці ми дивуємося, звідки в них на сандаліях зоряний пил...

Я посміхнувся на цю його вигадку. Певне, він був дуже втомлений, коли хмарки, що проносилися над свистючим колом гвинтів, видалися йому дітьми. Тоді він візьме кашкет і попрощається, та я не піду проваджати його до трамвая, лише сяду й напишу вірш про видіння пілота в нічному небі.

Іншого разу він завітає веселий і ще з порога гукне:

— Привіз був тобі зірку, та ба: пропала кишеню й випала... Ну, дарма, почастую тебе сигаретою!

І я куритиму, відчуваючи пахощі хмар, яких не сягав навіть думкою.

Про катастрофу я довідаюсь од випадкової людини і, як був, помчу в аеропорт. І коли тополі й паркани міських околиць лишаться позаду, я побачу перед собою дим, який раптом стане чорно-сизим, і довгі, охоплені вогнем, до білого розжарені крила.

І на свій превеликий подив я побачу серед випаленої трави аеродрому Лісового Царя в тій самій старій розтягненій жилетці, й між пальцями його босих ніг знову зажовтіє глина. Літак огорне буйне полум'я, й відблиски вогню мерехтітимуть на лакованому козирку. Лісовий Цар безпорадно стоятиме й дивитиметься, а побачивши мене, побіжить назустріч, кумедно розгойдуючись усім своїм незграбним тілом:

— Згорів хлопець... І ніхто його не врятував...

Дим клубочитиметься щораз вище й вище, до самих зірок, які незабаром з'являться над темно-фіалковими, майже прозорими обрисами гір, і не видимий нам, потай од усіх нас, так і не встигши скинути окулярів, закіптюжених димом, не розстебнувши куртки, порепаної й зморщеної, мов обпалена кора, до тих фіалкових верхів полине льотчик. І я ніби побачу, як він перетинає Молочний Шлях, хоч то буде звичайне пасмо диму, розбурханого вітром.

А коли я вийду на шосе й почну виглядати автобус, дрібненький чоловічок у пенсне, яке передушило йому носа, підійде, поторкає мене парасолькою й здивовано запитає:

— Громадянине, чому не викличете швидку допомогу? Ви ж увесь чорний, мов з вогню. Ви зовсім згоріли...

— Помиляєтеся, добродію,— відповім я.— Не зовсім, тільки серце обвуглилося...

І я підніму руку на прощання, й побачу, що від моєї руки в повітрі й справді лишається чорний слід, наче від головешки.

Але я житиму й далі, воскресений невідомим милосердим божеством, якому я ніколи не поклонявся. Бо серце моє повинно сумувати за тим, хто мандрує під хмарами, пронести спогад про нього через роки й міста, бо був він на землі самотній і згадувати його більше нема кому.

І серед ночі, поринувши в глибокий сон, я бачитиму, як він іде по зірках, наче то валуни Огости, між котрими вирує темна вода. Зірки гойдатимуться, розхитані його ногами, він же йтиме й ітиме далі, аж на той берег неба, де починається безмежжя.

Одного дня, було це саме в суботу, Лісовий Цар скрутив рулетку раніше звичайного й урочисто сховав її до кишені з таким виглядом, не наче казав: «Ще б могли впріти разів зо два, та знайте мою доброту!» Далі витрусив зі своїх лахів землю та листя й подався до села.

Я й собі пішов додому. Діда не було — тільки-но кудись подався, ще навіть вогонь у пічці не погас, а з вовняних шкарпеток (дід повісив їх на спинку стільця) й досі падали каламутні краплини.

Вдягнувши чисту сорочку, я дістав сандалії, та ледве натяг на ноги: ремінці висохли й зашкарубили, а пожолоблені підшви впиналися мені в ступні, мов тверда бляха. Я пішов прогулятись, бо не терпів духу непровітрених кімнат: отієї суміші з смороду випраних шкарпеток, запаху печеної картоплі та цибуляного лушпиння.

Я вже звик до пахощів долини, до запаморочливого аромату лісо-

вого зілля й розчавленої ногами трави, а наше дворище, й розкидана солома біля хлівця, й заклопотані кури, і згряя горобців серед них — усе це викликало відразу.

На вулиці я зустрів нашого сусіду Димитра з оберненим трубою донизу блискучим контрабасом за плечима.

Я згадав, що завтра свято, й думка, чи не збирається молодь нашого села влаштувати якусь гулянку, погнала мене того літнього надвечір'я до школи.

А там і справді щось готувалося. Двоє хлопців розігрівали сірниками плетений асбестовий капшучок лампи. Капшучок спочатку почервонів, неначе мідний, а коли лампу накачали, розпikся до матової білизни.

Молодь почала сходитись.

Стоячи коло вікон, музиканти ладнали мундштуки й виціджували воду з труб, швидко перебираючи клапанами.

Зала виповнилася незлагодженими звуками, які штовхались і шарпалися поміж стін, поки нарешті дійшли певної згоди в ритмі старого шлягера, настирливому й лункому. Дряпаючи підшвами дошки, дівчата замигтіли синіми квіточками спідниць, геть усі в однаковому, бо си-тець давали на картки, а до сільського магазину надійшов лише такий. Іскри з дівочих очей, розсипаючись на всі боки від шаленого кружляння, торкалися наших щік, і ми, стоячи попід стінами й дивлячись на танцюристок, відчували, що вир мелодії захоплює й нас.

Коли Магдалена потягла мене на вальс і ми з нею закружляли на нерівній підлозі, мені здалося, що я ось-ось упаду, зачепившись за огудиння, наче тут не кімната, а долина з багаттям і знайомий мені баштан. Магдалена, притиснувшись щокую мені до плеча, не зводила з мене ока, немовби вперше бачила. Це було дрібненьке куцов'язе дівча, на шиї в якого стрибав разок червоненького намиста. Магдалена вихилялася в усі боки, випереджаючи такт, і це бентежило мене ще більше. Її кофтина з цупкого домашнього полотна, проткана сріблом (цю тоненьку парчеву ниточку моя мати називала «дерме»), шерехтіла в мене під пальцями, і я всім своїм єством відчував ласку її гладенького тіла, про-нятого чарами музики. Попелясто-чорне волосся дівчини лоскотало мені підборіддя, я всміхавсь, і вона теж усміхалася, віддано дивлячись на мене.

Від тютюнового диму в шкільній залі стало нічим дихати. Густі пасма клубочилися поміж нас, огортали лампу, й розжарений плетений ковпачок її неначе танув у сліпучій білизні.

Мелодія кінчилася. Музика заворушили здеревілими губами, на яких відбився слід мундштука, схожий на монету, й, ледь перепочивши, знову починали грати.

Дим виїдав мені очі, хотілося вийти бодай на мить, аби ковтнути чистого повітря. Я глянув у бік дверей, Магдалена збагнула моє бажання, й ми вийшли надвір.

Стежка, що куцим килимом прослалася нам під ноги, вела в ніч. Молоді голоси, безпорадно тіпаючись у диму попід стелею, вихопились на волю й разом з пасмами тютюнового диму потяглися нам услід. Але під напором нічного вітру цей гомінкий туман швидко розвіювався й глухнув. Магдалена мовчки йшла позад мене, збентежена десятками цікавих очей, що стежили за нами в одчинені двері. Відчувши обличчям щільну перепону пітьми, вона здогнала мене вже на кам'яних сходах (я

шепнув: «Обережно, сходи слизькі!») й узяла за лікоть. Рука її тремтіла, певно, від холоду, яким тягло з річки. Магдалена мовчки горнулась до мене, немов дослухаючись музики, що ось-ось полине й понесе її на крилах удалину, і я зненацька відчув під рукою пружний клубочок. Дівчина схвильовано дихала, і груди її оживала в моїй долоні, мов горобине тільце. (Кілька років тому до нашої хати залетів був горобець, і мені після тривалого полювання, по тому, як мамині окуляри брязнули з вікна, пощастило його вхопити. Жменя моя виповнилася пір'ям, що пахло сонячним літнім небом.) Той самий дух, не знати як зберігшись у моїй пам'яті, війнув на мене й тепер, і я раптом згадав, що так пахнуть липи. Враження було настільки реальне й чітке, що я аж роззирнувся, чи немає де й справді квітучих лип. Але ні в шкільному дворі, ні десь поблизу не було нічого подібного. Я підвів очі вгору, але там сяяли зірки, великі й миготливі, й панувала німа ніч.

Магдаленина рука підштовхнула мене в темряву, і я пішов. Я думав, що стрімким схилом, з якого дощі повимивали брук, ми йдемо до їхньої хати, але дівчина звернула на бічну стежку між зарості глухої кропиви, тулячись до мене й збуджено щось нашіптуючи...

Я лежав на чорному сіні — сюди привела мене Магдаленина рука — й дивився в темряву. Незабаром почали вирізнятись крокви, стрункі обаполи бантин, а між ними заясніло небо, ледь притрушене попелом, певно, Молочний Шлях. Я намагався ні про що не думати, віддаючись не знаним досі почуттям. Боявся злякати чари, яких уперше зазнав. Магдалена теж лежала мовчки, сіно під нею зляглося, і дівчина, потонувши в пахощах полину та деревію, здавалася ще дрібнішою й зовсім чорною. Лише її гола нога, яка спроквола ворушилася й торкала мене, була реальною, — все інше злилося й розчинилось у темряві.

— Ти що, заснув?

— Ні.

— А я думала — заснув... Слухай, чом ти не сказав мені, що ти нічого не вмієш? Зайченятко... — Вона присунулася ближче. В її словах, які я відчував устами (Магдалена в темряві шукала моїх вуст), була не ласка, а розчарування. — Сtrib-стриб — і сів, зажурився... Кажу ж — зайченя, та й годі. Тепер справжнього чоловіка вдень із свічкою не знайдеш!..

Я збентежено слухав, раптом помітивши, як вона гугнявить, ковтаючи склади й цілі слова.

— Лежиш, мов пень, приголубив би абощо... Полежали тріхи — й ходи здорова, чи як? Мовляв, нащо ти мені здалася, щоб я тут із тобою... Вгадала?

Сухе сіно тріщало під спраглим тілом дівчини, й мені здавалося, ніби й сорочці моїй тут колько й незатишно.

— Любий мій хлопчику... — В Магдалениному голосі забриніла ніжність. — Не слухай ти мене, дурну... Люби, хоч трішечки...

Я досі й не помічав, що її волосся тхне кімнатою, в якій завжди сохли випрані їдким господарським милом сорочки і яку майже ніколи не провітрювали.

— Я дам тобі найбільшу в світі радість. Якщо хоч трошки полюбиш мене...

Її поцілунки були мокрі й липкі. Я сторонився, не давав обійняти

себе, бо Магдаленин віддих (певно, за вечерею їла часник) викликав у мене мало не відразу до неї.

Потім мене злякало якесь гупання. Я зіп'явся на лікті, ладен підхопитись і втекти. Хтось унизу під нами ходив, і від однієї думки, що нас отут застукують, мене пройняло холодом. Магдалена, на подив мені, залишалася спокійною.

— Коні,— сказала вона й посміхнулася, бачачи моє збентеження.— Вчули, що в стодолі хтось є. У нас тут стайня, ти хіба забув?

Знову тупнув копитом і тихо заіржав кінь, брязнуло кільце, й до стодоли назбігалось повно коней.

Ніч мого першого кохання так і спливла на слизьких конячих крупах, які ворушилися під нами внизу. Наші несміливі дотики, сяйво білих дівочих колін, мокрі поцілунки й моє розчарування — все це, так само невловне й слизьке, намагалось утриматися на воружких конячих крупах, що блищали проти зір.

Не знаю чому, проте й згодом, по багатьох роках, коли я кохав інших жінок, давно позбувшись хлоп'ячого піднесення, мені щоразу здавалось, ніби мої почуття тримаються на кінському крупі. Якесь лише мить — і вони, розхитавшись на цій хисткій пульсуючій поверхні, впадуть додолу, під удари безжальних копит...

Відтоді ми з Магдаленою бачилися майже щовечора.

Повертаючись із лісорозробок, я заставав її на лавці біля воріт. Хата в них була одноповерхова й присадкувата, під шкаралупками турецьких черепиць, кривих і пожолоблених, наче розм'яклих од сонця та дощу. Підвалини цієї збогої оселі пооблуплювалися й світилися наскрізь, а стіни хиталися від грюкання дверей, і на господарів щоразу сипався порошок. Було таке враження, ніби дім, сточений дощами та шашелем, ось-ось похитнеться і впаде під ударами вітру, разом з високим димарем, на якому без угаву торохтів млинок.

Але то тільки здавалося. Дім стояв, мов улитий, бляшаний млинок деренчав на всю вулицю, а за дверима не припинявся плин життя.

Магдалена трохи відсувалася, лавка вгиналась, і я відчував під собою тепло нагрітої за день дошки, що була свідком наших побачень.

Я приносив із собою спогад про сухе дубове листя й тріск модрин, що, здригаючись верхівкою, ронять на лісорубів зеленаві іскри шпильок, і цим п'янким і гіркуватим спогадом, який проймав всю мою істоту, були випознені наші ночі.

А в хаті хтось грюкав по підлозі ціпком. Мені здавалося, ніби, перш ніж досягти нас, це грюкання, розчинившись у лункій порожнечі кімнат, убирає в себе порошок стін і липучий шелест почорнілого павутиння.

Коли грюкав ціпок, це означало: «Магдалено, вже ніч, іди до хати...» Але дічка не зважала на заклики.

Мені довелося бачити той ціпок. Ручка в нього була з цапиного рогу — темно-сіра, зі світлим рубцем, а нижній кінець був підбитий залізом. Поклавши на нього сіпливі руки, що тремтіли в унісон бляшаному млинкові на комині, той ціпок цілими днями тримав у руках Ілія Амери-

канець. То був невисокий чоловік з по-жіночому широкими стегнами й куцоногий, як і його дочка.

Такими ногами добре місити глину чи стояти на скирті в молотьбу, відчуючи, як під тобою тріщать перевесла й порскає вгору дзвінке зерно. А вони носили — та й то лише з кімнати до лавки за ворітьми — страждання цього безнадійно хворого чоловіка.

Ілія Американець повернувся з-за океану, ще як мене й на світі не було. З таких мандрів люди вертаються з повними руками й, ступивши на перон, звідки колись вирушали на заробітки, довго розглядаються навкруги. Все лишилось таким самим: і жовтий закіптюжений вокзал, і ластів'ячі гнізда попід карнизам, і тільки тополі за колонкою, що скрегоче й бряжчить іржавим важелем, коли пасажери качають воду, стали втричі вищі й товсті. Виснажений дорогою мандрівник вибирається з лабіринту своїх валізок, обклеєних барвистими готельними знаками, скидає кристалий капелюх з білястою смужкою поту на околі й, розстебнувши цупкий, мов з дикту, накрохмалений комірець, бо раптом не стало чим дихати, повними сліз очима втуплюється в навколишні гори та білу хмарку між ними... Все таке самісіньке, як і в далекому дитинстві, неначе він дивиться в шибку батьківського вікна.

І тоді, все ще не впізнаючи забутого земляка, якого виказує хіба що великий багаж, до нього підходять родичі й односельці. Починаються обійми з ручаями сліз. Тече нескінченна розповідь про тітку, котрій наш заробітчанин ще 1919 року надіслав із Чікаго кольорову листівочку, з якою тітка так і померла; про небожа, братового синка, який упав з дерева й перебив собі руку, тому й не приїхав сюди; про сестриноного хлопця, котрому випало служити в гвардійському полку — нести варту біля «Врані» — дачі самого царя; тепер гвардієць уже демобілізувався, купив садибу й збирається будувати дім, у якому найкраща кімната з подвійними рамами призначена для дорогого родича (тільки трохи грошей на будівництво не вистачає).

Подорожній слухає — не так їх, як щебет ластівки та гомін пристанційних тополь, — утирає очі білою хусточкою, яка швидко чорніє, бо дорога була неблизька, й, сягнувши рукою кишені, з якої звисає золотий ланцюжок годинника, роздає дітлахам, намагаючись упізнати в кожному кров свого роду, по кілька блискучих монет. І малюки з шанобливим острахом цілують йому руку.

Ілія ж Американець приїхав значно скромніше.

Поїзд його підійшов до станції похмурого дощового ранку, коли в помережане патьоками вікно було видно розквітлі персики та білизну на довгих шнурах: якщо не придивлятися надто пильно, ті ганчірки теж могли б видатися хмарками розквітлих диких абрикосів або слив.

На пероні не було ні душі. Тільки черговий по станції в розстебнутому кителі підійшов до машиніста й мовчки простяг йому якийсь пакунок. Аж тоді з приміщення станції, попідіймавши коміри, вийшли на дощ чоловік із жінкою й сіли в той самий вагон, з якого щойно зліз Ілія: сіли, не глянувши в його бік, навіть не помітивши прибулого. Машиніст із черговим, теж не звернувши на нього уваги, пішли в буфет перекусити. До кінцевої станції лишався якийсь перегін, квапитись було нікуди, й вони сіли за столик під вікном. На брудній скатертині червоне вино

залишило мереживо кілець і смуг. Залізничники позмітали долонями сухі крихти й схилилися над тарілками, гриючи собі носи.

Двері знову рипнули, й до буфету увійшов, зачепившись об одвірок чемоданами, незнайомий пасажир (з його зовнішності було видно, що це не тутешній чоловік). Він сів за столик біля грубки, повісив на стілець пальто (верх чорний, а спід сріблястий, картатий), поклав капелюха з помексіканському загнутими мокрими крисами й замовив пива. Чекаючи, поки сяде піна, він уже відчував його гіркий присмак і ледь помітний запах шпалин та відгрімів поїздів. Буфетник, п'ятдесятирічний чоловік, який вистояв за прилавком добру половину життя, перебачивши тисячі поїздів і пасажирів, силкувався згадати, хто цей невисокий кремезний дядько з темним рідким волоссям, жовтими очима, в чорних штанах,— такі тут носить лише директор гімназії. Силкувався згадати, та пам'ять, зберігши образи стількох пасажирів, про цього чоловіка нічого не зберегла, навіть у найглибших звивинах мозку.

Ілія Американець знав удачу людей, що працюють на маленьких станціях, тому перший сказав:

— Хоч як силкуйтесь, однаково не впізнаєте мене, шановний пане. Я вже давно з цих країв. Тоді був хлопцем, а тепер...— І він ляснув себе по ріденькому чубі. — Вдарив телеграму своїм, щоб зустріли, та ніхто не прийшов. Може, не дійшла телеграма, а може, і вручати нема кому...

Небо хмарилося. Крізь нетерпляче сичання пари було чути, як нудно плюскотить на пероні дощ.

Залізничники доїли свій суп, покладали ложки й, мружачись під холодними краплями, попленталися до паровоза.

По обіді, коли дощ перестав, подорожній найняв за вокзалом реорного візка й скоцюрбився на сидінні, затиснутий багажем. Попереду ритмічно хитався плескатий кашкет візника, обабіч шляху між пагорбами хвилювались мокрі зелені хліба. Десь крикнула сойка, певно, там, де залізниця звертала до гір, тоді озвалася ближче, біля самих шпал і зникла десь унизу. Кінь, цокаючи копитами по бруку, намагався заглушити різкий пташиний крик, але звуки, строкаті, як пір'ячко на крилі сойки, ще довго стрибали по гладеньких валунах потоку. Подорожній радів, бо після стількох років це була його перша зустріч із батьківщиною.

Він дивився на вбогі ниви й думав, що ж так владно тягло його сюди всі ці довгі роки блукань. Невже в безконечні безсонні ночі йому вчувався гомін саме отих дупластих верб у березі? Чи, може, то шелестіла трава на материній могилі край кладовища, де починались виноградники, де в часи, коли він рушав у мандри, стояла піч і палили вапно, а дядьки вантажили його на віз і білий порошок укривав рамена хрестів.

Він думав також, заколисуваний бричкою, що різала тихі калюжі напололам: що дають людині мандри? Гроші? Майно? Чи славу? Гроші течуть крізь пальці. Майно та славу теж не втримаєш у руках, і єдине, що лишається назавжди, це пам'ять: найкоштовніший здобуток людського життя. І ще одне, чого не переживеш довіку: бажання повернутися туди, де вперше побачив сонце в шибку батьківського віконечка. (Промінь ліг на стіну, й твоя тінь заворушилась під портретом довгого-сої дівчини,— це твоя мати; господи, яка ж вона молода!)

Мозок намагається приборкати ці поривання. Та людина ж, маючи дах над головою й окраєць хліба на столі, може бути щаслива, куди б

не закинула її доля! Але оті безсонні години й подих вітерця, що не знати звідки доніс пахощі присмаженої шкуринки, й шерхіт віхтика з гусячого крила, яким обмітають попіл з іще гарячого сільського хліба,— і пружисте ліжко здається твердим, і чужий кусень застряє в горлянці, і в вітринах чужих міст відбивається страждання, що застигло в твоїх очах.

І ти вертаєшся. Дві валізки біля ніг, а позаду, заплутавшись у пароплавному диму, лишається блиск і гомін чужого міста, яке зникає, показуючи себе з усіх боків, щоб ти побачив і запам'ятав його довіку; це місто, в яке ти більше ніколи не повернешся. Куди везе тебе пароплав? До нових злиднів? До радощів чи до страждань, що так чи так вертатимуть тебе на вулиці міста, з яким зараз прощаєшся, щоб згодом шукати рятунку в нейтральній смузі спогадів? Байдуже. Твоє небо десь далеко-далеко, й зірки, яким усміхнешся, теж там. Там і та піч, у котрій випалюють глину, і кладовище, де колись, дасть бог, ляжеш і ти, щоб білий порох тиші огорнув твоє стомлене серце...

Ілія довго не сходив односельцям з язика. Одні казали, що він привіз чимало грошей. Хай би тільки схотів, говорили вони, Американець міг би відкрити в місті крамницю й не знати лиха до кінця життя: міряв би сатин і ситець, пив би на здоров'я каву та бузу́, мов отой Буко Ешке-назі, всім відомий крамар, який кожній молодиці докидав задурно кілька шпильок із кольоровими голівками. В свято жінки приколювали їх до хусток і вельми ними пишалися. Дехто ж говорив, буцім Ілія пропився до рубця, а приїхав додому, щоб не вмерти з голоду десь чи то під мостом, чи серед гомону американських вокзалів.

А він про своє життя нікому не розповідав. Навіть Савестії, двадцятип'ятирічній дівці з нашого села, що була втратила всі надії й згодилася вийти за нього, спокусившись грошенятами, про які гомоніли в селі, хоч Американець уже й розміняв п'ятий десяток. Він мовчав. Лише ввечері, затягнувши на вікнах завіски, діставав грамофон, якого привіз аж із Огайо. Оксамитовий диск тієї «музики» скреготав, а величезна труба загрозливо хиталася. Мелодія розчулювала його, він брав дружину за стан і починав її кружляти, навчаючи старих фокстротів, мугикаючи якісь слова, котрих Савестія не могла второпати...

А в цих мелодіях шуміли вкриті порохом каштани старих алей, звивались вулиці далекого міста Клівленда. Колись її чоловік працював там на фабриці ляльок. Вирушав раннього ранку, потягнувши за собою пасмо цигаркового диму й гуркіт поїздів. Цілий день, рожевою шкаралупою вилущуючись із чорних матриць, рипіли й гнулись у його пальцях целулоїдні листи, а він знай собі в'язав резинкою руки та ноги або ж клеїв шовкові кучері лялькам. Коли ж день кінчавсь, він повертався до сумних іммігрантських бараків над річкою Святого Лаврентія (в цю річку виходив міський стік, і вода нестерпно смерділа, особливо літніми вечорами). Цілу ніч перед ним проходили його ляльки, неквапно, мов балерини, зіп'явшись навшпиньки. Сон після денної втоми короткий — його з краю в край може пройти, не захекавшись, навіть лялька. А вранці над головою йому знову нависала низька стеля фабрики, й мозок туманів од ацетону.

Одну таку ляльку Американець привіз і до рідного села. Вона мала рясну строкату спідничку на оксамитових бретелях, білу блузку й пухкі

рожеві рученята, як і належить ляльці. Американець садовив її на свою жовту валізку під стіною, мов принцесу на золотий трон, і лялька зі справді царською усмішкою дивилась і на вбогу хату, і на людей, що мешкали тут або приходили в гості. На ту поблажливу посмішку спершу ніхто й уваги не звертав, але згодом вона почала дратувати Ілію. Йому здавалося, що лялька збиткується над ним, майстром іграшок, який сам став забавкою в руках життя. Часом він ладен був обернути ту ляльку самовдоволеним обличчям до стіни, та роздратування швидко минало, бо він розумів, що ця целулоїдна шкаралупина, яка відгукувалась на кожен голос і згук, мов морська мушля, нічого поганого йому не зробила. Ілія розчулювався й гладив Савестію по цупкій, наче дріт, косі, вдивлявся в кругле, як у тієї ляльки, жіночине обличчя, поцятковане білими плямами (такі плями бувають у жінок, що миють голову глеєм), і питав:

— А ти мені таку ляльку народиш, га?

Вона покірливо дивилась (жінки знають силу своїх очей), по-кошачому ніжно горнулась до нього, й у зіницях її знову мигтіло грамофонне кружало, розплутуючи свою нескінченну нитку, спрядену велетенським павуком.

Лялька й справді знайшлась. То була зовсім крихітна дівчинка, майже як ота целулоїдна під вікном, але, на відміну від неї, зовсім безволоса, мов гусяче яйце.

Тепер батьки не мали спокою ні вдень, ані вночі. Маля кричало, аж заходилося, личко йому набрякало до синяви, а в груденятах свистіло, мов струминка пари з того локомотива під дощем, коли Американець пив у буфеті пиво. Савестія брала дитя на руки й приколисувала, гойдаючи плечима пелюшки, що висіли на мотузку через усю світлицю, й, коли крик ущухав, лягала й собі подрімати. Та незабаром усе починалося знов, і Савестія знов розстібала пазуху й босими ногами ступала на долівку.

На перший день народження Американець вирішив зробити Магдалені (так охрестили дитя) невеличкий подарунок. Він вилив з парафіну пташку — рука ще не забула тонкощів старого ремесла, — вставив пружину й припасував до прищіпки (на таких прищіпках сохли доньчині панчішки та пелюшки), й коли крилатий витвір гойднувся й підстрибнув, немов збираючись полетіти, маля засміялося й простягло до пташки рученята, а пташка впала. Покотилася під стіл, та навіть не подряпалась, бо долівка була встелена м'якеньким оксамитом дитячого сміху; парафінова пташка тільки перекинулася й безпорадно втупилась намистинками оченят у стелю.

Того дня в Американцеві знову прокинувся майстер. Просмердівши всю хату парафіном, він почав творити свої маленькі дива.

Торгував Ілія строкатими пташками в дні храмових свят, їздив по селах, ярмарках і весіллях, оточений дітлахами, які більше дивилися, ніж купували його барвистий крилатий товар.

А майстер ішов серед галасливого почту, посадивши на голову пташок, і старий капелюх, по крисах якого збігали дощі Огайо, ледве втримував цього чаклуна, бо пташки могли кожної миті підняти його вгору, несподівано змовившись і дружно вдаривши крильми. Та парафінові пташки ніколи б такого не зробили, бо майстер був потрібний не

тільки своїй маленькій доньці (він щовечора висипав їй на панчішки цілу пригорщу блискучих дзвінких монет, монети котилися, вихиляючись на бігу, й дівчинка силкувалась їх упіймати); майстер був потрібний нам усім.

Через перші роки мого дитинства пройшов чоловік, оточений крилатим птаством. А я так і не знайшов часу подякувати йому за все. Не певен, чи він і сам усвідомлював ціну своєму товарові.

Не подякував я йому і пізніше, вже гімназистом, у літні вечори завертаючи до нього побалакати. Не сказати словами, скільки радощів принесли мені його пальці, з яких давно вивітрився дух парафіну та фарби.

Людина соромиться ніжних слів, боючись фальшу, хоч гнівні слова вихоплюються в неї напрочуд легко, й вона шпурляє їх у вічі найріднішій людині й найближчому другові без вагань.

Але тут було й щось інше. Я боявся, чи він не довідався про ту нашу з Магдаленою ніч над кінськими спинами (дівчата часом оповідають свої пригоди матерям, а матері можуть натякнути про це чоловікам), і мені здавалося, ніби старий Ілія носить на мене камінь у пазусі. Своім вчинком я міг образити цього непоганого чоловіка, якому тільки й лишилося в житті, що любов до єдиної доньки.

А Магдалена чимраз менше зважала на старих. Її дратувало батькове белькотання, бо він довго давився й плямкав жовтими від учорашньої яєшні губами, перш ніж вичавити звук. Дратувало й геть продавлене його гладким тілом ліжко, більше схоже на барліг. Дратували й сіп-ливі руки, які вже нічого не могли втримати. Сорочка на грудях Ілії була завжди масна й заляпана, бо ложка стрибала в його руках.

— Треба тобі почепити слинявчик, ти став зовсім як дитя! — несподівано вибухнула Магдалена, коли патьоки жиру побігли йому з бороди.

Він перебив у хаті весь посуд. Брав тарілку — й вона враз випорскувала й котилась вихилясом, якщо падала строч, або ж просто розбивалася на друзки під ногами.

Савестія теж почала нервувати. Повернувшись із поля, вона приставляла до стіни сапу, скреготнувши лезом об камінь сходинок, ступала на поріг, зиркала в бік ліжка, де він лежав, притуливши ціпок до подушки, й з гуркотом розчиняла вікно.

— Смердить, як у хліві! — крізь зуби казала Савестія. — Хоча б до вікна був доповз. Лежати воно найлегше...

Це тривало довго, й сили Савестії вичерпались. А серце в неї лишалось молоде. Коли лягала спати й місяць, пересунувшись од вікна, кидав останній промінь на ціпок Американця, її навідували грішні сни, вона скрикувала, поринувши в солодкий щем, і, прокинувшись, іще плекаючи ту неповторну мить, дивилась на чоловіків профіль у темряві. Затонувши головою в подушці, він дивився кудись угору, в стелю чи в небеса, тихий і попелясто-сивий, мов мрець, Савестія його дуже добре бачила на тому білому тлі.

Коли кінчалася молотьба й солома на гарманах блякла від перших дощиків, Савестія бралася замітати. На латочках полину здіймалися цілі

хмари гіркого духу, він довго витав над обійстям, і господиня вносила його за собою в дім. І вже при вечері, відчувши в окрайцеві свіжого хліба лоскітливий подих ранньої осені та долину, Магдалена знала, що мати лаштується в далеку путь.

Та врочиста церемонія повторювалася рік у рік, і вже десь недалеко був той ранній досвіток, коли господиня, прокинувшись од стукоту в вікно, схопитися з ліжка й почне длубатись у ще материній буковій скрині, витягне найновіший одяг, злежаний під вагою ковдр, і звідти, іскрами блиснувши проти свічечки, шугне міль. Гість, давній приятель Савестії, служник з Лопушанського монастиря, розбуркавши ціпком загнулу хату, стане в ледь видимих дверях. Він здаватиметься зовсім чорним, і лише коли схилить голову в крислатому брилі, щоб привітати з добрим ранком, сіре світло впаде йому на волосся та баки на щоках, а борода так і залишиться темною.

Найбільшою втіхою для Савестії були ці подорожі до неблизького монастиря. Можливо, в потоці рипучих возів та дзвінкої збруї гнідих і червонястих коней, запряжених у ресорну бричку чи фаетон, Савестію вела якась могутня віра, й вона, човгаючи сандаліями по пувіцях і ступаючи на голову тіні ценцевої, квапилася до чудотворних розп'ять, заснованих іззаду павутинням, аби вимолити у всеблагого ласку до недужого й прощення гріхів. А може, під білі мури Лопушанського монастиря її, як і решту грішників нашого краю, вабило строкате юрмище та бекання баранів, що впинаються порепаними витими рогами в землю, коли над головою в них блисне ніж і кухарі, розпаливши багаття за мурами, починають гріти воду в казанах; від казанів, здоровенних, мов кадуби, шириться дух свіжого лою та чебрецю, вогонь тріщить, і сохне піна на вінцях, мов ажурне мереживо попід берегами розбурханих повінню річок, і в духмяній рідині киплять, ворущачись, великі й масні шматки м'яса, й злітають над піною червоні стріли тоненьких арнаутських перчин...

Монастирські храмові свята більше нагадували ярмарок. На них прочани з'їздилися аж з-під Цібра, Погорельця та ще дальших сіл. Дядьки, вбрані в усе нове, розп'ягали волів, сивих од пороху далекої дороги, й клали на ярма сніп кукурудзиння чи оберемок прив'ялої трави. Круті роги зблискували проти сонця, що сідало по той бік монастиря. Кукурудзяне бадилля тріщало й огиналось під плескатими зубами худоби, а матері раз у раз погукували на своїх дітей, яких вабило гомінке й строкате юрмище, крики продавців, що вимахували над головою в'язками барвистих повітряних кульок, а крізь рожеві кульки прозирали й гори, й стрибучі паяци в ятках біля брам: паяци сіпалися на двох соснових планочках, зиркаючи на прочан чорнильними очима — коли майстер малював їм очі, то старанно слинив хімічного олівця.

А коли тінь монастирських мурів укривала юрбу й під свіжим вітерцем шерсть на волячих ребрах ворущилась, господині починали лаштуватися до сну. Солому, що висла з полудрабків, жінки вкривали рядном, тіпаючи розмаєм червоних та фіолетових смужок, і вигін аж веселішав. Це мигтіння на якусь хвилину затримувало неблаганну ніч, розводячи сутінки м'яким багрянцем, але темрява збігала з пагорбів і монастирських бань, шораз гущіша, й старий кипарис під мурами чорнів і чорнів, немовби з гілля його стекла остання зелень. Смуги селянських ряден всотували сутінь і поволі гасли, приглушеним сяйвом світилися тільки русяві чубики дітей, невгамовних шибайголів, які ще довго вовтузилися, соваючи холодними подушечками п'ят, і рядна харапудилися, аж поки

малюки втихали, запаморочені глибиною небес, де, схожа на камінчик, збитий уже розталою хмаркою, блищала вечірня зоря.

Тоді Савестія зі своїм супутником, борода якого, виткана з при- смерків та верхових вітрів, приємно лоскотала їй обличчя, — йшла про- ситись на ніч до монастиря.

Колись мама привозила сюди й мене, вирішивши присвятити мона- стиреві.

Я часто хворів. Ночами заходивсь од кашлю, страшенно впрівав, і спідню сорочку на мені можна було викручувати. Одна сусідка сказала мамі, що я видужаю враз, якщо мене присвятять Лопушанському мона- стиреві. Коштуватиме це не дорого: кілька левів ігуменові за благосло- вення — та й ходи здоров. А згодом, коли все піде гаразд і настане час одружуватись, відвезете в обитель святому Іванові барана. Ну, а якщо благословення не допоможе, сказала вона, то хай смагне ціле літо на сонці, роздягшись до пояса й прикривши груди чорним полотном.

Мама вирішила спершу вдатися до сонця.

Йдучи на виноградник, вона брала з собою й мене. Стягала з мене сорочку, вішала її на кілок, обплетений вусиками молодого пагінця, яскраво-зеленого на вершках (ці вершечки повиганялися вже після того, як дід обприскав кущі), підстилала мені свою плетену безрукавку, і я лягав. Спершу грудки глини боляче муляли мені в бік, але згодом усе забувалося, м'яке тепло розпливалось по тілі, й між зеленню лози спа- лахував червоний вогонь — здавалось, ніби листя винограду ось-ось обвуглиться.

Я вилежувався цілими днями. Мамина мотика дзвеніла десь аж у тому кінці, поволі наближаючись, і я дивився, як порскають з-під леза дрібні камінчики та грудки, як мама крок за кроком відходить і меншає. Черешні над обніжком уже достигли (хтось минулого літа лазив по яго- ди в дощ і лишив на стовбурі брудні сліди), дрозди теж прилітали ласу- вати, й крізь листя додолу падали об'їдені ними кісточки. Чорна хустка, якою мене зав'язували, від сонця вигоріла й зробилася зовсім руда, а кашель так і не проходив.

Отоді-то мама й вирішила повезти мене в Лопушанський мона- стир — бува, молитви допоможуть...

Я згадав про це, бо саме того вечора, коли нишкнув на возі під рядном, а повітря наді мною, покреслене крилами кажанів, гойдалось, уколисуючи й верхівки старих дерев, і монастирські дзвони, які склика- ли прочан, — я вперше побачив Савестію та її друга. Вони йшли біля са- мих возів, узявшись попідручки й весело балакаючи. Наша битуча буй- волиця рвучко шарпнулася їм услід, аж ярмо в землю ввігналося, й ма- ло не зачепила рогом низеньку жіночку в білій хустині, облямованій блискітками (Савестія вродилась кругловида, очі в неї були підсипані дрібним ластовинням і в цьому рудуватому затінку теж здавалися сиво- рудими).

— Соромітниця! — сказала мама, дивлячись на неї та її кремезного дружка. — Хоча б куди завіялася, де її ніхто не знає!..

Чому мама така лиха на Савестію, я второпати не міг. То була наша сусідка, вона часто забігала до нас побалакати, позичити шмат бастурми, й тоді мій вітчим неохоче відрізував їй крайок сухої, мов ремінець, в'я-

леної козятини — то жирнішої, то зовсім пісної, від голови, де самі жили.

— Ілія дуже любить розігріту над жаром бастурму,— казала Савестія вже з порога.

— Бастурма й з квасолею добра, тільки треба більше дикої м'яти. А найдобріша — та бастурма, що сам собі нав'ялиш,— човгаючи за сусідкою в старих калошах до воріт, невинним голосом відповідала мама...

Дядьки розіклали біля нашого воза багаття. Принишкнувши під рядом, я слухав. Спочатку запахло травою та ядучим димком, тоді хтось подмухав, і язички полум'я перебили дим. Далі підкинули ще хмизку з пересохлим листям, і вогонь зашугав. Почулося сичання, тоненьке й тягуче, певно, хмиз обмостили сирими цурпалками. Я на мить уявив собі, як з порубаної кори пузириться піна, й серед того сичання й гомону вирізнив мамині слова:

— Коли б не таке лихо, хто б то гнав буйволів аж сюди! А наша сусідонька...

— Не дорікай,— озвався тоненький чоловічий голос, нагадуючи сичання сирих цурпалків.— А що ж їй? Хай так і гибіє коло того паралізованого?

— А коли був здоровий та ще мав гроші з Америки, коли оддавав їй усе й панькався з нею, мов із кралею, тоді був гарний? — заперечувала мама.

— Та тоді що ж! — згодився писклявий чоловік, перевернув головошки, й сичання на мить урвалося.— Людина з грошима весела й дужа. Та що ж робити, як непереливки? Ну, ось ти, молодице,— звернувся він до мами,— що б робила ти, коли б тобі в хату таке лихо, як ото? Одно жере та очима лупає. Не годне й ширіньки застєбнуть, я вже й не кажу про... Та хай він тобі хоч золотий, однаково не вдержишся й підеш світ за очі... Як той циган казав: біла кобила ірже за дорогами, а молодиця — за чоловіками!

— За батогом ірже! — не здавалася мама.— За батогом! Он моя молодша сестра. Побралася була з Мирчо, учителем одним. Гарний хлопець, та тіпала його якась лихоманка, одно бухи та бухи. Доктор казав, щоб харків у плескату пляшечку, їх, мабуть, зумисне для цього й продають. Отож він і носив ту пляшечку при собі, ще й кришечка до неї біленька.— Мама змовкла, мабуть, згадавши мене, бо я теж кашляв, і озвалася не враз: — Нема вже Мирчо. Тут весна, тут усе цвіте, а ми його на кладовище... Тепер сестра сама. Молодиця, мов квіточка, скільки вже її сватало, там один фінагент аж навколішки ставав, щоб вийшла за нього. А вона — ні, та й край! Дитина в мене, каже, не хочу, каже, щоб їй у чужій хаті хтось шматком хліба дорікав, мов безрідній сиротині. Так і не пішла. І досі вдовує.

— То й що? Думаєш, святий Петро перед нею райські врата враз одімкне? Авжеж! Певно, підморгне та й скаже: «Ану, молодице, геть к лихій годині в смолу, хай тебе чорти в казанах варять, бо гіршої за тебе на світі не було!»

— У тебе не язык, а діхтярний квач! — образилася мама.

— А ти не дуже хвоста задирай! Усі ви, жінки, одним миром мазані! — знов обізався впертий дядько.— Жінка на те й жінка, щоб у гречку стрибати. Хоч ти її на десять ціпів посади — однаково перегризе й наставить тобі роги. Думаєш, оті-о, що на іконах понамальовувані, не

такі самі були, як ви? Такі самісінькі, тільки хитріші за вас, робили це діло потайки...— А той бородань,— писклявий дядько натякав на Савестіїного служника,— гав не ловив. Ну то й що ж, хай і він, сердега, трохи погріється...

Багаття згасло. Вже не чути було ні людей, ні тріску. Тільки над моїми повіками, які склеїв сон, іще тяглися прозорі пасмочка диму, хоча, може, то був і не дим, а рожевий серпаночок над дотліваючими жаринками, які поволі розчинялися в серпневій темряві.

Магдалена мріяла вступити до школи домогосподарок, у якій уже навчалось кілька її товаришок. Дівчата щосуботи приїздили додому чепурненькі, в сніжно-білих накрохмалених комірцях, в беретах набакир і в черевичках із тоненькими підборами. Сільськими вулицями школярки ходили, мов спутані, кривились на калюжі та багно, бо в тих лакованих черевичках можна ступати хіба по гладенькому міському тротуарі. Неділю дівчата висиджували в хатах, забувши про давніх подруг і приятельок, які тепер здавалися їм не цікаві й надто прості, з якими, мовляв, ні про що й не побалакаєш, хіба про сапання кукурудзи та кравчинь, здатних зі старої сукні пошити «майже нову» кофтину, про кульгавого вчительчука (він залицявся до модистки Філоні, але та дала йому відкоша: мовляв, краще кувати зозулею до шістдесяти, зате чоловіка діждатися до пари).

Розмовляти з Магдаленою їм теж було ніколи. Якщо вона випадково й перестрівала їх серед села, то розмови однаково не виходило. «Зроби собі гарячими щипцями зачіску, бувай здорова, наступної суботи навчимо тебе пекти торт» — і школярки йшли своєю дорогою, елегантні й стрункі, в модних високих зачісках. Вони озиралися на Магдалену, прикро вражену зустріччю й такою незграбною в старій спідниці з грубого полотна, яка раз у раз ляскала їй по товстих литках, обтягнених панцирем вовняних панчіх, а від того ще куціших і неоковирніших.

Накрохмалений комірць так ніколи й не торкнувся Магдалениної шиї. Дівчина слухала глухий батьків кашлюк, прала його латане манаття, відвертаючись од смердючих ночов, бралася до печі, а наваривши, витягала старого провітритися до воріт, потім бігла на город сапати помідори, затикати кротячі нори кульками з реп'яхів, щоб врятувати коріння. Аж надвечір кидала сапу. Мати ще не поверталася з прощі, батько сидів за ворітьми, забувши, де він і для чого. Магдалена грубо хапала його попід руки й волочила до сіней, ноги йому заплітались, але вона тягла й тягла, перебравши на себе всю його мертву вагу, й злости-во грюкала дверима.

І тоді починалася довга ніч. Старий часом стогнав, потонувши в роками продавлюваному ліжку, дивився на чорний сволок угорі, силкуючись пригадати кожен сучок і кожную павутинку в закутках, і чекав нового дня.

А Магдаленине ліжко в другій кімнаті теж раз у раз порипувало. «І сон її не бере, думає про мене»,— казав собі старий, наставивши вуха. Хвороба вигостила йому слух. Він чув, як донька взувається, шкрьобає черевиками й кудись іде, а в хаті надовго западає тиша. Верталася Магдалена пізно вночі, гримала засувом і починала вдруге роздягатись. Ілія вирізняв кожен її рух: ось вона скидає кофту, ось вішає спідницю на стілець, і груба тканина шелестить по бильцях... Магдалена

з веселим пострибом падала на подушки, пружина озивалася востаннє, й хата поринала в сон — тепер уже до ранку...

Саме в цей час у нашому селі з'явився троюрідний Філончин брат, курсант фельдфебельського училища, який вирішив провести свою відпустку в нас, бо, як сказала його родичка-кравчиня. Дунай вийшов з берегів, у їхньому селі повинь, а в хатах плавають здоровенні соми.

Курсант походжав нашими вулицями, високий і стрункий, мужньо випнувши груди. На його біцепсах чистий і завжди випрасуваний китель аж тріщав, а чоботи енергійно порипували за кожним кроком. Від курсанта завжди пахло новою шкірою та кремом для взуття.

Філонка цілими днями не відпускала свого родича з майстерні, міняючи шпульку чи коток, вона розповідала йому всілякі історії, які зовсім не цікавили його, або ж, кинувши щойно стулену сукню чи спідницю на тапчан, загадувала витягати змітки. Часом він змашував і її деренчливу машину, геть обліплена зсередини попелястим пушком.

Одного разу до майстерні прийшла Магдалена з відрізом ситцю в руках, і Філонка познайомила її з родичем. Курсант, клацнувши підборами, потиснув гості руку й уклонивсь. Йому було трохи ніяково, бо штани та китель у нього ряботили від білих ниточок.

А коли Магдалена пішла, гойднувши пишною пазухою, курсант виглянув у вікно й сказав:

— Люблю невеличких і кругленьких...

І промовисто тернув себе по чисто виголеній щоці.

З Магдаленою він зустрівся того ж таки вечора, й вони блукали вулицями до пізньої пори. Курсант галантно тримав її руку, вже знаючи наперед, що подобається дівчині, вона спершу сахалась і випрочувалася, як і належить робити, та згодом дозволила себе пестити й пригортати, за кожним доторком чуючи приємне рипіння його широкого паска.

Курсант намагався вивести її за село. Там у нас на кожному кроці були галявини, де можна лишитися сам на сам. Галяви зустріли їх таємничим шепотом, старі горіхи затуляли весь небокрай, а лапате листя й досі сльозилося дзвінками дощовими краплинами.

— Моква... — сказала Магдалена. — Краще ходімо до нас, якщо тобі не хочеться спати. Вдома нікого нема...

А я того вечора палив багаття біля баштанного куреня. Роздмухуючи пригаслий жар, вітер ворухив білі палички хмизу, схожі на курячі кістки, й опаловий попіл осідав мені на обличчі. Я думав про Магдалену, й лагідне тепло пригаслих жарин та серпневих зоряних променів розбурхувало мою уяву. Лісовий Цар уже лаштувався до сну. Кублячись у шелесткій соломі куреня, він ховав ноги під блаженку ковдру, та п'яти його раз по раз вилазили й зблискували проти сонного вогню. Я дивився на стежку. Її лишилося всього кроків зо два чи три, решту проковтнула темрява, вщерть налита сюрчанням цикад. Я думав про суботній вечір, і про лавку біля Магдалениних воріт, і про скрадливі кроки дівчини, які я чутиму, але вдам, ніби не чую, щоб вона підійшла, затулила мені очі й сказала: «Ану впізнай!»

Мені й на думку не спадало, що в цей самий час, коли наш лісник засинає, прикрившись козирком, незнайомий мені чоловік розстебне пряжку фельдфебельського пояса, повісить його на стілець, а кашкет на олов'яну кулю Магдалениного ліжка. Не скинувши чобіт (у чужій хаті

все може трапитися), він простягне руки й на самих носках, щоб не рипіли чоботи, зо два рази ступить уперед, а Магдалена коло ліжка вже поволі роздягатиметься — невиразна воружка пляма на тлі стіни...

За тиждень старий вагон повіз курсанта з нашого села. Обабіч колії, вихоплені з пільми, за шлагбаумами переїздів мигтіли запряжені волами гарби, раз по раз траплялися полустанки та хутори, у вагон заходили стрижені парубчаки-новобранці з фанерними чемаданами, селяни з кошиками гусей, од яких тхнуло розпареним пір'ям і болотом.

Відкотивши комір до самих вух, курсант силкувався заснути, та в кошику під ногами ворушилася й гелготала чиясь гуска, і він тільки стомлено куняв, раз по раз прокидаючись.

Якийсь дядько почав глухо бухикати, зайшовся кашлем. Курсант визирнув з коміра, придивився. То був дід із великим шрамом на щоці, він спав, і навіть отой напад лютого кашлю не розбудив його.

Так само хтось бухикав і за стіною в Магдалени. Бухикав і рипів ліжком, незграбно силкуючися підвестись. А тоді почулося човгання й стукіт цівка.

— Там хтось ходить!

— Мій старий. Він нездужає.

— Може зайти сюди!

— Він паралізований...

Кроки за дверима наближались так, мовби хворий ішов по чомусь липучому, насилу віддираючи ступні. Американець одчув, що в тій кімнаті хтось причаївся, зрозумів усе, і в його кволому човганні та грюкоті цівком об долівку було щось благальне й сумне.

...Двері часто розчинялись і хряпали. В купе стало нічим дихати, бо почався тунель, у вагон натягло повно диму, вуха боліли від лункого стукоту коліс. Гуси в кошиках під сидінням тривожно ворушились і дряпали оранжевими лапками лозу...

А тієї ночі рука паралізованого таки доп'ялася до дверей. Клямка клацнула, й протягло рипнули завіси. Курсант схопився з ліжка й лапнув рукою кашкет, але не втримав його, і козирок задеренчав по землі.

— Стривай,— сказала Магдалена й поволі підвелась. Пружини озивалися на кожний її рух. Голі плечі виринули з пільми. Вона рвучко шарпнула двері, старий хитнувся й мало не впав.

— Заходь, заходь! — крізь зуби процідила донька. — Стережеш? Підслуховуєш?.. Та доки ж ви топтатимете мене, мов яку ганчірку!.. Нічого в мене нема, все позабирали! — вона вже кричала. — Ходить по своїх прощах, ходить хоч ногами догори, тільки дайте мені спокій!..

Американець стояв, мов стовп, спершись на одвірок.

Магдалена пройшла повз нього й за мить принесла свічку, прикривши долонею хисткий племінець.

— Дивися, добре дивись! — блимнула вона на батька. Язичок полум'я хилитався десь униз, вихоплюючи з пільми тільки зіжмаканий комір сорочки старого, важке набрякле підборіддя та дуги брів. — Глянь на подушки, бачиш, які столочені? Тепер і на мене глянь... Дайте мені пожити, я ще ж не стара! — Вогник саяв на її голих плечах і при-

сідав од віддиху. — Ну, тепер угамувався, як усе побачив? Чи ще хочеш і його?..

Курсант, забившись у куток, ні живий ні мертвий з переляку, затулив очі долонею. Світло сягнуло його чобіт, поволі піднялося вгору й раптом заграло на масивному персні з монограмою.

Американець не міг сказати й слова, пришпилений до дверей образою й питьмою серпневої ночі.

Курсант ухопив зі стільця свій пояс, стілець з грюкотом упав, а він вибіг на вулицю...

Поїзд нарешті став, щоб напиться із високого крану, який гойдався й гудів від напору води. Пінястий струмисько збігав чорним тулубом локомотива, шкварчав на гарячих циліндрах та сплетенні труб. Над шатами велетенських чинар за вокзалом розвиднялось. Відчувши близький день, гуси в кошиках під лавами загелготали.

Курсант глянув на вокзальний годинник. До казарми лишалося їхати тридцять хвилин. Там його вже виглядали колишні однокурсники; за взаємною домовленістю, він мусив розповісти їм про всіх жінок, яких зустрів під час відпустки. Молоді фельдфебелі посідають круга й почнуть оповідати, вибірюючись один з-поперед одного й вигадуючи те, чого й не було.

Тільки він не збирався ні про що розповідати.

Не хотів зайвий раз торкати пальцями чужі рани.

Через багато-багато років я знову повернуся в рідні краї. Мене зустрінуть автомашини, навантажені горами почорнілих від часу кроков і колод, які в дні моєї юності дослухалися стукоту яблук по нічній черепиці, що будив нас, або ж човгання припізнілого перехожого, котрий обережно ступав у темряві, спотикаючись об сонний кам'яний брук. На горах колод сидітимуть наші односельці, старі й тихі, мов уламки їхніх будиночків. І колодки, й люди будуть дуже схожі одні на одних, бо людина, проживши вік серед речей, віддає їм частку самої себе, й речі зберігають це назавжди. І мандруватимуть переселенці до своїх нових помешкань на околицях містечок, і з вікон, куди б вони не дивилися, бачитимуть велетенську греблю водоймища, й серце їм тривожно тьохкатиме від згадок і думок.

Село щодень меншатиме й схилятиметься до самої землиці, щоб попрощатися з корінням дерев, які незабаром впадуть під сокирою. І тоді пам'ять усіх весен, ошалілих від рожевого квіту персиків та свистіння лелечих крил, разом ляже на підмурки чийсь хати, якої вже й нема, бо від неї серед руйновища лишилися тільки приступки, що більше нікого нікуди не ведуть, хіба в порожнечу сивого неба.

Отаким побачу я той край, де вперше ступив на землю, ступив, хитаючись і злякано розчепірюючи пальці рук, і хоч ліжко було поряд, я крізь сльози дививсь у вікно, звідки на мене, сміючись до дзвону в шибках, сунула розквітла яблунька.

І я піду поміж руїни. Там де-не-де ще стоятимуть хати, я вітатимусь, але ніхто мене не впізнає, й лише мовчки кивне, бо я вже стільки часу не був удома. Я йтиму й ітиму, намагаючись воскресити в пам'яті кожну подію й кожен свій крок. І дивуватимуся, як це пам'ять зуміла

зберегти стільки дрібничок, і відчую запах лілей, що цвіли в нас під вікнами двадцять п'ять років тому, й раптом побачу матір: вона брязне жменню перемитих виделок та ложок, одна виделка випорсне з її мокрих пальців і впаде на підлогу... Яка в дідька підлога, де вона! Я знайду лише сліди підмурку, а між ними солом'яний бриль, що не знати кому належав, може-таки й мені, й на крайньому камені побачу ящірочку, сивеньку й зовсім тонку, непорушну, мов з того самого каменю; та я збагну, що ящірка справжня, бо біла шийка в неї тремтить...

І тоді крутим схилом від млина посунуть люди. Між нами стане дикий горіх, повновладний господар пустищ, і я дивитимусь крізь його листя й не впізнаватиму нікого. Та люди підійдуть впритул, усі до одного в чорному, я розгорну листя й аж тепер збагну, що то похорон. І скину картуз. Попереду з маленьким деревцем ітиме дівча, й лише воно буде в білому. Деревце рожевітиме квітом, але вже в'ялим і неживим. Живо зблисне серед гілок хіба срібляста стрічка. Дівчинка ступатиме дуже поволі, гойдаючи деревце на хвилях плачу, й ті бантики розцвітуть і за-сяють...

І побачу я пару волів, і на рогах у них майорітимуть шовкові шарфи, мов у день сільських весіль. І ще побачу віз, геть обшмуляний снопами у возовицю. За ним йтиме дрібненька жіночка, яку страждання пригнуло аж до землі. Чорна хустка майже закриватиме їй обличчя, змарніле й худе, та я пильно придивлюсь і впізнаю Магдаленині очі. Вони теж глянуть у мій бік, і мої повіки защемлять сльозою. Воли махатимуть шарфами, креп розпливеться в моїх очах від сліз і зіллється з клубами хмар. Високий і чорний у своїй залізничній шинелі, за возом ітиме Магдаленин чоловік, кусаючи губи від болю, дивлячись на квітуче деревце, яке то зникає, то знову з'являється між рогами волів. Певне, деревце нагадає йому вечірні години, коли він після маршруту вертався додому й дівчинка, що зараз пливла в сповитку мертвих вулиць, тоді ховалася за столом, як оте деревце за волячими рогами (відтепер воно ростиме їй у головах), вона ховалася й чатувала, щоб схопити татка за шию й рожевими щічками відчутти прохолоду залізничних емблем на його петлицях.

Мені буде боляче за Магдалену, цю забуту, люблену й зненавиджену мною жінку, яка додавала моїм юнацьким літам стільки радощів і страждання. Боляче буде й за того незнайомого чоловіка, чиї широченні долоні в розпачі багатимуть чорний кашкет, зламавши козилок навіпіл.

І я вкотре збагну, що людські почуття безслідно не зникають. Настане час, і вони раптом торсонуть тобою, болісно-реальні й живі, мов ота ящірочка, яка й досі дивиться на мене з підмурків колишнього батьківського дому.

Сонячний промінь сів на ящірку й позолотив її.

Такою я її в своєму серці й збережу.

Але все це відбудеться через багато років.

А тим часом я сидів на лавці біля воріт, а десь наді мною й за спиною в мене деренчав бляшаний млинок. Магдалени не було й не було. З її кімнати долинав якийсь чоловічий голос. Я намагався зрозуміти, про що там гомонять, але Магдаленин сміх раз у раз уривав нитку. Я почував себе ображеним і зовсім самотнім, ладен був підбігти й грюкнути в двері кулаком. Та щось зупинило мене, може, бажання побачити Магдалену ще хоч раз, а вже потім піти й не вертатися. Я си-

дів на лавці, мов на голках, і пасивно слухав, а до м'яких звуків за стіною долучалося тупотіння копит, бо стайня в Американця була не знати чому по той бік вулички.

Ще за кілька тижнів до початку навчального року дід їхав шукати мені квартиру. Спершу навідувався до прасола та відставного фельдфебеля. З цим фельдфебелем він ще в ту війну штурмував Чеган (часом напідпитку дід співав давню й зворушливу солдатську пісеньку: «Чеган, Чеган, ти не забув, як ураган в ті ночі гув?...») Заїздив і до прасола, в якого колись був купив шутого вола.

Розмова з фельдфебелем-відставником кінчалася швидко. Вільної кімнати в нього не було, тож він і пропонував дідові абищо: поставити моє ліжко у вітальні за столом, де на мереживній скатертині стоїть у великій гільзі пучечок сухих квітів. І то це, мовляв, з великої ласки — тільки через те, що служили в одній роті. Там я мав читати й виконувати домашні завдання, коли ж до фельдфебеля приїде гість, мене перedisлокують на кухню.

Дід на таке не приставав.

Прасолова хата йому теж не подобалась. Кімнати тхнули цвіллю, бо в підвал, коли починалася злива, набігало повно води, плавали кошики, дохлі миші та пацюки. До того ж попід стріхою прасол навішав хомутів та всілякої зброї, й кожен, хто підіймався сходами в дім, мусив нахилити голову...

Отож, покружлявши півдня, він знову завертав до Катерини, в якій мешкав уже не перший рік і з якою й дід мій торгувався не вперше.

Катерина вітала його коло дверей своєї пекарні, позакасувавши рукави. Це була висока п'ятдесятирічна жінка з блідим довгастим обличчям і зеленкуватими очима. Вона бралась у боки, тоненька в попереку й досить важка внизу, чимось нагадуючи дерев'яну пекарську лопату, що стояла біля припічка в кутку. Підперезана цупким од тіста фартухом, пропахла кукурудзяним борошном та димком, Катерина підступала ближче, переможно розтягала губи:

— Ну, що, діду? Побрикався, побрикався, та й знову сюди? Доведе-ться, мабуть, і цього року труснути твій дірявий гаманець. З нього багато й не витрусиш, та вже так мені писано на роду... Ну, де ж ти знайдеш кращу кімнату? В мене ж хоч і не палац, а гарно. І платня не бозна-яка, і хліб йому під самим носом: приходить у хатніх капцях та й купуй. Просто з печі. А що головне — так це догляд: з ним тут панькаються, як не знати з ким...

Дід мій знав усі ці вигоди. Найбільше подобалося йому, що я тут не мерзнутиму, навіть коли випаде сніг. Пекарня займала нижній поверх, і вогонь у печі горів майже день і ніч. В усіх шести кімнатах нагорі, куди вели дерев'яні сходи, в лютневі морози стояло таке тепло, хоч роздягайся й дивись, як за вікном лютує хурделиця. А коли сніг перестане, звідки й візьмуться цигани і, посинівши від холоду, почнуть метушитися над візком, що застряг у переметі. Полудрабки риплять, навантажені пнями, конячка падає й шарпається, й пара з її ніздрів така густа, що морда вмить вкривається волохатою памороззю.

Мій дід усе це знав. Його тільки дратувала ненажерлива вдача господині, яка, крім платні, вимагала й палива: два кубометри сухих дров,

авжеж, на чому б мала нам варити страву! Хочеш квасоляного супу — став горщик на вогонь, божим духом не звариться...

Тихенько лаючись, дід урешті кивав і наступного ж дня привозив Катерині цілу хуру дров. То були справді дубові, але зовсім сирі, аж мокрі поліна з синіми шрамами від колуна. В такий спосіб він оддячував загребущій жінці. «Хай димлять, хай їй закадять чортову душу!» — сміявся старий у вус, тримаючись за мотузку, якою наглухо прип'яв мої речі.

Зверху над усім, іржаво виспівуючи пружинами, харапудився мій матрац, придавивши клунок з ряднами, що вицвіли від часу та безконечних мандрювань. Мою дерев'яну обшмулянну скриньку дід прив'язав коло ліжка в задку. Видно було тільки віко, між дощечками якого прозирав порепаний столярний клей. У скриньці лежали мої книжки та зошити...

Біля пекарні дід зупиняв коня. Катерина, скинувши фартух, починала так старанно тіпати ним, аж луна йшла. Борошняна хмара огортала все навколо, дід кашляв, чхав, а коли нарешті прояснювалося, я бачив, як дідові губи мовчки ворухаються (він знову «благословляв»), а маленькі лихі очі люто поблискують. Господиня брала мою скриньку на плече й аж присідала під вагою книжок. Сизі від борошна сходи рипіли за кожним її кроком. Вона неквапом ішла, й дід мій теж дибав за нею, мацаючи східці постолом, бо на голові в діда хиталося моє ліжко, рипіло і лишало на стіні довгу хвилясту дряпину. Старий підводив очі догори — чи скоро кінчатся сходи — і раптом знову починав чхати. Від розміреної ходи поділ хазяйки гойдався й було видно синяво-бліді, мов тісто, її ноги, борошняна хмара посувалася за нею, тож дідові чхалося й щеміло в очах.

Коли й решта хлопчаків (разом зі мною дванадцятеро) звозили свій багаж, а їхні родичі скидали під парканом дрова й од того тріску йшла луна (найдужче ляскала суха й тонко поколена акація), з підвалу виходив Катеринин чоловік. Чорно-брунатний картуз на ньому був у борошні й павутинні, й він вибивав його об штани. Побачивши господаря без картуза, дядьки сприймали це як привітання, здоровкалися й знову починали розвантажувати вози. А господар бив і бив картузом. Гостренька голова його з рідким рудим волоссям на потилиці та біля вух лищала, й чубик парував. Насилу виплутуючи слово з рідких щербатих зубів (запалені від диму та борошна повіки часто кліпали, єдині живі плямки на в'ялому безбарвному виді), він озивався:

— Ну й лукавий же ви народ! Привезли сирого й покрученого, а як я його колотиму та як піч напалю — те вам байдуже... Дивіться, ваші хлопці наїдяться недовареної квасолі й цілими ночами гримітимуть, по-вибивають мені в хаті всі шибки!..

— Спасе! — крізь гупання полін лунав Катеринин оклик. Схрестивши руки на животі, вона стояла в порозі пекарні, дивилася на свого «лайдака», загрозливо сіпала головою й щось говорила, чого дядьки, захопившись роботою, не могли чути. Та пекар у грубій одежині, цупкій і негнучкій, мов бляха, чув кожне слово, й руки його мимохіть підіймалися догори, неначе могли захистити від жіничного крику.

— Скільки я тобі казатиму, щоб не ліз, куди тебе не просять! Ану марш у підвал! Чи, може, мені й лантухи тягати та з пацюками битися? Скажеш, що я брехала, як не замкну колись тебе на ніч до пацюків — хай тобі вуха пооб'їдають!

Він покірливо брів до підвалу, прикривши лисину картузом.

По обіді, наколовши цілу хуру дров, Катеринин чоловік заходив до пекарні. Руки йому гули від важкої неслухняної сокири, яка раз по раз хилила й ковзала по крицевих сучках, змозолюючи долоні. Вогонь у печі вже догоряв, пекар прихилився спиною до припічка, теплого й шорсткого, і розгортав газету. Сосновий стіл у довгих янтарних прожилках, що звивалися й крутилися коло сучків, відполірованих гарячим хлібом, був подовбаний і кривий. Пекар розпростував газету, закасував рукави, як перед кожним важливим ділом, і починав наклеювати хлібні картки.

За всю ту безліч образ, яких завдали йому життя та люди, він мстився на прусаках.

Прусаки були повновладними господарями дому. Вдень вони ховались у щілинах між мостин, сумирні й тонесенькі, мов цибуляні кожушки, чаїлися попід ліжками, де на поплямованих соком газетах лежав сухий виноград, почавлені забуті грона, що їх не знати якого базарного дня нам привозили родичі.

Завидна ці комахи нишкили по темних кутках, улазили навіть між сторінки книжок і зошитів, а вночі, коли гамір у кімнатах припинявся, коли в усьому будинку було чути лише стукіт лопати по черені (там тепер хазяйнувала Катерина, саджаючи вечірню випічку),— тоді прусаки вилазили на бенкет. Вони заповняли всі кімнати й коридори, обсідали сходи й електричні шнури, шаруділи в паперових торбах та мішечках, які Катерина складала в сінях коло дверей, шаруділи так монотонно й наполегливо, що я врешті прокидався.

«Удосвіта прийде він, і почнеться ваша трагедія»,— думав я і, щоб не розчавити якого прусака головою, дуже обережно повертався на другий бік.

І справді, годині о п'ятій чи навіть раніше, коли в кімнатах іще тхнуло першим димком, а з печі долиняло тріщання (я майже на дотик відчував тепло щойно розпалених дров), сходи озивалися до чиїхось непевних кроків, у коридорі брязкала цеберка й починали шарудіти порожні паперові мішки. То хазяїн брав їх один за одним і витрушував прусаків у відро, злорадно приказуючи:

— Хоч тікайте, любі мої, хоч не тікайте, віник вас однаково наздожене.

Деркач таки їх здоганяв, дряпаючи по підлозі і по совкові, й тепер я вже знав, що господар, повитрушувавши прусаків з паперових торб у відро, визбирує віником тих, котрим пощастило сховатися.

— ...Ходи сюди...

У цю мить, поки сонце не зійшло й Катеринині руки спали (за годину вони всіх прусаків з відра висиплять у полум'я), пекар був повновладним господарем усього довкруж. Міг бути жорстоким і мстивим, а міг великодушно дарувати життя.

Та незабаром сходи прокидалися. Намагаючись іще сонними пучками застібнути блузку, яка від поту й борошна стала руда, Катерина сходила вниз і час по час кахикала. Середнього гудзика вона так і не змогла застібнути (петелька витріпалася й розтяглась), і важкі груди випинали з пазухи.

Те підкахикування звело господаря на ноги й відтрутило в куток, він зіщулювся й покірливо чекав перших жінчиних наказів. Починався довгий трудовий день.

Коли помер мій дід, почалася страшенна злива. Дощ періщив дві доби, й ми не могли поховати небіжчика. Під вагою небесної води, здавалось, і черепиця вгинається. Погреби залило до країв, під мостинами вирувало й булькало, там тепер плавали в іржавій піні якісь віники, курячі гнізда й старі картузи. Не видно було ні вулиць, ні хат. Люди наче посліпли й тільки слухали шум води, що заливала цей утомлений світ. У свинцевих присмерках дощу ревла худоба, тріщали верби та ясени, вивернені з корінням, і повінь шаліла на вулицях села.

Коли злива почала вщухати, на нижньому кутку озвалися голоси, дзенькнули козячі дзвіночки й десь гавкнув пес. Тоді блимнув ліхтарик і, хилитаючись, поволі приплив до наших воріт.

— Лови ягня, бо віднесе водою! — гукнув хтось, і наші ворота рипнули. Бекання затопило увесь двір, але вівці танули в зливі й розпливалися. Нарешті дядько, що пригнав овець, відчинив їм кошару.

Люди з нижнього кутка шукали рятунку в хатах на пагорбі. Повінь лякала їх.

Наступного дня я мусив повертатися до міста.

Я йшов розгрудим шляхом серед мокрих нив, насилу витягаючи ноги з болота. Враження було таке, що зємна куля промочила наскрізь і тепер чекає, коли з'явиться всемогутній володар і перемістить її в своїх руках, очистивши від усіх страждань і злиднів, як очищає глину від сміття гончар, щоб надати їй краси й співучості.

Коли я вийшов на гору, мені запаморочилося в голові. Внизу стояв неймовірний гуркіт. Долиною Огости котилась каламутно-червона стіна, заввишки як добра хата. Пінячись і ревучи, вода змітала все на своєму шляху. В тій жахливій водяній стіні, показуючи то коріння, то поламане гілля, пливли величезні дерева. Плавали дошки та колодки, легко, мов поковзом, а ще борсалася пара волів у ярмі. Стихія захопила їх серед броду. Перелякані тварини пнули голови, їхні гарні круті роги пороли каламуть, але віз понесло й закрутило, ярмо вивернулось убік, нарешті зламалось, та пізно: волів уже затягло, й вони більше не виринули.

Телеграфні дроти над дорогою порвало, та хтось таки збагнув, як попередити нижні села, й на нашій дзвіниці тривожно забемкав дзвін. Йому незабаром відповіла боровчанська церква й по хвилині — ще дві з-за гори. Голоси сільських дзвіниць шукали один одного й ледве здивувалися, бо стихія вкручувала їх у свою каламуть і, заплутавши в корінні здоланих велетів, топила в безоднях ям, але вони виборсувались, обтрушували з себе піну хвиль — і знову здіймалися в небо, щоб надати всьому, що мене оточувало, якоїсь дивної тривожності...

По той бік гори, під купкою сизої глини, лежав мій дід. Я думав, що, проживши з ним ото стільки років, знаю кожну зморщечку на його обличчі, кожну складку на одязі. Й аж тепер збагнув, що в пам'яті лишилася тільки його усмішка.

Вона з'являлася на його майже завжди блідому сумовитому обличчі, мов несподіваний промінь з-за хмар, і тоді вуса в діда настовбурчувалися й оживали. Очі ледь примружувались, порснувши зморшками на татаркуваті вилиці, й у щілини очей цідилося м'яке золотаве світло. І чи то від нього, чи з відблиску шибок, але й руки діда ставали золотавими. Мотуззя вен та сухожиль під шкірою ще дужче набрякало, і з

кольору землі на пальцях, шрамах та подряпинах я вгадував, які горби та долини він орав. Той колір з відтінками отави, стерні та глини він проніс на долонях через усе своє життя й хоч як старався, хоч як тер руки і милом, і піском, але відмити так і не зміг... Він був учасником трьох воєн. Переповзав через мерзлі шинелі своїх убитих товаришів під Булаїром і Чаталджею. Лежав, поранений, над озером, за ним горів Дойран, вогонь палаючого міста віддзеркалювався в хвилі, що злизувала кров з піску. Проте латунь патронів і снарядних гільз не лишила слідів на пальцях мого діда. Золотавість рук його йшла тільки від землі.

Він був грішний чоловік. Його втішала й чарка, й шкарубка рука, що відважувала ляпаса негідникові, втішав і перець гострого слівця. Зводив дід і жінку ближнього. Скрадаючись попід парканами вночі, кидав квасолею в шибку, й чужа жінка, накинувши щось на себе (бувало, й піджак законного чоловіка, який поїхав до млина), йшла в морок під зрадливий собачий гавкіт, щоб віддати свою любов за ліщинником край села чи біля чийогось плоту.

Дід був грішний чоловік, але в його діяннях відчувалась піднесеність. Він не цурався нічого, властивого людям, страждання терпів не ремствуючи, в щасті теж розуму не втрачав, бо знав, що все на світі минуще.

Тепер мій дід лежав під купою глеюватої землі по той бік пагорба. Він більше ні про що не думав і нічого не хотів. А над ним хвилювався, набряклий після дощу, подзвін усієї долини. Річка намагалася заглушити його, але він, то щемкими, то могутніми хвилями долаючи її гуркіт, папував під склепінням хмар.

То не дзвін на сполох, думав я. То врочиста відправа на честь людини, яка відійшла й про яку згодом не згадає навіть полин над її могилою.

Я зійшов униз біля Каракачанського хутора. Колію зовсім залило. З води стримів тільки шлагбаум на переїзді, хитаючись під напором хвиль. Убрівши у воду по коліна, потяг тривожно гув, і цупка пір'їна пари з локомотива бриніла між тополями, колеса спінювали каламуть, і вагони, за чийми вікнами не видно було живої душі, задки вертались на станцію.

Одного дня, зібравшись до міста возом, ми спинилися саме тут, біля цього шлагбаума. Буйволи враз понахилялися до трави, здуваючи пух із кульбаб, а дід лукаво підморгнув, що мене вельми здивувало, і глянув на Каракачанський хутірець. Хаток було всього п'ять, одноповерхових і розгороджених, а на галявині попереду кілька копиць сухого зеленого листа та ще хлів, із якого виглядала конячина, мишаста і стара, немов притрушена попелом, і махала хвостом.

Дід сперся на смугастий бар'єр шлагбаума, бухикнув і гукнув:

— Іване, гей, Іване, де ти там, озовися!

В найближчій до переїзду хаті рипнуло, й на поріг, витираючи руки фартушком, вийшла жінка:

— Ти гукаєш Івана? Так його нема. Поїхав кувати коней у Малу Кутловицю.

Тоді в сусідній хаті розчинилося вікно, й звідти виглянуло дівчатко. Щоби йому так густо вкривало ластовиння, аж хотілося підійти й дмухнути — чи не розлетиться, мов пух отих кульбабок у траві.

— Дід Іван у хаті,— сказала дівчинка.— Звихнув ногу й лежить. Іди, не бійся, собаки в нас нема...

З підвалу третьої хати вийшла цибата бабця з відром фарбованої пряжі в руках. Пряжа була червона, щойно з вогню, й пара над відром теж здавалась червоною.

— Тобі якого Івана треба: малого чи великого?

— Хай вийдуть обидва! — сказав дід.

— Так їх немає, поїхали до річки по пісок.

Коло четвертої хати гралося двійко близнюків. Червонощокі кирпатенькі хлоп'ята були такі схожі, що відрізнялись хіба по шлейках штанців: в одного жовта й через ліве плече, в другого червона й теліпалася ззаду. Малюки не зводили з діда оченят.

— Хто з вас мені скаже? — озвався дід.— Може, ти, Ванко? Чи ти, Іванчо? Де ваш дядько Іван?

— Забрали в армію, — в один голос відповіли близнюки.

Лише з п'ятої хати, що біліла над узбіччям шосе, ніхто не виглянув. Але я був певен, що й там знайдеться бодай один Іван.

— Кланяйтеся їм усім од мене й онука мого! — вигукнув дід.— Ось трохи з роботою впораюся, то я, той, зайду побалакаємо...

Тоді глянув на мене й знову всміхнувся, дуже втішений, що жарт мені сподобався. Голодні буйволи паслись, дід насилу відтяг їхні широкі вогкі морди від трави й неквапом повів на налигачі...

Тепер хутір усіх отих Іванів залило. Вода лизала черепицю, то падаючи, то прибуваючи знов, дахи вже де-не-де світилися, і під дошками та бантинами жовтіли в'язки кукурудзяних качанів. На купі хмизу, що виглядала з води самою маківкою, співав аж захлинався півень і лопотів крильми, й червоне пір'я його розгорялося жаром.

Чи підкував тоді коней отой Іван, чиєї хати вже не було на світі, й де заскочила його страшна вода? З чиїх-то вікон виглядає тепер і те дівча в рясному ластовинні? І чи одержать вістку близнюки від свого дядька Івана, який, пишучи, щоразу слинить олівець? А може, шлейки хлопчаків, єдина їхня відзнака, заплуталися десь під берегом у корчах?

Ніхто не міг відповісти на мої запитання. Лише червоний півень очманіло лопотів крилами й співав, не знаючи, що каламутна повінь за мить понесе його разом з отим стійком.

Мій вітчим, до якого я перебрався, коли помер дід, жив біля самої школи. Просторий трикутник його садиби всіма своїми межами виходив на дороги, й мені здавалось, ніби вітчим обгородився з усіх боків не тільки мурами, а й безугавним рипінням та стукотом возів. Хата була на два поверхи, мала й великий підвал, на стінах якого висіли гнuzдечки та хомути, чорні й порепані, старий одяг, серпи, обручі з розсохлих бочок. Іноді бочки лежали на колодках, геть обписані крейдою (то агенти з акцизних управлінь робили свої нескінченні підрахунки, оподатковуючи дядьківське вино). Біля діжок стояли полумиски, повні вина та мушви, бо з кранів завжди капало.

Другий поверх був обернений вікнами до гір. Хребти виринали зі сходу, тяглися на південь, величезні й голубі, й, раз у раз пригинаючись і нижчаючи, зникали на заході десь у Дунаї. На першому поверсі були

три кімнати й широкий коридор з піччю, над якою вимурували круглий коминак, схожий на старосвітський вулик. Підлогу в коридорі вимостили цеглою, перепаленою до синяви. На кожній цеглині, вичовганій безліччю ніг, стояло клеймо заводчика.

Мій перший спогад про цей дім пов'язаний з канарком.

Коли я прийшов з речами й мама показала мені, в якій кімнаті їх скласти (клунок із книжками та кілька сорочок), я побачив над припічком клітку з тонкого дроту. В ній стрибало жовтеньке пташеня, то сідаючи на гойдалочку, то раптом з розгону б'ючись об мережку ґрат. Хата аж дзвеніла од сумного щебету.

Досі канарок мені доводилося бачити лиш у вітринах міських перукарів.

Дивлячись, як вони стрибають і щебечуть над головами клієнтів з милом на щоках, можна було подумати, ніби то зовсім легковажні пташечки, які, довгі роки проживши з балакучими голярами, звикають до їхніх дотепів та переймають якісь риси їхньої вдачі.

Наш канарок виявився не таким.

І в його щебеті, і в тому, як він бився об клітку, було щось сумне й приречене. Клітка висіла в кутку, за комином, звідки пташка могла бачити тільки отвір печі та прямокутник сінешніх дверей. Коли двері відчинялися, перед очима сірів укритий піщаником хлів. Мені здавалося, що канарок почуватиме себе краще десь біля вікна.

По обіді, коли мама пішла поратися надвір, я відчепив клітку з-за коминка й поніс у малу кімнату, навіть не помітивши, що дверцята відчинилися. Забивши цвях біля вікна, я стрибнув з табурета й раптом побачив, що пташка невміло пурхнула з клітки, наче гороб'я, котрому вперше довелось літати, тоді шугнула до дверей і зникла в темному кутку за комином, де досі жила.

Я кинувся навздогін. Сутінь закутка немовби хтось освітив сонячним зайчиком. Я махнув картузом, але мимо. Однак пташку вдарило вітром, і вона полетіла шкереберть. І поки я нахилився, щоб схопити її, звідкись шаснула кішка, й від канарка тільки жовтий пух полетів.

Що я мав рсбити!

Ввійшовши, мама з першого погляду все збагнула й зробилася біла як стіна:

— Повісь клітку на місце й мовчи. Він за того кажарка нас усіх по-вбиває...— Тоді іскра надії блиснула в її очах: — А може, то канарок сам собі й одчинив? І вилетів... Ми ж його не стерегли!

«Він» швидко повернувся. Під'їхав верхи до воріт, мовчки штовхнув їх ногою, ворота нудно рипнули й пропустили його. Він незграбно стрибнув із сідла, трохи потупцяв (од довгого сидіння в сідлі ноги йому за-терпли) й нахилився застібнути черевик, кинувши повід мамі.

Мама відвела коня до стайні, прив'язала й укинула йому сінця. Кінь зашарудів пересохлим сіном і, форкаючи та б'ючи копитом у поміст, щоб прогнати надокучливу муху, повернув голову вслід мамі й тихо заіржав. Мама ж не квапилася. Спершу сходила в курник, узяла в гніздах двоє яєць, тоді кишнула півня, що полюбляв ночувати на гарбі, геть залапуючи її п'яточками, білими, наче вапно. Півень перестояв маму й знову стрибнув на полудрабок.

Коли той, що за свого канарка мав перекинути хату, ступив на східці, мама мовчки пішла за ним. Я дивився, як він підходить до дверей, кремезний і високий (мама ледве сягала йому до плеча); на голові його в'юнився темний чуб, схожий на козацький оселедець. Мушлі м'ясистих вух були неоковирні й товсті, сірі очі втомлено блимали, він з учора не голивсь, і пухлуваті щоки йому засіяла руденька парость.

Я бачив цього чоловіка сотні разів, не дуже до нього придивляючись. А тоді вперше глянув так пильно, як людина дивиться на траву, в якій загубила кишеньковий ніжик. Раніше то була просто трава, моріжок під босими ногами, а тепер, розгорнувши зелені стебла, ти помічаєш і камінчики, й синенькі намистини квіточок, і почорнілі ягоди глоду, і торішнє листя, по якому лазить мурашва,— цілий незнайомий світ, на який ти раніше не звертав уваги.

Він став на поріг, раптом затуливши собою світло, тоді ступив ще крок чи два, й у сінях знову повиднішало. Я теж підійшов, і мама мені шепнула:

— В руку поцілуй!

Я нахилився, щоб виконати її наказ, відчув запах кінського поту та збрुї й уперше помітив, що вказівний палець правої руки вітчима значно коротший — нігтя не було.

Вітчим тільки глянув на мене й почав байдуже роздягатися, тоді підійшов до відра, що висіло на гаку біля печі, й довго та спрагло пив.

Нарешті відітхнув (підборіддя в нього блищало від крапель, які поволі скочувалися за комірець) і, здивований тишею в сінях, звів очі догори. Зіниці його стали крицево-сивими, й він вражено закликав. І коли перше слово вже мало злетіти з його вуст, у сіни зайшов Персифон, найменший син його брата. Кругловидий хлоп'як з ріденьким попелястим волоссям та блідими віхтиками повік і брів збирався показати мені свою губну гармонію, яку купив на ярмарку в четвер. Він стояв і всміхався до дядька, чекаючи, коли той сіпне його за вухо й прокаже давно завчені слова: «Персифонику, Персифонику, чи вмієш їздити на конику?» І хлопчак, як безліч разів досі, радо відповість: «Хоч на коні, хоч на слоні, якщо даси цукерочку мені!»

Цього вірша склала вчителька четвертого класу, в якому вчився хлопчик з тим дивним ім'ям. Віршика знали всі школярі й навіть дехто з дорослих. Але жартувати сьогодні дядько не мав наміру, а тільки похмуро дивився на хлопця. Небіж зніжковів, личко його зблідло, й вилиняли бровенята мов розтанули на чолі.

— Де ти подів канарка? — спитав дядько й сердито сіпнув малого за сорочку. Сорочка випорснула із штанів, і всі побачили пупик, великий мов біб.— Це ти його випустив?

Губи в Персифона заворушилися, певно, він хотів сказати «Не я!», та гучний ляпас одібрав йому мову й перекрутив обличчям до стіни.

— Ти знаєш, звідки я цю пташку привіз, ледацюго? Знаєш, як дорогою з Греції ховав? Ховав од унтера, й од фельдфебеля ховав. А тоді в Софії, як почали бомбити, біг через увесь вокзал!.. Ти це знаєш, йолопе?

Хлопчик нічого не знав, лише стояв носом до стіни, щока йому почервоніла од ляпаса, й давно не стрижені пасма волосся жалібно здригалися на потилиці та біля вух.

— Це я... Хотів перевісити клітку до вікон, а він...— збентежено мовив я, й собі приготувавшись дістати ляпаса.

Та вітчим навіть пальцем не кивнув, лише буркнув: «Як тебе не пи-

тають, то мовчи!» і, схопивши Персифона за комір, поніс його до дверей. Ноги хлоп'яка ледве торкалися цегляної долівки...

Я мовчки дивився їм услід. Вітчим пішов до стайні, вивів коня, прив'язав до ґола й заходився розчісувати сплутану гриву та хвіст. Я мовчки каравсь: невже він і справді подумав, що ту шкоду наробив Персифон? Чи, може, ляпас моєму малому другові був застереженням мені, тому, хто сьогодні вперше переступив поріг цієї хати?

В одній з найбільших кімнат (вона була заслана ряднами й туди дозволялося заходити лише босоніж), в обридлій мушкетерській рамі висів чималий портрет. Мабуть, він висів тут іще з отих далеких часів, як збудували хату, бо рамка була наче приклеєна до стіни густим павутинням. З портрета гордо, мов генерал, на мене дивився вершник, дебелий чолов'яга в доброму сіряку та постолах, у вовняних білих онучах, навхрест переперезаних чорним шнурком.

То був прадід мого вітчима, найвидатніший представник уславленого роду тухтіїв, що переселився до нас із заходу. Коли вірити маминим словам, той прадід мав добрих чотириста декарів¹ орної землі. Мав і велику сім'ю. Ватаги наймитів та циган-поденників із шумом та гамором вирушали вранці на його лани, а коли сонце ставало в зеніті, володар цих веселих нив понад Огостою сідлав коня й рушав поглянути, скільки гонів просапано за день та скільки полукіпків піднялося на стерні. Білий кінь ступав, вигинаючи ший, й колосся лоскотало йому живіт. Високі пшениці дзвеніли й хвилювалися, засмоктуючи коня в золоту глибину, і коник іржав, немовби боявся втонути.

Цигани перші помічали смушеву шапку господаря, яка нагадувала купу кукурудзяних баранців, нахилилися й починали так старанно махати, аж курява вставала з-під мотика. Господар зупиняв коня й, звівшись у сідлі та затулившись од сонця долонею, оглядав лан, а сапальники, поспиравшись на держак мотика, мовчки чекали докорів. Але він їм не докоряв. Тільки хмурився, що мало означати: «Я своє скажу, як прийде-те по гроші...» І звертався до найближчого циганчука: «Подай-но мені, Густо, глек!» Узявши розігріту на сонці посудину, заткнуту гострим кукурудзяним листком, він зливав трохи додолу й пив не з маленького, мов жолудь, соска, який тхнув циганом, а просто з шийки, й огидно-тепла вода булькала й заливала йому груди...

Так уявляв я собі будні сільського багатія, дивлячись тепер на його зубожілого нащадка, який сідлав коня, щоб оглянути свої ниви. Їх у вітчима було всього декарів з тридцять, кілька нужденних клаптів кам'янистої землі, що лишилася йому в спадок після численних поділів. На трав'яних обніжках його нивок стриміло по кілька гострих каменюк — символи непохитної влади. Він щороку наймав якогось цигана, хоча ми з мамою вільно могли впорати кукурудзу вдвох. І коли сонце ставало на полудень, володар цієї жалюгідної землі з'являвся верхи за левадами, під'їздив до путівця, затулившись од сонця рукою, оглядав наші рядки, тоді проходив понад обніжками й лаявся, що сякий-такий Тошо

¹ Декар — десята частина гектара.

Качов, туди його й розтуди, знову попереставляв камені, й кивав до циганчука: «Ей, Манго, подай-но мені свій глек!» — і схлюпував коневі на холку. Кінь здригався, вершник, підвівшись на стременах, пив, сіпаючи борлаком, а мама гидливо кривилася: «Як він після того цигана п'є!» Вітчим утирав долонею вуста, пошерхлі на вітрі, й з виглядом доброзичливого панка, що не гордує навіть циганом, пришпорював коня п'ятами й зникав серед левад. Буйна зелень кущів шарпалася з-перед коня і ще довго й збуджено сичала.

У серці мого вітчима жив дух старого багатія, що вріс постоломи в павутину. Це був викапаний прадід: та сама вугласта голова, такі ж великі м'ясисті вуха та безбарвні очиці. Риси далекого родича, проспавши в крові кілька поколінь, раптом прокинулись у правнукові. За цей час у світі сталися великі зміни, та правнук їх не визнавав. Хоч його й обсідали злидні, він і тепер почував себе панком, купував і перепродавав коней, струнких тонконогих рисаків, які танцювали під вершником, гордо вигнувши карк; водив їх до кузні, й коваль випікав їм на лівому боці крупа велике Л (з цієї літери починалось ім'я вітчима), щоб усі знали, чий це кінь, і добре чухались, перш ніж зірвати в стайні замок.

Залізом випечене тавро, вже й загоївшись, довго ще лупилося. Гніда шерсть поступово виростала на шрамі й ховала його, та спотворена шкіра ніколи не розпростувалась.

Крім коня, яким він пишався, була в мого вітчима й трирічна донька. Дівча знайшлося на благовіщення, і хрещений так і нарік його Благовісткою. Донька вдалась у тата, й грубі батькові риси можна було вгадати навіть на її ніжному й гарненькому личку. Тільки рученята свої Благовістка перейняла в небіжчиці-мами: прозорі й тонкі, всіяні ластовиннячком.

Дитина росла розпеченою й ледачкуватою. Батько душі в ній не чув, дозволяючи все (в такий спосіб він «захищав» дитину від мачухи, вільно чи невільно розбещуючи її). Прокинувшись по обіді, Благовістка дибала за поріг, довго потягалася на сонці, тоді мочила ручку під умивальником і проводила нею по щоці, трохи жвавівшала й сідала їсти. Мама давала їй некруто зварене яйце. Дівчинка відпихала мамину руку: «Дуже рідке!» Мама кидала яйце ще раз в окріп, і якщо шкаралупина бувала бита, тріщина обкипала білим баранцем. Дівчинка вередувала: «Не хочу яєць! Дай чаю!» Мама мінилася на виду (вона не зносила коверзувань), але йшла в другу кімнату, діставала вузлик з торішнім липовим цвітом, який тихенько шарудів, і під пильним поглядом чоловіка (вона ненавиділа його в цю мить) мовчки ставила чайник.

Тоді виносила з хати мокрий дитячий матрац і вішала на паркані сохнути. За день матрац висихав. Несучи його назад, мама плечем відчувала тепло сонячного проміння, що гасло по той бік гори, й починала варити їсти. Патрала півня в мідному відрі, з якого стирчали пазуристі лапи (пір'я смерділо курником, і коли його смикали, лунко тріщало на крилах і хвості), далі підносила до вогню й смалила. Жовтава півняча шкіра збігалася вниз, з оголеної шиї скрапувала пасока, й жар, темніючи, сичав.

Діждавшись вечері, ми сідали до софри¹. Розклавши на таці півня й орудуючи ножем, бо м'ясо бувало жилаве й синє, мама починала діль-

¹ Софра — низенький триногий столик, за яким їдять, сидячи на підлозі.

бу. Вітчимові клала ноги, шкірка яких скидалась на закасані штани, клала й усе біле м'ясо, мовби спресоване з сирих ниток (у наших краях його називали «коняк»), і над усім тим мостила півнячу голову з відрізаним дзьобом і м'якою пилкою гребінця. Собі лишала жовті лапи з пазурами, ребра та шию в дрібних недосмалених колодочках. Для малої відламувала крила та, повагавшись мить, брала з батькового полумиска клаптик білого м'яса й, скрапнувши жиром на софру, перекладала дитині. Мені діставався хребет, поцяткований сиротинням, а під хребтом, де в'яжуться ребра, синіли піняві смужки легень, схожих на шкільну губку.

Ніхто не зважувався починати першим: це мав робити глава сім'ї. Взявши руками півнячу голову, він уважно її розглядав, м'ясистий гребінь пружно здригався, ми й собі схилялись над тарілками, та нас зупиняв суворий вітчимів погляд.

— Хто ж так варить півня! — роздратовано кидав він у мамин бік. — М'ясо якесь ніяке, розкисло в окропі, та й край! Коли б у твоїй голові всі клепки були цілі, то кинула б хоч люту перчину та дрібку чебрецю...

— Малій не можна перцю, через те й... А чебрець я клала, нюхни...

— На біса я нюхатиму!.. А малій од перцю нічого не зробиться, не придурюйся й не стогни!.. Ото поки рідна мати годує, поти й твоє, а ввіреться... То що ж мені тепер — бурду ковтати?!

Він раптом хапав полумисок і брязкав ним у куток. М'ясо розліталося по підлозі, кішка стрибала з-за коминка, та пошпурена навздогін кочережка перепиняла її.

Мама підводилася з-за софри, ображена й зніяковіла. Я теж устав. А він, мовби нічого й не сталося, брав з дитячої тарілки крильце, їв і притрушував товченим червоним перцем. Друге крилечко простягав малій: «Чого ж ти, бери, бери, їж і оте біленьке...» Тоді витирав обчима хліба масні пучки й ішов спати.

Наступного полудня мама знову сушила матрац його донечки й, коли висихав, латала протлілу дірку клаптем старого фартуха.

Одного вечора до нас прибився гість.

— Я палітурник,— відрекомендувався він вітчимові й підсунув стілець ближче до вогню.— А дружина в мене — з вашого села. В Софії тепер падають бомби, виють сирени, може, й наш будинок пропав, а я тут розгуляю на своїх ревматизмах і попиваю чарку... Коли так — то й так. За нас із тобою є кому сушити голову. Хоч і порожньо в животі, та ми не здаємося: знай виголошуємо високі слова. Правда, пуття з них мало, бо муляє з усіх боків...

Йому, певно, муляло не тільки в переносному розумінні, бо він нахилився й розслабив шнурки. Від стоптаних черевиків тхнуло кремом і потом, і я придивився до його ніг, товстих і колодкуватих, мов у слона. Десь підхопивши нежить, він раз у раз шморгав і втирав червоний набряклий ніс.

Полум'я вигиналось під сковородою, в якій мама смажила бастурму. Тоненькі смужки в'яленого м'яса жолобилися і шкварчали, і в цю мелодію вплітався пташиний спів — різоче свистіння, наче порубане на шматки, які падали нам на голови, стрибали по підлозі й котилися в кутки.

За комином співав новий канарок. Я слухав те щебетання й усміхався. Коли вітчим привіз його з міста, він мовчав. Ми налили йому водички, сипнули пшона, та він сидів і тільки сумно дивився. І раптом мені спало на думку, що того канарка куплено в котрогось перукаря — хто б інший зважився продати таку пташку! Я пішов до вмивальника, густо намилив обидві щоки й, слухаючи тихе шелестіння піни, сів під кліткою на стілець. Канарок глянув на мене лівим оком, потім правим і заходився так пурхати й щебетати, що ми аж засміялися.

— Перукарський! — сказав я. — Побачить піну — й заливається.

— Точно, — сказав вітчим. — Я купив його в Мустафи. — І теж умотивився поряд.

Він і того вечора сидів під кліткою, розливав у чарки вино й стежив за стрибучим відблиском канарка на карафі.

— Може, я й здитинів, а люблю оце так сидіти й слухати...

— Та що ж людині й треба, — нарешті відсунувся від вогню гість, і стілець під його дебелим тілом рипнув. — Як я був малим, то спав і бачив ліхтарики: такі плескатенькі й малі, ще й з батарейкою всередині. Тато обіцяв-обіцяв купити, та так і не купив ні разу. Та хіба ж йому до того було, як у хаті повно голопузих... А я на старість почав сам собі купувати оті цяцьки, що здавались мені в дитинстві недосяжним скарбом. Покрутиш у руках — проста тобі бляшаночка, та ба... Ходиш ярмарком по ятках, вибираєш ліхтарики, вкручуєш лінзи та лампочки й тишишся. Хай то якась мить — а на серці радісно... Здитинів, его ж?

А вигляд у палітурника був досить поважний. Мав він років п'ятдесят, в добрячому костюмі з англійського шевйоту (широкі гострокутні вилоги й під сподом сіра жилетка з десятком перламутрових гудзиків, схожих на разок намиста). Видовжене лисиною чоло порізане зморшками. Коли він розмовляв, обличчя його ворушилося й зморшки щільно стулялися одна з одною — як аркуші книжок, складені на верстаті для оправи.

Його палітурня містилась біля столичної Судової палати, поруч адвокатських контор. Щоранку, поспішаючи до своїх книжок, він зустрічав на сходах поборників справедливості, які з портфелями й теками під пахвою збігали вниз: дружньо йому киваючи.

Палітурник сідав за стіл, умикав електроплитку, щоб розігріти клей, брав нитку з голкою, кривою, мов кістка з ляща, обдирав сліди старого клею з аркушів, складав їх у стосик і зшивав.

Його двері, що виходили в довжелезний темний коридор (там містились адвокатські контори), поділяли світ на дві половини: по цю руку була мовчазна мудрість книжок, прихована за товстими обкладинками, по другу ж лишався вир щоденних пристрастей і турбот. Столиця лежала в рясному віспинні вирв, та люди нічого не помічали. Судилися за спадок і межу, за спересердя кинуте слово, за відзнаки та ордени. А дантисти свердлили їм попсовані зуби, затикаючи чопами пломб, надівали коронки, ставили мости, які швидко синіли. Ті, кому щастило взяти гору в позовах, віддячити за неславу чи відібрати клопоть землі, не довго тишились, бо з'являвся новий позивач — інфаркт — і людина, яка здобула ще кілька декарів землі, ледь ворущачи здерев'янілими вустами, починала просити дітей (а ті вже міркували, скільки лишиться після небіжчика майна), щоб у труну її поклали в отому чорному костюмі та не забули начепити орден і медаль, одержані ще в ту війну під Тутраканом...

Палітурник опрацьовував свої книжки. Адвокати й далі метушилися з клієнтами, дядьки ж слинили пучки, руді та порепані від гною й овечих дійок, і рахували гроші своїм оборонцям, а папірці тхнули мишвою та злиднями. Палітурник дивився на верстатний ніж, який нагадував гільйотину, що з плавною невблаганністю, мов остаточний вирок, опускається на книжки, й вузьенькі жалюгідні обрізки (людські справи теж бувають жалюгідними) падають йому до ніг, щоб він потоптався по них брудними черевиками...

Коли був молодий, він не знав таких клопотів. Гадав, що зможе перемогти всю на світі кривду.

Колись на трамвайній зупинці якийсь чоловік бив жінку. Палітурник вистрибнув з трамвая на ходу, бо трамвай уже був рушив, і став поміж них. У жінки з-під розірваної кофти виглядало блаженське мереживо сорочки.

— Ви щось маєте сказати, пане? — озвався чоловік.

— Маю сказати, що нікому не дозволено бити беззахисних жінок!

— А тобі в пику заїхати дозволено?

— Спробуйте!

Той спробував, і палітурник заточився, мало не врізався носом у колію.

Тоді підійшла й жінка:

— Чого ви лізете, куди вас не просять? Це наші сімейні справи, йдіть собі геть...

І він поплентався геть, кривлячись од болю в ребрах. А ті билися й горлали, і люди підходили й спинялися біля них та, так нічого й не второпавши, заходили в магазин, купували часник, редьку і йшли собі.

Той урок був не першим і не останнім.

Одного дня (тоді він служив у торговця швейними машинками «Зінгер») довелося йому побувати в маленькому селі — по той бік Петроханського перевалу.

Він і раніше їздив рекламувати свій товар і в ці краї, і по селах Іскарської долини, й навіть під самий Брежен. Відбиваючись од собачні, заходив до вбогих шинків, де дядьки, розіславши на столах масні газети, діставали яйця (шкаралупа падала додолу й тріщала під постоломи), їли, закушуючи тонкими скибочками старого сала. Агент фірми «Зінгер» дивився на них і думав, що цим людям його швейні машинки зовсім ні до чого. Самоткане сукно їхніх свиток можна було шити лише руками, циганською голкою.

Тривала передвиборна кампанія. В тому селі, куди він прибився надвечір, мав виступити на зборах столичний діяч. Комівояжер і собі пішов послухати, находившись вулицями досхочу. І в шкільній залі, і за порогом коло дверей уже зібралося чимало люду. Дядьки, пахкаючи цигарками й стежачи за незнайомим хлопцем, який уместився біля софійського діяча (мабуть, вирішили, що то охоронець), тихо перемовлялися.

Агітатор обервся цупким селянським носовичком (він був чоловік досвідчений і знав ціну такого жеста: не гребуєш селянським полотном — значить, ти людина наша) і почав свою промову.

Насамперед він згадав про злиденне життя в цьому гірському

краї, якому одразу настане кінець, коли селяни проголосують за нього.

— Наша «Демократична згода» покладається на вас, селяни! Ви справжні болгари, бо, як кажуть, тільки гори породжують людей, на яких можна поклатися, йдучи до світлого майбутнього!

— Та в нас і картопля родить,— озвався хтось із кутка.— Тільки не потовпиться за колорадськими жуками.

— Ми й колорадському жукові дорогу перепинимо! В нас є всі засоби для боротьби з ним! — упевнено відповів кандидат від «Демократичної згоди». — Врочисто вам обіцяю, що на полях не лишиться жодного жука!

«Пообіцяє прокласти залізницю чи збудувати міст»,— подумав комівояжер, але трохи не вгадав. Кандидат у депутати почав розвінчувати своїх ідейних супротивників і так запалився, аж розстебнув комір і почав знову втиратися, хоч селянська хустка дуже дряпалась. Він перекився вперед, простягнув руку, і голос його залунав на весь зал:

— Що ж, панове селяни, ви самі переконалися тепер, чого були варті люди, за яких ви на попередніх виборах так необачно віддали свої голоси! Вони вам обіцяли молочні ріки й кисільні береги, але, доп'явшись до влади, забули всі свої обіцянки... Вони їздили тільки в екіпажах, пороз'їдалися!..

— Та воно й ви пішки не ходитимете! — знов обізвався той самий чоловік, якому жуки поїли картоплю.— І ви свій зад на ресори посадите...

В залі засміялись, оратор же, вдавши глухого, вів далі:

— Вони розбестилися вкрай. Почали скликати до державного казана й кума, й брата... Народ голодував, а вони запихались печенею!

— Ви теж не їстимете сире! — раптом озвався мандрівний агент фірми «Зінгер».

Оратор затнувся й аж ногу підняв, неначе хотів ступити на труп переможенного ворога.

— Панове, в цю залу проникли вороги наших ідей, найсвятіших, омріяних ідеалів, до яких прагне наш багатостраждальний і героїчний народ. І ми не маємо права, панове, бути до них поблажливими!.. Мені повідомили, що сюди проліз підступний агент отих людців, які правдами й неправдами намагаються саботувати нашу благородну програму й мету...

Коли справа дійшла до органів місцевої влади, виявилось, що невідомий і справді має спеціальне завдання — паплюжити благородну програму кандидата в депутати від партії «Демократична згода». Хоч як бідолаха відмагавсь, але марно. Місцева експертиза «точно» довела, що документи в нього фальшиві.

Наступного дня, коли сторож відімкнув підвал і вирядив його звідти стусаном під зад, і пізніше, вже йдучи до Софії, комівояжер відчував на спині та на щоках пекучий біль. Усе тіло його було посмуговане ремінцем, немов його построчила величезна машина «Зінгер».

А тепер він сидів у нас біля вогнища й розповідав:

— Отож іду я додому, вся спина горить, і думаю: «Світ повний йолопів, ладних своїми руками вигрібати жар за інших людей. То чого ж ти, любий мій Борисе, завжди пхаєшся туди, куди твій ніс не влазить?» У мого батька, пухом йому земля, була палітурна майстерня. Пішов я вранці, сів за верстат, розігрів трохи клею та й кажу: «Тату,— кажу,—

ти навчив мене доброго діла, а я, дурний, попід чужими тинами собак дражню!» Й заходився здирати клей з обшарпаної книжки. Клей тріщав, і в серці в мене теж мовби щось уривалося. Я затягнув нитку в голку — та й дотепер...

— Підсмаж іще! — кивнув до мами вітчим.

Вона не відповіла, тільки розвела руками; мовляв, бастурми більше нема.

Тоді він підвівся й приніс драбину. Гасова лампа ледве блимала над коминком, горищної ляди не було видно, стелі теж, і я мав таке враження, ніби він приставив ту драбину просто до небесної чорноти, заліз на неї й тупцяється; більше того: знайшов десь там великий шмат бастурми — й тепер спускається, щаблі риплять, і пересохла бастурма теж порипує.

— Та й дотепер, — повторив своє слово палітурник, ковтнувши вина. — Вже скільки років... Сиджу, зшиваю порозривані сторінки, коли що й сам прочитаю, грію клей і вдягаю в шкіряну одержу мудрість усіх часів, як сказав би один адвокат. А ввечері йду в пивний бар, беру собі кухоль пива й помаленьку сьорбаю. Між столами спідниці мигтять, десь проти лампи блимнуть чиїсь напівоголені перса, все гаразд. А по селах їздять оратори: лають тих, кому пощастило вилізти вгору, тоді приходять інші й починають паплюжити цих... Усе на білому світі пішло шкереберть, а як подумаєш — нащо воно й кому воно треба? І кращі за нас бралися переробляти світ, а нічого з того не вийшло, нам лишається одне: сиди та диш мовчки.

— Хтось та мусить переробляти, — втрутився вітчим.

— Ніхто його не переробить... Попхнеться раз та вдруге, поки йому сорочку до спини присушать канчуком, а втретє вже не полізе. В мене, шановний, у руках золоте ремесло! Може, ти зі мною й не згоден, але я це діло так розумію й так ото живу. Ви собі хоч на голові ходіть, хоч ребра одне одному ламайте, а я приходитиму вечорами й читатиму некрологи про вашу смерть... Даруйте, це я не про вас, — кивнув він гурту.

— Та чого там, прочитають і про нас, якщо родичі не поскупляться, — ще раз утрутився вітчим, але вже не так, мабуть, боявсь, щоб гість бува не подумав, ніби розмовляє з темним селяком.

— Читатимуть, але хай не забудуть, що ми зробили в житті все, що могли, й прожили свій вік по-людськи просто.

Гас у лампі кінчився. Гніт уже чадів, а вино в чарках темнішало; на дно чарок осідала нічна чорнота, й наш гість пив її примружившись, неначе хотів відчутти в ній запах неба та гірських вітрів, які поволі скочувалися в долину.

Тепер єдиний на всю хату вогник лишився в клітці над коминком. Канарок спав униз головою, міцно вхопившись тонкими лапками за холонне сідало своєї тюрми...

Я зібрався їхати з палітурником — вирішив вступити до університету.

Квитки взяли на нічний поїзд — менше людей. Та коли вітчим зупинив коня біля станції, зняв з воза ліхтар і ми втрьох зайшли до станції, — там від сулій, кошиків і торб ніде було ступити. Певно, всі міркували як і ми, обираючи нічний поїзд, а тепер усі сушили собі голови, як уміститися в той єдиний прямий вагон, з якого в Бойчиновцях не треба пересідати.

Зупинка була дуже коротка. Локомотив сапав білою парою коло вітчимоного ліхтаря, десь у п'ятмі тріщали кошики, пасажири один з-перед одного лізли у вагон, хтось несамовито волав: «Та пустіть же, пустіть, у мене випали гроші!» — й коли поїзд нарешті рушив і я лапнув себе по піджаку, на ньому не було жодного гудзика.

Я визирнув у вікно, та в темряві не видно було нічого: ні коня, ні візника на возі. Тільки блимнув ліхтар за колією, тихо ляснули віжки і хтось кашлянув, — але це мені, може, й причулося...

Нічна дорога не мала кінця.

Всі купе були переповнені. Мій супутник попросив якусь жінку взяти на руки дитину, що спала поряд (хотілося сісти й попустити шнурки, бо пухлі ноги боліли), але вона, бороже блимнувши на його костюм з англійського шевйоту та червоний галстук, прищепнутий зеленим камінцем, сказала:

— Ти, шановний, не в той вагон сів. Такі, як ти, їздять у першому класі. Там оксамитові подушки, можна й полежати. А ти здуру поперся в тисняву до жебраків... Я на дитину взяла квитка й очі видряпаю кожному, хто на це місце зазіхне!

— Ну й люта жінка, господи поможи!.. — мовив палітурник, зачинив купе, з якого тхнуло сирію вовною та шкарпетками, й став у проході біля вікна.

Зате коло якихось двох лип наш потяг зупинився надовго. Липи схилились одна на одну, й між ними проглядав малесенький будиночок станції. До вагона ніхто не заходив. Десь попереду почувся гомін, і хтось наказав:

— Дивіться, щоб з вагонів не виходили! Оточити з усіх боків!

Гравій перону рипів під чиймись енергійними кроками. Пасажири скупчилися коло вікна, й годі було щось побачити. Але я й так знав, що поїзд оточений.

У тамбурі загрюкали чобітьми, й двері відчинились. Блимнув кишеньковий ліхтарик, обмацуючи темний прохід, забитий картузами, хустками та дитячими шапочками, що виставили вухка догори, мов кошенята. Вряди-годи промінь вихоплював з темряви грубий смушевий комір, вицвілий і рудий, немов знебарвлений сіркою. До нас підійшов жандармський офіцерик, підперезаний жовтим ремінцем. Обличчя в нього було зовсім молоде, але куценький козирок над похмурими бровами надавав йому суворості. За ним ішло двоє солдатів з автоматами наперевіс.

— Спокійно, панове! — сказав офіцер. — Усім приготувати документи й лишатися на своїх місцях!

Ліхтарик підсліпуватим оком придивлявся до засмальцьованих паспортів, перелічував кожен гудзик на пальтах, підіймався до селянських облич, спиняючись то на щелепах, то на посліплих од темряви очах, які мимоволі мружилися. В цей час надворі залопотіли кроки, хтось побіг. Пасажири сахнулись од вікна, і я побачив низенького простоволосого чоловіка, який біг через перон (певно, він був і не дуже низенький, а лише пригинався). Коли б зробив іще бодай один стрибок, він вискочив би з освітленої ліхтарем на стовпі плями, але в цю хвилину вдарив постріл. Чоловік сягнув руками вгору, неначе хотів ухопитися за щось, але вхопив тільки вітер, і вітер не втримав його. З піджака, куди влучила куля, піднімався димок. Чоловік упав ниць, піджак закотився йому на

голову, й мені здалось, ніби в нього горить уся спина. Але то жовтів светр, освітлений ліхтарем.

Почувши постріл, жандармський офіцер з обома солдатами вихопилися з вагона на перон.

— Це, мабуть, отой, що втік із в'язниці, — сказав мій сусіда й кашлянув у рудий смушевий комірець. — Нелегальний. Його шукали по всій околиці й цілий тиждень не могли знайти.

Поїзд поволі рушив. Убитий лежав, розкидавши руки. Гострі цвяхи кишенькових ліхтариків мовби прошили їх наскрізь і прибили до землі, тож людина здавалась розіп'ятою...

Я згадав про того чоловіка, що стрибнув колись із трамвая на ходу, щоб оборонити від напасника незнайому жінку. Тепер той чоловік стояв тут, лисий, недужий і замкнений, але вилиці в нього напружено випинались, і я був певен, йому й сьогодні гірко.

Останні вогники зникли в півні, й палітурник, побачивши в склі свої зморшки, вирізьблені різцем ночі, що шугала поза вікном, тихо — я ледве почув — сказав:

— Негідники!

Може, з нічного дзеркала на нього дивились очі іншої людини, того юнака, що хотів перемогти кривду. Не знаю. Я тільки дививсь, як той чоловік силкується щось сказати, та ніяк не добреє слів...

До Софії ми прибули на світанку.

Міський транспорт не працював, і ми подалися пішки. Перейшли місток з іржавим поруччям. Унизу тягся глибоченький яр, зарослий акаціями. Я б міг подумати, що то канал, але на дні його виднілася залізнична колія, теж руда, як і парапети мосту. Вона лежала осторонь магістральних шляхів, і нею поїзди ходили рідко.

Вулиця спершу бігла понад яром, але незабаром збочила.

Дерева тут були побиті, деякі розчахнуті навпіл. У глибокій вирві від бомби вода вже зацвіла, під краєм плавала каструля, й на вушку в неї мостились величезна жаба й блимала просто на нас. Ми підійшли до триповерхового будиночка. Біля під'їзду росли троянди, і чиясь рука надала їм форми високих воріт. Гостроверхі пуп'янки, прибиті морозом, намагалися розквітнути, й ті з них, яким пощастило розірвати мертву шкірку, здавались невірогідно рожевими.

Палітурник вийшов наперед і спинився біля коричневих дверей, змережаних тонкою хвилькою (ці хвилики мали нагадувати живу фактуру деревини), й сягнув до кишені. Поки він шукав ключі в жилеті та піджаку, двері розчинилися самі, й ми ввійшли. Відсапавшись на другому поверсі, палітурник повів мене нагору до своєї квартири.

Моя кімната виявилася зовсім маленькою. Ми наладнали для мене ліжко, рипуче й старе, з високими синіми спинками, серед яких я потонував, мов ота всіма покинута залізнична колія на дні яру. Решту місця зайняли столик і стілець. Чемодан я засунув під ліжко, куртку почепив на спинку стільця, бо вішалки й не передбачалось, і розчинив вікно. Запахло мокрим листям — під будинком росло кілька тополь. Крізь рідке листя виднівся чийсь дах. Дім був низенький і присадкуватий, штука-турка під вікнами геть облупилась. Кожен з першого погляду міг здогадатися, що тут мешкає біднота (латана білизна, що висіла на мотузках,

від часу набрала попелястого кольору, непідвладного милу й лугам, черевики на строкатих ряденцях за порогом розтопані й старі). Далі за хатами тяглися смужки левад, потемнілих від негоди. Зелень зберегалась тільки коло боліт, і цей веселий колір дисонував з меланхолійними тонами осені. На деяких левадах, як і в нас понад Огостою, стояли гостроверхі стіжки, вже злежані й побурілі, а далеко за сіножатями, мов повторивши лінію стіжків, здіймались гори, внизу від падолисту жовтаво-золоті, вгорі ж, попід верхами, в серпанку мли. Серпанок той колине-коли розривався, і тоді спалахувало багаття осінніх барв. Те буйне вогнище то розгорялося, то раптом пригасало знов, коли вітер наганяв туман і слав його в долині густою мичкою.

— А це кімната художника. Чоловік він не лихий, тільки в нього трохи не всі дома. Тут нальоти за нальотами, в столиці нікого не зосталось, а він сидить,— сказав мені палітурник.— Квартиру своїми фарбами геть просмердів.— Втягнувши повітря червоним від хронічного нежиття носом, він, певно, так нічого й не відчув, хоч у коридорі стояв дух олійних фарб і недосохлих полотен.— Я здав йому кімнату на рік, а він і досі живе, не хоче вибиратися... Я ж міг би взяти й двох, і трьох студентів: кімната — хоч конем гарцюй, добрі гроші загібав би, та й вашому братові з провінції раз по раз посилки шлють, мав би вряди-годи й сало, й бастурму. Я кажу своєму художникові: «Нащо ти, кажу, стільки картин ото наскладав, чоловіче божий? Повези їх, кажу, та продай. Може, тут і не знайдеш такого тюхтія, щоб купував твої червоні дерева та жовтх жінок під парасольками, а в провінції гляди й обдуриш когось!» А він заливається: «Хай тобі, каже, бай Борисе, про те не свербить! Ти краще подумай, каже, що робитимеш, якщо колись до тебе прийде ціла комісія й звелить: протягом тридцяти днів звільнити всю квартиру, бо тут буде розміщено музей! І понабивають тобі цвяхів (не кривись, на всіх стінах понабивають), і скрізь навішають моїх картин, а цих жінок під парасольками — посередині, якраз проти вікна. І над умивальником (дружина твоя завжди бурчить, коли побачить на ньому фарбу) напишуть: «У цій раковині майстер мив пензлі». Ще й тебе призначать директором мого музею — друзів маєш чимало, можуть допомогти. І робити нічого не доведеться, сиди собі, розповідай людям про мене всяку всячину, й матимеш хліб. Одне тільки прошу: не вигадуй ніяких історій з жінками та пиятикою! Кажу все так, як воно було...» Дивиться мені в очі й сміється. Одного не збагну: з мене чи з себе...

Новина, що я житиму поряд із такою людиною, збентежила мене. Колись я знав одного художника. Він малював скелі й сосни над плесами гірських річок. Усі коридори та класи були завішані гірськими краєвидами, які мало чим різнились один від одного, хіба насиченістю фіолетових кольорів. Цей художник викладав у нас малювання. Він був дуже самовпевнений і вдачу мав вельми круту; йому, скажімо, здавалося, ніби малювати ми так ніколи й не навчимося, якщо слово в слово не зазубримо його думок про мистецтво (він диктував завжди повільно, тримаючи руки в кишенях), ми зосереджено писали, аж пера порипували, й намагались не прогавити жодного слова. Потім він викликав нас до дошки, знущався й ставив усім підряд одиниці, бо ніхто не міг з абсолютною точністю повторити його мудрих визначень. І від однієї думки про малювання нас охоплював жах.

А тепер випадок знову звів мене з людиною, якій бракувало клепки в голові, як і нашому вчителеві малювання. Я ще й разу не бачив його, та вже був певен, що й бачитися б з ним не хотів, не мав бажання навіть мешкати поряд із таким самозакоханим чоловіком, який зверхньо дивиться на простих смертних, хоча в тому його жарті мені й учулась іронія та біль

Вперше я побачив художника наступного ж дня. Він щойно поглився й виходив з тісної, мов засік, ванни. Його запалі щоки рожевіли від холодної води. Ідучи, він трохи похитувався, наче на слизькому, і тепер я був майже певен, що він народився біля моря чи десь над Дунаєм й узяв ту свою ходу від баркасів та човнів. Зате його руки, гладенькі й бліді, виказували людину, яка вже давно забула твердість чепіг.

Він глянув на мене, приязно посміхнувся (навколо вуст його зібралося кілька зморщок) і сказав:

— То це ви новий квартирант бай Бориса? Дуже радий познайомитися!

З-під бортів його червонясто-рудого піджака (такий колір мають восени дикі груші) виднілися підтяжки штанів. Художник трохи сутулювався, і весь він був якийсь напружений і зосереджений, немовби йому хтось ледь чутно щось говорив, а він дослухався.

Коли я вранці прокидався, він починав шукати по шухлядах свої продовольчі картки й щоразу просив купити йому хліба чи помідорів. Так одного ранку я й переступив його поріг. Він узяв хліб і поклав на стос рамок, а до мольберта підсунув табурет, заслав його клаптем грунтованого полотна, й тарілка з помідорами, яку він поставив на полотно, здалась мені намальованою... Він їв помідори, струшуючи додолу сік, смачно кусав і від задоволення мружився.

— Отак я їв колись у дунайських портах,— сказав художник і запросив мене до трапези.— Хліб трохи тхнув лящем. Та й у човнах доводилось їсти. Очі від втоми аж печуть, а їсти хочеться... Тоді я був юнаком, і всяка страва здавалась мені смачною.

Хліба та помідорів нам би вистачило, та я дивився на картини кругом, і мені ставало смішно: з усіх полотен на нашу скромну трапезу дивилося безліч людей, і коли б художник раптом запросив їх до столу, я мусив би знову бігти в магазин. Але він їх не запрошував, і люди, заклопотані кожен своїм, тинялись між човнами та сонячним промінням, взявши на плечі оберемки мереж, із яких капали відблиски горбів та верболозу.

— Бачиш, я тут ніколи не буваю самотній,— сказав він, обвівши поглядом стіни.— Якщо сон уночі не йде — є з ким побалакати.

Сон обминав його частенько, і тоді, прокинувшись, я чув у кімнаті художника рипіння підлоги. Я так звик до його кроків, що навчився вирізняти, коли він ставить на мольберт нове полотно (вранці зішкребе з нього всю фарбу, покладену при світлі електричних ламп), коли працює й коли просто ходить із кутка в куток...Одного ж разу, пізно повернувшись додому, я побачив, що вікно його не світиться. Та художник не спав: то в одному, то в другому вікні блищав од вуличного ліхтаря його довгий сивий чуб, мов хмарка, підхоплена вітрами всесвіту.

Мольберт його стояв посеред кімнати, мов одна з тих цибатих триног, що їх ставили геодезисти на наших пагорбах.

Перед тим, як узяти до рук пензля, художник завжди ставив попід стінами чисті полотна; натягнені на підрамники, вони аж дзвеніли, а він, стромивши руки в кишені, мовчки походжав серед них.

Білість тих полотен наvertsала його думки до тих далеких зимових днів, коли вікна обкипали морозом, а він прохукував собі кругленьку латочку й виглядав надвір. Зі стріхи висла бурулька, дзвінка й чутлива до тінкання синиць. А він одчиняв двері, виходив за поріг (на засніжених приступках ноги ковзали) і, нахилиючись під обважнілим гіллям айви, йшов у бік пагорба. Від снігу різало в очах, і він мружився, шукаючи веселих кольорів: чи зелену плямку синички, чи яскраві груди снігура. Але кругом біліли самі замети, покреслені рисками чорних віт.

І раптом десь озивалася сойка. Той крик був такий лункий і несподіваний, що з галуззя падав сніг. Сойка сиділа на глодовому кущі й струшувала додолу срібло. То там, то там спалахували кетяги яскравих, мов намисто, ягід, і кущ поволі випростувався й виблискував, наче якесь коралове дерево.

Сойку тепер було видно всю: живе віяло, яке то складається й стає схожим на мокрий брунатний сук, то враз розгортається, й повітря мерехтить веселкою всіх барв.

Птах потрапив у сильце.

Я пригадую, як ми ловили цих лукавих птахів.

Прокручували дірочку в кілку, всіяли в неї дві мотузки, кілочок забивали в сніг під кущем, а кінці мотузки прив'язували до гілки. Тоді брали веретено, насаджували на нього кукурудзяний качан, а голівку стромляли в кілочок. Після цього натягали мотузки й, нахиливши гілку, припасовували її до качана, а самі ховалися в хаті.

Сойка рано чи пізно з'являлася й починала кружляти над пасткою, яку ми називали «спреглом». Жовтий качан вабив її, вона то зникала, то знову з'являлася й урешті таки сідала на наш кілок. Качан був зовсім близько, та все ж вона не могла дістати його. Щоб дотягтися дзьобом аж туди, сойка мусила сісти на веретено. Вона й справді підскакувала до різка, вчіплювалася в нього лапками й, тріпочучи крильцями, збивала веретено додолу. Відчувши небезпеку, сойка кидалася навтьоки, та пізно. Напнутий гілкою мотузок хапав здобич, розлягався рипучий крик, і ми вискакували з хати.

Але художник мусив бачити стрімкі крила на білизні свого полотна... Сойка тріпотіла в його пазусі й намагалась ущипнути художника, дзьоб був гострий і замашний, та він уже нічого не бачив. Брав палітру зі стільця, й на полотні з'являлися перші плями.

В русі пензля відчувався помах сойчиного крила.

Дружина покинула художника, коли йому минав сороковий рік.

Тоді він думав, що біль у серці не вщухне, бо кохав її, та минали роки, й він почав забувати дружину. Був би й зовсім забув, якби не її портрети на стінах, що їх він створив у хвилини радісного натхнення; якби не її приколки та коралові разки, що раз по раз трапляли йому під пальці, коли висовував шухляди й щось там шукав.

Художник картав себе за чіпку пам'ять, коли самотність обсідала його між холодних стін. Тоді він кунив цигарку за цигаркою й ходив з кутка в куток, заплутавшись у пасмах диму, що безконечною спіраллю тягнувся йому вслід, і думав про минуність усього людського. І раптом з подивом відчував, як бракує йому того, що раніше дратувало. Від жіничиних забаганок йому часом бувало нудно. Вона збирала поштові марки та ще там щось і, набридаючи всім сусідам, вишукувала в їхніх альбомах пожовклі листівки з красвидами гір та морських берегів. На звороті траплялися марки, з яких дивились маленькі зелені левики чи дуже серйозні обличчя державних діячів у дуже вузьких мундирах. Інколи, виринувши з пилюги сусідської комори і, обережно, мов справжній скарб, тримаючи пінцетом зубчастого папірця, вона підходила до нього:

— Подивися, що я знайшла! Чи ти навіть поняття про це не маєш?

— Не маю,— байдуже відповідав він.— І не хочу мати...

— Ні, таки ж глянь! Бачиш — наполовину зелена, наполовину руда?

— Поганий друк... У нас усе так робиться — аби швидше.

— Кажеш, поганий друк? Ні, любий, це унікальний випадок. Рідкісний екземпляр!

— Якщо на світі й існує якийсь унікальний випадок — то це тільки ти! — нарешті підводив очі художник і всміхався.— Дрібницями займаєшся все життя...

— І тобою... Чи тобі й це здається дрібним? — Вона ласкаво торкалася його руки тонкими чутливими пальцями. Ці дотики хвилювали його, він був певен, що такі пальці бачив лише на образах.

Дружина сиділа поряд, гнучка, наче розчинена у вечірніх сутінках. Синє плаття здавалося ще темнішим, обличчя ставало мовби прозорим, а опалові руки на колінах витягалися. Він дивився на неї й думав, що це вже й не вона, а втілений літній вечір, дарунок минулого часу. Художник відчував потребу торкнутися того видіння, злитись із ним і розчинитися в часі, який поглинає все...

З роками її дивацтва випарувались, просто розчинилися серед буднів та речей. І марки теж посивіли й припали пилом, бо вже ніхто не вбачав у них скарбів, і полководці та державні діячі мерзлякувато зіщулились у своїх старих мундирах.

А художник сподівався, що ілюзії так швидко не вмруть. Покладався на пензлі, які мали врятувати його від сірих буднів та самоти. В хвилину розпуки він повертав мольберт до стіни, щоб не дивитись на те безглуздя, якому прирік усього себе. Та згодом криза минала, він обстругував уже пришерхле полотно й на смугах вохри, що лишилися після ножа, починав малювати нові образи, в яких угадувалися зборки синьої сукні й пальці блідих і ніжних рук — такими їх могла зберегти тільки пам'ять.

Тоді бомбардувальників ще не було, й рейки столичного вокзалу, понад якими ходили люди з квітами в руках, чекаючи нічного поїзда, ще не здиблювались на куксах шпал, мов оті коні, яких схарапудив жах.

У нього була нелегка вдача. Свої забаганки він ставив понад усе. Міг, наприклад, покинути гостей за столом і замкнутись у своїй майстерні біля недовершеного полотна. Тоді дружина силкувалась розважити гостей сама, переповідала якісь плітки, ворожила на кавовій гущі, а коли

гостям остаточно вшивався терпець,— художник раптом повертався, витирав руки серветкою, на якій лишалися барвисті сліди, й здивовано запитував: «Маріє, чому це всі засумували?» І так енергійно хапав пляшку з вином, аж дружині серце мліло: зараз обляпає скатертину!.. Та її побоювання виявлялися марні, і художник підносив келих. Кришталь аж співав, а йому здавалось, ніби густе червоне вино всотує в себе ту пісню й стає ще насиченішим і пекучо-хмільним.

— Увесь час мене мучила одна фіолетова пляма,— наче сам до себе говорив художник.— Три дні не міг її впіймати — вислизає і край... Нарешті знайшов сьогодні: раптом заграла на полотні!

І знову цокався, щоб почути, чи не ховає кришталевий дзвін того фіолетового тону, якого з такими муками він шукав.

А недільного дня прокидався мало не вдосвіта й ставав за мольберт. Капці човгали по підлозі, він малював, ізчищав намальоване й знову починав ходити з кутка в куток. Сьогодні збиралися йти в гори, та дружина бачила, що настрої у нього зіпсувався, бо пензлі не хочуть слухатися. Вона мовчки дивилась на вулицю й на людей, що їхали в гори, бачила пасмо хмар, яке поволі тануло й відкривало зелені схили. Сонячний промінь падав на долину й повільно плив, і трава на схилах то темнішала, то раптом спалахувала смарагдовим вогнем, і між чорних буків, де цвів дерен, іще довго жевріли червоні багаттячка.

Десь під обід човгання нарешті вщухало, дружина варила каву на плиті й, прочинивши двері до майстерні, бачила, як художник, тримаючи пензель у простягнутій руці, підходить до мольберта, — наче рапірист. Зробивши випад, він одходив, примружувався й починав цілитися знов...

Надвечір він кидав усе, брав Марію й підводив її до шафи:

— Ти сьогодні повинна бути дуже вродливою!

Вона починала перебирати плаття, брязкаючи вішалками.

— Яке вдягти? Фіалкове чи це, в квіточку?

— Оте, що з літніх вечорів та пахощів нічних фіалок...— співуче проказував він слова колись почутої пісні.

Вони вдягались і виходили на тополевий бульвар, уздовж якого тяглась трамвайна колія. Тіні тополь слалися їм під ноги, й вулиця нагадувала естакаду нескінчених сходів з темних і світлих приступок, а вони, обоє веселі, мов дітлахи, перескакували темні смуги, прямували до старої корчми, де в акацієвому гайку стиха воркували горлиці.

В корчмі грав циганський оркестр.

Піняво перешіптувались кухлі, на денцях осідав жовтий бурштин, а товсте спітніле скло вкривалось краплями. Художник танцював поміж столиків, поли його розстебнутого піджака чіплялися за краї скатертин, і він долонями відчував Маріїне тіло, яке пульсувало в хвилях музики, мовби вислизаючи йому з рук, і він здогадувався, що втрачає його назавжди.

— Бачиш мої циганські сережки? — питала Марія, блимаючи на нього жаром чорних очей, які в затінку височенних акацій здавались іще чорнішими.— Мабуть, у мене і в крові кипить дим циганських вогнищ... А ти мене, любий, налигав, і я покірно плентаюся за твоїм возом.

Скрипка тонко, мов циганський жеребчик, виводила фінал, і вони рушали до свого столика.

Він знав, що коли природа й обдарувала його чимось, то це вмінням дивуватися з кольорів та їхніх найтонших нюансів. Це давало йому

втіху, яка для багатьох була недоступною. Його дивацтва то відштовхували її, то прихиляли ще дужче, бо він одкривав перед нею маленькі таємниці краси, що відтепер належали й Марії.

Їй подобалось ходити з ним осінніми вулицями, вдихати пахощі мокрого листя й туману, що заплітався біля нічних ліхтарів. Назустріч виходили дерева, врастаючи в імлісте небо пружним гіллям, або викочувалися підстрижені, мов жінки, кущі.

— Дерева теж бувають легковажні! — казав митець, і вони звертали в іншу вулицю, де ліхтарів було не так багато й подекуди біля воріт чорніли купи вугілля.

Та й дерева тут здавались іншими. Чорні, підстаркуваті й низькі, вони мовби самі відмовилися тягтись угору, щоб не образити цих халуп і їхніх господарів-переселенців, яких доля закинула аж сюди. На фіранках вікон можна було побачити то рухливий жіночий силует, то, мов намальований тушшю, лапатий кущ бегонії. Гілля дерев багато разів обпилювали, залишаючи на стовбурах вузлаті кукси, які знов обростали пагінням і листом, але й пагіння спилували, й ті потворні дерева тепер нагадували чапракуваті людські кулаки.

— Мексиканський краєвид! — Художник зупинився, оглядаючи дерева з усіх боків. — Дерева — як люди: страждають і мислять...

Ідучи поряд з ним вулицею, вона відчувала, що в темряві вирує життя.

Одного разу художник поїхав з Марією до моря — на етюди. Вони ходили берегом, коли раптом небокрай почав швидко чорніти. Хмари сунули понад самою землею, та цим двом людям і в голову не йшло, що буря може початися так швидко. Йшли собі та й ішли, піднялися на пагорок, за яким синіла вода, й почали знову спускатися схилом. Грунт був цеглянисто-рудий, поснований лозою старого виноградника. На лозі не лишилось листя, його спалив суховій, тільки де-не-де звисали кетяги в'ялих ягід. Плантація тяглась аж до піску, на який час від часу набігала хвиля.

Хмара несподівано піднялася й зайняла півнеба: всередині в ній крутилася темна каламуть, а той край, що торкнувся сонця, засвітився. З-під неї виринула нова хмара, запахло водоростями, і вдалині за пристанню, де виднілися маленькі, мов сірникові коробочки, хатинки, завис дощ. Його пасма, виграючи проти сонця, висіли в небі довгу мить, не наче вагалися, падати їм на землю чи ні. Та хмара врешті затулила сонце, й сіра стіна дощу насамперед затулила хатки за пристанню, й лише тоді, переливаючись усіма відтінками синіх і зелених кольорів, посунула в море. Виноградні лози розчинилися в глинястій водоверті й разом з нею попливли вниз, а сині плями кетягів, схожих на чорнильні ляпки, ще кілька хвилин опиралися стихії.

Художник аж занімів од щастя, стежачи за тією небаченою грою барв.

Злива вже переступила на цей бік шосе, й білий вапняк враз потемнішав.

В обличчя вдарили перші важкі краплі.

Тоді на тихім узбережжі ще ніхто не знав про групу розвідників, що висадилися тут з радянського підводного човна. Той матрос, який

мав незабаром загинути, був ще живий, стрічки безкозирки ще торкали матроса по щоках, і в їхніх доторках не було й натяку на те, що матрос незабаром спіткнеться й впаде навznak і хвили швидко замулять безкозирку, й тільки клишоногі краби бавитимуться її стрічками.

Темного вечора художник, повернувшись із мандрів і ще не встигши поставити під стінку свіжі полотна, здивовано роззирнувся. Двері спальні були розчинені навстіж, і він зайшов. Біля ліжка валялися дві дерев'яні вішалки. Фібровий чемодан, який звичайно стояв між вікнами, зник. Дверцята шафи були прочинені, він шарпнув їх і побачив лише свої костюми та пальто. Маріїні сукні зникли, мереживні блузки з пишними рукавами теж, зникли й крислаті капелюхи, які вона любила й які були їй дуже до лиця. В першу мить художник подумав про злодіїв і кинувся в майстерню до своїх картин. Але картини мирно висіли на стінах або лежали стосами біля мольберта й під вікном. Сюди ніхто не заходив.

Художник повернувся до спальні. В дзеркалі майнуло стомлене лице, він підійшов ближче, подивився на глибоку зморшку на чолі. Й коли хотів удруге заглянути до шафи, побачив на столі лист, розгорнув і почав читати. То була Маріїна рука:

«Любий!

Я знаю, ці рядки тебе здивують, може, навіть засмутять, але я вірю, що ти мене зрозумієш і не сердитимешся. Я йду від тебе з болем у серці, але переконана, що рано чи пізно мусила б зробити саме так. Ми з тобою прожили не один рік, усі твої радощі й знегоди були й моїми. Бо я відчувала, що потрібна тобі й у хвилину щастя, й у дні зневіри та вагань. Та чи жила я сама всі ці роки? Ні, я не мала свого власного життя. Ти ділився зі мною творчими планами, дратував забаганками (даруй на слові), я ж мусила захоплюватися всім, зробленим тобою, бо це додавало тобі впевненості, хоч не завжди рятувало від розчарування. А мої думки тебе ніколи не обходили. Ти жодного разу не поцікавився, як пережила я те, що моя заповітна мрія стати балериною так і не збулася. Ти ніколи не мав часу бути зі мною — тільки зі мною, без якихось там амбіцій і палітр, ми ніколи нікуди не їздили разом, як інші люди, не мали дитини, яка плакала б, коли в неї прорізаються зубки, й хворіла б, а ми б з тобою чатували над колискою. Для тебе над усе були твої пензлі. Чи мріяв розбагатіти? Ні, пензлі були твоєю пристрастю, твоїм божевіллям... Я знаю: ваш брат — народ хворобливий. Самозакоханий. Поруч вас мусить бути людина, обдарована терплячістю, людина, яка потурала б усім вашим примхам, була б вашою тінню все своє життя... Я переконалася, що це мені не під силу. Я хочу жити просто, як безліч інших людей, утішатися хлібом, відчувши голод, а не кольором його шкуринки, знати, що дощ іде для того, щоб росли картопля та горох, а не щоб виблискувати в сонячних променях. Можливо, мій лист видасться тобі надто приземленим чи легковажним, але я хочу бути щира.

Я прошу від життя небагато, зовсім небагато, й хай воно бодай у цьому не відмовить мені.

Я думатиму про тебе й тішитимусь кожним твоїм успіхом, бо в ньому, я переконана, буде й щось моє.

Даруй мені таку малодушність.

Марія».

Художник згорнув дрібно списаний аркуш і, ступивши кілька кроків до дверей, відчув лунку порожнечу. Тоді кашлянув, й осиротіла кімната наче вибухнула.

Все в кімнаті лишилося на своїх місцях, а житло здавалось пустою.

Нащо тепер йому ці полотна, які він так ревно беріг у поїзді від циган (у їхніх таборах були цілі в'язки гострих веретен і саморобних свердел)? Щоб скласти їх стосами по кутках? Чи для музею?

Він узяв одне полотно. Фарби ще не встигли висохнути, й сонце над дюнами в густому павутинні дерев, схожих на пінії, від ламп нагрілося ще дужче й потекло по гілках. Він щосили вдарив полотном об коліно, зірвав і кинув у куток.

Це була перша психічна криза, яка потрясла його.

Художникові пригадалось нічне полювання.

Він уже був заснув, коли в двері постукали. На порозі стояв давній знайомий — вони не бачилися цілі роки.

— Мерщій одягайся! — сказав гість. Його брезентова куртка сухо шаруділа, мов підбита газетою, і мисливська рушниця стриміла з-за плеча. — Тільки не барися, бо я не сам. У машині чекає дружина.

Художник глянув на годинника. Пора була пізня.

— Друга година ночі! Ти здурів...

— Найнервовіші зайці, такі, як ми з тобою, в цю пору виходять на шлях, бо їм теж не спиться, й починають міркувати про життя-буття... Я їм присвічу фарами, хай краще роздивляться на те, до чого їх так чи так доведуть порожні заячі голови... Ну ж, не мньохайся, вперед! Я тебе сьогодні трохи розворушу...

Старенький автомобіль брався вгору. Промені фар бились об кущі, ковзали по кюветах, де лежав, прим'явши сухе бадилля, перший сніг, чорні тіні стрибали, і з кущів спурхували золотаві пташки, злітали в небо й лишались там, зав'язнувши в тягучому клеї мороку.

Машина їхала через поснулі села. Фари вихоплювали з темряви то похилий паркан, то телеграфний стовп або старі кривулясті рами під стіною, на яких ултку сушили тютюн.

Незабаром вибрались на широкий простір. Художник витер скло рукавом, бо воно запотіло й це дратувало його. Та видніше не стало, бо на полі повис туман.

— Не так швидко! — сказав мисливець до водія, опустив скло й висунув рушницю. В кабінку вдерся холодний мокрий вітерець, і художник одкотив комір.

Та, чиє дрібненьке обличчя ледве виглядало з пухнастої, мов укритої памороззю, лисячої шапки, ввімкнула ліхтар. То був цілий рефлектор, такі художник часто бачив у фотоательє, під ногами навіть зазмійвсь електричний кабель. Куц при дорозі спалахнув так яскраво, що стало видно й лишаї, й навіть чорну порепану кору. Все це шугнуло кудись назад, і немов побачений крізь лупу, виріс височенний будяк: з голочками, позолоченими ліхтарем, з віхтем уже сухої квітки, яка, проте, й досі лишалась фіолетовою.

Рефлектор, підкоряючись жіночим рукам, обмацував похмуре туманне поле, тіні пливли назад, і було таке враження, наче то рухається груддя оживої ріллі; десь у мокрій траві спалахнув жовтий вогник, і

машина спинилась на мить, але мисливець, хукаючи в кулац, мовив: «Давай далі, то бите скло!»

Проминули ще якісь хати, за якими потяглись високі тополі, а зайців, що мучилися від безсоння, й досі не було.

Побіч низенької тернини щось ворухнулося, схоже на віхтик трави. Промінь рефлектора відійшов трохи вбік, тоді поволі поповз угору, й кущик теж заходивсь випинатися, неначе схоплений промінцем, і коло кущика несподівано спалахнуло двоє жаринок.

Перший заєць потрапив у пастку.

— Стій! — гукнув чоловік і почав цілитися.

Заєць ураз присів (жаринки згасли) й чкурнув у степ. Але морок обабіч лякав його. Він підскакував до однієї стіни, вимуруваної з вітру та страху, тоді шарпався до другої, й ця теж відкидала його назад, він падав між груддя, в очах йому знову спалахував жовтий страх і гнав бідолаху до машини. Так повторювалося кілька разів, заєць бивсь об мури променя, й білий хвостик його безпорадно сіпався.

Мисливець не поспішав стріляти, він уважав, що передсмертний заячий танок тішить художника (таке й справді побачиш не щодня), дихав повільно, щоб мушка не здригалася, й вичікував.

Від пострілу машина ледве здвигнулась. Глухий звук ударився в борт рівчака й, заплутавшись у тумані, скотився на дно. Наляканий тим звуком, заєць підстрибнув, неначе хотів побачити, хто стріляв, ноги йому підломились, і він упав на ріллю.

І тоді десь поряд заплакала дитина. Ніч приглушувала той голос, обкладала його тінями кущів і колючок, але він знову видирався з мокрої ріллі й линув над степом.

— Що ти наробив? За кущем сиділи люди? — мов прокинувся митець; холодний піт виступив йому на лобі...

Його приятель виліз із машини, задоволений і неповороткий; рефлектор тримав цього чоловіка в лабетах цупких променів, але він не тікав у пільму, що звела обабіч два нездоланні мури; куртка, завелика для нього, паперово шаруділа, він поволі підходив до машини, тягнучи за собою довжелезну тіль. У руці в чоловіка теліпався заєць (він виявився зовсім дрібний, може, через те й плакав по-дитячому?), пухнасте черевце парувало під пекучим променем ліхтаря й, охоплене бузковим сяйвом, ронило важкі краплини на халяви мисливських чобіт.

— Мене нудить... — сказав митець.

Машина забуксувала, низенькі кущики дряпнули по крилі, й вона, похитнувшись, видерлася нагору, обмацуючи фарами шлях.

У сусідньому з нами будинку мешкали дід та баба.

Їхня єдина кімнатка містилась на першому поверсі, вікно дивилося в наш бік, і художник, вийшовши на балкон покурити, приваблений сонячним зайчиком на їхніх ряднах, яскравих і палахких, мимохідь придивлявся до сусідського житла, що відкривалося йому, мов на долоні. Фіранка була така ж стара, як і господарі кімнати, злиняла та блаженська, проте вони ніколи не завішували вікна. Можливо, забували або ж просто були переконані, що немає в світі людей, які б дивилися на них і цікавилися їхнім побутом... Але така людина була — наш художник. Він трохи ніяковів, та, керуючись не так цікавістю, як звичкою фахівця,

весь свій вільний час вистоював на балконі й не зводив ока з сусідського вікна.

Художник дивився, як вони сідають за стіл. Низько схиливши велику бриту голову, що і кольором і формою нагадувала жовтаво-сірий фарфор, старий сьорбав гарячий квасоляний суп так повільно, наче рахував у ложці кожен біб. Він дмухав, і пара спершу огортала йому чоло, тоді поволі пливла в бік дружини й осідала на її страдницьки блідих щоках і на скельцях окулярів. Дід знову простягав ложку, й над столом, змішавшись із нечутними словами, пливла нова хмаринка й та-нула біля вікна.

Художник спостерігав їх і вечорами. Доки бабця змїтала крихти, брязкала виделками та ложками, старий починав лаштуватися до сну. Руки його були прості й давно завчені: неквапом вішав піджак на спинку стільця, старанно розправивши біля коміра, зверху клав краватку та штани, й у самих кальсонах, раптом ставши кумедним і дрібним, сідав на стілець і заходжувався розбирати флейту. Насамперед оксамитовим клаптиком протирав плаский, мов мідна монета, мундштук, тоді брався до клапанів, і з-під пальців у нього виринали звуки, що нагадували дзвін дощових краплин. Кожну дірочку й кожну щілинку він прочищав яструбовою пір'їною, яка з одного боку була попелясто-руда, а з другого — сиза. Пір'їна крутилась у кожному отворі співучого перепаленого дерева, під кожним клапаном лишаючи порошок свого срібла, яке мало народити звук...

І звуки народжувалися. Перші акорди пісні були схожі на помах ластів'ячого крила. Згодом вони дужчали, набирали сили, дзвін срібних порошин, що лишилися од яструбової пір'їнки, лунав чимраз ясніш, і звуки пурхали на вулицю, в темну дощову ніч, де на мить нишкли під карнизом, злякавшись вітру та холодних краплин. Але наступної хвилини рішуче злітали, щоб поринути в ніч.

Тоді стара витирала руки, мабуть, так і не відмивши з них духу цибулі та чебрецю, й теж лаштувалася спати. Жінка поволі роздягалася, ситець сукні тріскав під пахвами й шелестів, коли руки стягали сукню й оголювалися висхлі порожні груди.

Художникові завжди ставало сумно, як згадував цей бідняцький «стриптиз». Де ті гарячі руки, що торкалися її молодого плеча? Зазнала ця плоть гіркого щастя зради? Чи, може, владна звичка, незважаючи на розчарування та пекучий душевний біль, раз у раз повертала її на це ліжко, до тих очей та рук, що їй так само обридли, як і вона їм, і з якими її пов'язувала тільки давність?

А флейта грала. Старий ходив од стіни до стіни, ритмічно похитуючи головою й перебираючи клапани ладів. Але пісня вже була така тиха, що її забивало навіть плюскотіння дощу.

Стара лягала й укривалась. Тепер художник бачив тільки її доло-ню, неймовірно широку для такої кощавої й тендітної руки.

Щоранку вони гуляли за трамвайними коліями вздовж алеї тополь. Ходили, міцно притиснувшись одне до одного, в старомодних широких пальтах, про вік яких свідчили гострі пластмасові гудзики та витерті петлі. Пальта були з однакового сукна, зеленаво-рудого на плечах та вилогах, яке ввібрало в себе запах диму та дощів, а справжній колір

зберегло хіба під комірами. Коли починало накрапати й старий одко-
чував комірць, на темній смужці білили риски крейди.

Тепер вони нагадували захоплених розмовою близнюків, з верхівок
тополь на них падало листя, й художникові здавалося, ніби їх уже й не
двоє, а хтось один іде алеєю в надміру широкому пальті. Осінь вихри-
лася падолистом, і крізь ту барвисту запону було видно одне спільне
й зосереджене обличчя й спільні окуляри.

Коли художник дивився на них, його охоплював незбагнений спо-
кій. Старечі кроки під вікном воскрешали в пам'яті інші часи й інші
взаємини, й тремтіння вже майже забутих рук, які втомлено, нервово
чи несміливо тяглися до дзвінка, й він міг з одного звуку вгадати, хто
прийшов, угадати навіть, що той скаже — досить було глянути на нього
в причинені двері.

І він боявся того неблаганного дня, який рано чи пізно мав припи-
нити ці короткі ранкові прогулянки під осінніми тополями; дня, коли
вперше за багато років алеєю піде котрийсь один з них, незвично то-
ненький і сумний у своїй старомодній одежині, з господарською сум-
кою в руках, із якої стримітиме гостре поламане пір'я цибулі. Серце
боліло від однієї думки про те, що він гляне колись із балкона й по-
бачить у сусідському вікні самотню бриту голову флейтиста (суп у та-
рілці буде холодний, і на краях червонітиме застиглий приперчений
жир), або ж у спорожнілій кімнаті тинятиметься, перемиваючи виделки
та ложки, сама бабуся, й за нею по всіх стінах шастатиме її власна
тінь, а срібні кільця та клапани флейти, яка замовкне назавжди, потроху
чорнітимуть.

Художникові була потрібна непомітність і доброта цих двох людей,
яких з'єднали життєві радощі й страждання. Дивлячись у їхнє вікно,
він і сам почував себе спокійним і впевненим, і невідомо кого благав,
щоб не зникало видіння, щоб, вийшовши вранці на балкон, крізь поб-
ляклий серпанок тополевого листя він міг бачити, як вони йдуть і йдуть
алеєю, шулячись під дощем, захоплені не знати скільки десятиріч тому
початою розмовою.

Його роздуми про красу й про світ, який мусив перейти через гор-
нило серця, щоб очиститись од шлаків усього потворного й народитися
вдруге, здавались трохи нудними, але врешті переконували, й худож-
ник на своєму віку багатьох залучив до кола «трохи ненормальних лю-
дей», як висловлювався мій господар-палітурник.

Одного дня настала й моя черга. Я приїхав до столиці з села від
коней і сільських путівців, і речі сприймав такими, як вони мені бачили-
ся. Річки бували чисті й каламутні, береги над ними похилі й круті, пус-
тельні чи зарослі верболозом. Деревя теж росли за всіма законами
природи: мали гладеньку чи порепану кору, мали тріщини й темні дуп-
ла, в яких, коли вдарити по корі кулаком, озиваються дикі бджоли. Я
написав якогось вірша, палітурник дізнався й виказав мене художникові,
а той вирішив відкрити моїм очам іншу красу буття, ту, що досі лишал-
ась для мене невидимою.

Мені часто торочили, що є нездари, які, не вміючи тримати пензля
в руках, приховують своє невміння претензійною мазаниною. Одного
разу вчитель малювання приніс на свій урок репродукцію чоловічого
портрета й цілу годину захоплено розповідав, з якою майстерністю ви-

малювано кожну зморщечку на обличчі, ба навіть кожну волосинку брів. «Неначе жива людина!» — казав він. А вчителька літератури підпряглася: «Серед письменників теж є такі. Пишуть, що каміння сміється, а вітер вдягається у плащ імлі. Пишуть, що на думку спадає. Я живу на світі п'ятдесят дев'ятий рік, а ще не бачила, як сміється каміння. За те бачила, як сміються з таких писак...»

Із цим багажем я й прийшов до художника.

Картини, які він мені показав, суперечили всім шкільним мудрощам.

Спочатку було кілька жінок. Вони стояли серед дерев, що нагадували павине пір'я. Обличчя їм художник поробив блакитними, руки — теж.

— То як: подобається? — спитав художник.

Я зніяковів. Переді мною виріс мій учитель малювання, я бачив кожну волосинку на його бровах, він хитро дивився на мене й чекав, що я казатиму.

— Люди голубими не бувають, — промимрив я.

— Чому не бувають? Якщо ввібрали в себе тишу небес, то можуть бути й голубими. Навіть золотавими стають, якщо довго думають про сонце...

Я згадав, що палітурник називав свого квартиранта людиною, в якій не всі клепки в голові, й нишком поглянув на художника. Хоч і не будучи голубим, обличчя його випромінювало ту блакитну тишу, що струменіла й з полотна.

— Один мій знайомий, — сказав він, — намалював коней, які бігали серед хмар. Може, й тобі доводилось на іконах бачити щось таке: там коні бувають і рожеві, й жовті, й навіть зеленкуваті. Тож намалював, а хтось його й питає: «Маєстро, я все зрозумів, одного збагнути не можу: чи не виздыхають твої коні серед отих хмар? Без паші в них ребра хутко повипинаються...» А той йому відповів: «Для коней, які вміють бігати по небесах, найкраща паша — то хмари, любий мій...»

Розум не сприймав його дивацтв, але в серце, яке теж не розкривалося перед ним, почала проникати вечірня тиша жінок з блакитними руками та обличчями, й у душу дихнуло чарами домашнього вогню... Мені подумалося, що, може, в цю саму мить і мама схилилась над припічком і дмухає на жар, а сухі тріски займаються, й від голубого диму обличчя в мамі теж стає голубим. Лише темно-гнідий кінь під стременими й досі ходив по землі (мій вітчим витирав йому спітнілі боки жмутком сіна, бо з гір тягло холодним вітерцем), але в зіницях коня, коли він піднімав голову догори, було видно хмарки...

Кожна зустріч із художником бентежила мені душу.

Я ходив, до всього придивлявся, в кожній речі намагаючись віднайти приховану сутність. І, на превеликий подив собі, переконувався, що все живе своїм власним одухотвореним життям, а ми часто це проминаємо й ні до чого нам нема діла. Ці подорожі в світ буденного духовного збагачували мене.

Може, й сам не відаючи про те, художник робив з мене зовсім іншу людину, вивільняв мою свідомість із-під каміння зашкарублених відчуттів. «Живу на світі п'ятдесят дев'ятий рік, а ще не бачила, щоб каміння сміялось!» — бриніли у вухах глузливі слова, та я раптом на власні очі пересвідчувався, що камінь здатний на таке: всміхається, по-

вернувши до сонця заляпаний глиною бік, мокрий і прокреслений слимаковим слідом. З вогкої втоптаной землі коло каменя пнеться вгору маленька квітка, випростуючи до сонця жовтаві пелюстки, й над квіткою, немов одлита з дзвону, кружляє бджола, намотуючи на клубочок прозору нитку повітря.

Я полюбляв уставати рано й, змивши холодною водою піну зі щік, на яких іще довго лишалися смуги від неслухняної бритви (то була рідина реліквія — стара бронзова річ, позеленіла від років, з протертою пальцями ручечкою), кудись біг. Коли б мене спитали, куди це я так біжу, я б не знав, що сказати. Поспішати не було куди. Магазин, де продавали фарби та малярське полотно й куди мене, бувало, посилав художник, відчинявся пізно, якогось іншого ж діла я не мав. Але то була звичка юнацьких років, яка в'їлася мені в душу разом з тупотом замиленого коня, нетерплячим вйоканням, од якого колеса рипіли швидше й лункіш. Колеса підстрибували на вибоїнах, віжки натягались аж бриніли, мого кремезного вітчима підкидало в передку, потилиця, наче грубо витесана з дубового пенька, бралася зморшками й набрякала. «Сердитий! — думав я, тримаючись руками за полудрабки, бо віз міг кожної миті перекинутись у рівчак. Вітчимів піджачок, линялий і витегтий, був геть обліплений реп'яхами й нагадував вивернений кожух.

Такими реп'яхами було обліплене й моє серце. Я намагався вирвати їх, та гострі шипи навіки вп'ялись у живе тіло, і я, лише розвередивши роками приглушений біль, розумів, що те, чого хотів би позбутися, давно вже стало часткою мого єства.

Поспішай! Куди? Поспішай і годі, щоб не втекли безповоротні хвилини, якими тебе обдарувало й покарало життя, поспішай, перше ніж усміхнувся до них, перше ніж серце защемить од жалю...

Трамваї гуркотили за шерегою тополь, освітлюючи порепані дерева. У вагонах було повно людей, і від їхнього дихання шибки запотівали. Скреготали на поворотах колеса, й угорі, над посивілими від інею дашками, тріщали зелені спалахи блискавиць. Дроти гойдалися, й на брук падали важкі каламутні краплі.

Вранці все місто припадало до газет. Війна йшла десь далеко, та лінотипні літери наближали її, й чорні заголовки здавались обкуреними димом. Люди ходили, зосереджено втупившись у рядки повідомлень з фронтів, дощові краплі тарабанили по газетах, але читачі йшли й ішли, перепинаючись об плити тротуарів, не помічали навіть калюж, тоді, злякано сахнувшись, обстукували заляпане взуття, дмухали на скельця окулярів, заклопотано протирали їх підкладкою пальта й мовчки збиралися біля трамвайних зупинок.

Декого тиснява дратує, я ж у трамваях завжди почуваю себе добре. В живоплоті рук, які ще не зовсім охололи після сну й кволо чіпляються за шкіряні петлі, можна вловити ледь чутне цокання годинників, схоже на дзижчання бджоли (неуважному часом і справді видається, що у вагон влетіла бджола, й він починає видивлятися її між безлічі рук і голів), а я дивлюся на людей з газетами, й дух друкарської фарби, мокрого дерева та дощу (то все запахи ранкових вулиць) викликають у мене суміш почуттів — тривогу й сподівання. Над газетами схилюлись обличчя, які я бачу вперше в житті, й мені особливо приємно читати на тих обличчях останні вісті, котрі лишила по собі ніч. Я дивлюсь у бік дівчини, що сховала личко в пухнастому, мов з кульбабок, білому комірці,

й мимоволі всміхаюсь. Кульбабки торкаються дівочих щік, м'яке каштанове волосся вільно спадає дотолу, й личко здається ще милішим, а дивні бузкові промені з-під повік просто бентежать мене. Що тліє в тих очах? Я напружуюся й бачу юнацьку руку, яка прощально махає вслід, чую порух строкатого шарфа біля дзеркала в передпокої, сухе шарудіння плаща. Клацають двері. Пряжка чоловічого плаща стукнула об поручні сходів. А кроки тихі, скрадливі й легкі. «Не вмикай світла на сходах, як ітимеш униз, бо сусіди дуже цікаві!..» — попереджає дівчина й загортається в халат (він теж бузковий, під колір очей), у складках якого припишкля ніжність юнакових дотиків...

«Вранці все місто захоплює газетний вир. Люди тіпаються в хаосі повідомлень, шукаючи надії, а захлинаються в хвилях неспокою...» — думалось мені, коли я вилазив з трамвая, ступав на тротуар, закиданий недокурками.

З гори тягло холодним вітерцем. Газети шарпалися в руках перехожих, лягали їм на плече, й було таке враження, що то крила, які самі махають, а люди їм опираються й не хочуть летіти, спутані думками про щось термінове й важке, що припнуло їх до тротуарів.

Одного разу мені випало піти на ринок: мав купити саджанців для свого земляка. Ледве звернувши в завулок, що вів на майдан, я відчув подих торжища. Вітер ніс його на мене хвилями, і я, навіть із заплющеними очима, міг безпомилково вгадати, що під магазином тканин, праворуч, вишикувалися селянки з величезними кошиками квітів. Руки в них були чорні, обличчя теж, мов рілля чи якесь коріння, і на цьому болючому тлі спокійне світло квіток здавалось недоречним і чужим. Увесь базар був заставлений ятками під провислим брезентом та фанерними коробочками лотків, фанера від дощу набрякла й пожолобилася, подовбана осколками зенітних снарядів та бомб. Далі тяглись намети каракачанських вівчарів. Запаху квіток тут було майже не чутно, тільки вряди-годи долинали пазощі хризантем, що чимось нагадували мені далекі зими дитинства, коли я хворів і мама разтирала мене нашатирем, дряпаючи шорсткими долонями. В його різкому духові вчувався мороз, і навіть вітер за шибками здавався дужчим.

Увійшовши в каракачанський ряд, я немов потрапив на гірське пасовисько. Тут пахло сирію вовною, латунню овечих дзвоників, позеленілих од дощу, глиною маленьких нивок та левад, рясно змережаних ратичками, й листям грабових лісів, що прозоріють, коли сонце стає над верхами; пахло пісню невидимих пташок, не пісню — скоріше луною, яка перекочується зі схилу на схил, осяйна й теж прозора, як той грабовий ліс.

Одна каракачанка плела, сівши просто на тротуар. Червона жилетка в чорних пальцях... Чому всі руки, які я любив, над осінь ставали чорними? Нитка снувалась, виспівуючи голосом тих невидимих пташок, латунні дзвоники вителенькували ще дужче, немов то вечір котив їх з пасовиськ, а я ходив уважний і зосереджений, боячись торкнутися тих ниточок, щоб не ввірвати спогаду про мої далекі вершини...

Був у мого художника давній знайомий — співак. Художник слухав його колись на оперній сцені, кілька разів стрічався за чашкою кави у

спільних друзів і товаришів. До нього співак ставився дуже добре, а дружині всіляко догоджав: виводив її під руку на балкон і щось там показував або переповідав на вушко останні новини, мружачись і чітко й протягливо вимовляючи слова, мов речитатив якоїсь опери, тоді раптом відступав, стримано вклонявся й знову починав говорити, слухаючи свій рокітливий ліричний баритон. Він підкидав слова, як той жонглер целулоїдні кульки, вони кружляли вгорі, зовсім невагомі, й співак знав, що варто простягти руку, й вони повернуться до нього назад. Він був високий і стрункий, мав тендітні матові пальці, й темний костюм ще дужче підкреслював їхню білість.

Художник його не цурався, бо співак був людина загалом цікава, хоч і в його словах, і в манерах, і в довгастому вилицюватому обличчі (на вилицях завжди рожевіли хворобливі плями) було щось від циркача. Він грав роль і після того, як вішав шпагу та пурпуровий плащ в убиральні й витирав з обличчя грим, від якого під очима ще довго залишалися тіні. Співак, мов перед рампою, жестикулював і в кафе, й на вулицях, голосно сміявся, нишком роззираючись, чи оглядаються перехожі й чи впізнають...

Одного разу художник зустрів його на порослій дурманом вуличці рибальського містечка, вздовж якої сиділи дядьки й, ворущачи колінами, перебирали нескінченні рибальські сіті, й коркові поплавці шаруділи на бруківці. Він ледве впізнав співака. Вигляд у того був непрезентабельний: картата чорно-синя сорочка, старий бежевий піджачок і сірі штани, хтозна-відколи не прасовані. Художник навіть завагався: він чи не він? І були б уже й розминулися, коли той спинився сам. Баритон, трохи хрипкий, мов застуджений, бринів, проте, так само чітко і впевнено. Під очима в нього, наче від безсонних ночей, позаяляли тіні.

«Щось приключилося з ним», — подумав художник і вже вирішив розпитати співака, та не зважився. Тоді той розповів сам:

— Нерви, друже мій, не витримують. І голос почав... Медики радять змінити клімат — якнайдалі від пустої столичної суєти... А тут, куди не глянь — мокрі сіті, квиління чайок і сіра вода. Вже два місяці тиняюся цими вуличками. Кажуть, морське повітря може допомогти. Ночами слухаю завивання вітру в рибальських сітках — містечко геть обнесоване ними — й осінні мелодії ті якісь болісні й чудні. Кручусь в ліжку з боку на бік, слухаю тих пісень, а думаю про сцену, на яку вже, можливо, ніколи й не повернусь...

Із-за мису виринули човни, й вітрила на щоглах, підхопивши несподіваний сонячний промінець, розтанули в сивій імлі затоки.

— Морське повітря мусить обов'язково допомогти, — сказав художник, боячись уразити його своїм співчуттям. — Але будь обережним: пізньої осені тут дуже вогко й холодні вітри... А кризи трапляються з кожним. Я колись читав про співака, здається, італійського, вже точно не пам'ятаю, та це й байдуже. То йому морське повітря допомогло. Тільки треба взяти себе в руки...

В затоці озвався пароплавчик, який прибував о четвертій годині дня. На борту не було жодного пасажира, проте співак, певно, за звичкою, подався зустрічати його, шкрьобаючи по мокрій бруківці набережної цвяхами грубих підшов.

●

Надвечір наступного дня, коли співак уже повернувся зі своїх щоденних мандрів по пристані, художник вирішив провідати його. Друзів у цьому містечку він не мав, і хотілося бодай посидіти та з кимось побалакати.

Співак мешкав у старому дерев'яному будиночку, що геть обріс кущами смоківниць, аж коріння повростало в підвалини. Художник розгорнув цупке лапате листя, яке пахло медом дозрілих плодів, і побачив пристань. Біля причалу стояв той самий пароплавчик, хитаючись од причою хвиль, які котилися з відкритого моря, сиві й мовчазні, й лише під берегом, на білій смужці піску, розбивалися з гуркотом, набувши живого фосфоричного блиску. Рятувальне коло на лівому борту суденця ритмічно гойдалося, нагадуючи лавровий вінок на шиї переможця. Та берег був порожній і сумний, і жоден переможець не зазіхав на лаври.

Художник піднявся дерев'яними сходами до кімнати. Дубові приступки, вичовгані безліччю ніг, рипіли на весь будиночок, і ці звуки здавалися художникові якимись значущими. Зберігши в своїх щілинах і тріщинах спогад про багатьох людей, котрі сюди більше ніколи не повернутись, дерево грало по них останній хорал.

Голос дубових сходинок збентежив співака, він одчинив двері й став у тьмяному промінні світла (в кімнаті горів свічник)...

Гість неквапом розглянувся — кімната була майже порожня і якась сумна, лише в кутку стояло ліжко під червоною ковдрою з блаженським рожевим мереживом, осторонь від нього — стіл, накритий скатертиною в рудих колах від тарілок і карафок, та кілька розхитаних стільців. На столі м'язисто галузився кактус у якійсь посудині, загорнений у фольгу. Якби то була єдино жива річ в оселі, художник тільки поблажливо б усміхнувся («Такий то вже ми народ — артисти!»), але й під усіма стінами, навіть біля ліжка та коло дверей, стояло безліч усіляких кактусів. Деякі були зовсім обчухрані й мали по кілька жовтих стеблин, інші, з твердим рубцем уздовж листка й гострим, зароговілим вершком, нагадували кинджали, але в більшості горщиків, не знати відколи не поливаних, стирчали самі пеньки.

— Що, захопився екзотикою? — обернувся до господаря художник. — Ніколи не думав, що ти здатен на такі дивацтва. Я знав людей, що захоплювалися збиранням поштових марок, старовинних монет, іграшок, навіть брошок та інших жіночих дрібниць, але вперше бачу людину, яка колекціонує колючки.

— Я не колекціонер, а душогуб, — спробував одбутися жартом господар. — Ці супутники мого життя, яких ти так зневажаєш, доживають свої останні дні. Коли б ти прийшов через тиждень, ну хай через два, застав би тільки порожні горщики... Ці кактуси мусять урятувати мене. Я, мов той катюга, раз у раз підходжу до них з ножем, одрізаю гіркий листочок, запихаюся й кажу: «Дорогі мої огидні кактуси, все це не просто так, у цю мить ви рятуєте арію Онегіна. А вам, горщики з порепаною землею, колісь вклоняться герой опери Гуно...»

Голос у нього був хрипкуватий і стомлений, і художник пильніше глянув на горщики під вікном. Там була тиша й мертві корінчики.

Коли ж той севільський цирульник, зарипівши дошками сходинок, увійде сюди, легким артистичним порухом відкине довгий плащ (у кім-

наті посвітлішає від вогню його яскраво-червоної підкладки) й глибоко вклониться цим кактусам-рятівникам?

Порожні горщики не відповіли нічого.

Співака скрутив напад кашлю, він дістав хустку й одвернувся до вікна.

А з двору було чути, як розбуджені його кашлем чайки шарудять крилами по черепиці.

Ці відвідини схвилювали художника, й він, вийшовши з будиночка співака, подався на рибальський ринок.

Моря тут не було — його закривали дерева й широкі дахи, поточені солоними вітрами. Але вчувався подих води: з глибин згасаючого дня долинав ритмічний шум прибою, різкий запах водоростей і холод не видимих звідси хвиль.

Рибалки ще не поверталися з лову чи, може, сьогодні не виходили в море взагалі, й ринок був порожній. На висохлих за день лавах повиступала сіль, з прилавків яток і крамничок звисало почорніле шмаття водоростей.

Художникові стало тоскно, й він хотів розвіятись. Але базарні ряди були сірі й німі, й морська ластівка даремно силкувалась пурхнути в бік моря, бо крила її давно задубіли під сухими вітрами.

А там, де хвилі котилися на берег, перемиваючи порожні мушлі, лежав убитий радянський моряк, високий кремезний хлопець в облиплих штанах і вже присохлій піні на голові. Біля нього, повна піску, валялась його безкозирка. Її можна було побачити лише тоді, коли хвиля відкочувалася назад у затоку. Тоді обличчя юнака раптом світлішало, й гострий профіль випинався над піском, щоб наступної миті розчинитись у темній хвилі.

Про цього моряка люди дізнаються лише завтра. Сьогодні про нього знали тільки вітер та прибій.

Уночі художник вийшов прогулятися містечком.

Вітрини магазинів погасли давно. Вулиці стали ще тісніші, здавлені щільними й гострозубими тінями огорож, а попереду виднілась вузька, мов стежечка, смуга світла. Художник сторожко ходив завулками похмурого міста, потім вийшов на маленький п'ятачок майданчика, схожий на дансинг казино. Посеред майдану горів ліхтар, завбільшки з дитячий брилик, і коли перехожий підійшов до самого стовпа, світло раптом посиніло, бо круг бляшаного рефлектора завихрилася хмара нічних комах. На будинки біля майданчика художник навіть не звернув уваги. То були низькі споруди з дерев'яними балконами, як в усіх маленьких рибальських містечках.

Художник зупинився перед вітриною годинникаря. Ні, то був не магазин, а скромна майстерня якогось вірменина, вся завішана годинниками, переважно старими, з квітами чи пташками на циферблатах: іржаві стрілочки на них міцно позростались, наче їм од невпинного кружляння запаморочився світ. Маленькі дамські годиннички, завбільшки з ніготь, висіли на зелених од поту браслетиках і ланцюжках. Попід стіною на бронзових ніжках куняли будильники. Над ними ж, чорний і величний,

звісивши додолу чавунні гирі, висів відполірований світлом вуличного ліхтаря стінний годинник.

Художник підійшов до широкого скла, певен, що почує цокання годинників, тоненьке дзижчання коліщаток і пружин, яке здавалося йому найпотрібнішим у гнітючій тиші цих поснутих вуличок і будинків.

Але всі годинники стояли.

Йому хотілось побачити бодай одну стрілку, яка б ворухнулася, збуджена променем вуличного ліхтаря.

За тьмяним вітринним склом усе було мертве.

Художник подумав, чи він бува не оглух і стукнув пальцями по вітрині. Зсередини почувся тихий звук. І, мов розбурканий тим невиразним голосом, великий маятник ворухнувся, дверцята годинника розчинилися, звідти виглянула й несподівано лунко прокувала дерев'яна зозуля. Тоді пружинка клацнула ще раз і потягла її за дверцята.

Жоден годинник не прокинувся од того кування. Великий маятник гойдався щоразу тихіш і тихіш, і коли художник відвернувся й пішов, за вітриною вже панувала цілковита тиша. Та щойно він спустився до моря й побачив за липами сизу смужку піску, голос дерев'яної зозульки наздогнав його вдруге, немовби птах причаївся десь поряд, у верховітті лип, і звідти пильно стежив за ним неблимним жовтим оком.

Те кування, підхоплене хвилею прибою, впало й на вогкий пляж, але юнак не почув його. А що б воно нагадало матросові, коли б очі йому несподівано розплющились і вуха знову стали чути, як і раніш? Дитячі роки? Чи рипіння колодязного журавля й дзвінке плюскотіння води, що ллється на ноги старої жінки, такої ж тихої і мовчазної, як і вечори над Прип'яттю чи Дністром?

Щоками юного моряка збігала піна, обмиваючи з нього ніч, але темрява знов повивала його журбою і тишею.

Ледве художник повернувся до Софії, як його звалив інфаркт. Мольберт хитнувся на трьох ногах, видовжився, проколов стелю вершком і застряг у хмарах.

«Швидка допомога» тривожно гула, на вибоїнах, повних дощової води, хворому ставало нестерпно боляче, біль трохи вщухав тільки тоді, коли під машиною мокро шаруділо намите зливами листя. Від вищання протекторів цупкі брезентові носі шарпались, а художник лежав обличчям догори, незручно скорчившись, щоб не забруднити черевиками біле полотно. Носі тріщали під хворим, насилу витримуючи вагу його нерухомого тіла.

Він уперше бачив сонячний схід у віконце «швидкої допомоги». Високо вгорі мигтіли тополі, безлисті й почорнілі на дощах, мить затримувалися, й рамка віконечка враз обрубувала їх, або ж, навпаки, вони схилялись над машиною, цікаві й незграбні, коли водій спинявся під світлофорами перехресть, і так само несподівано сахались назад і падали одна на одну. Крізь шум мотора художникові було чути рипуче ковзання щіточок на передньому склі, й він уявляв собі, як вони в секторі своїх

вологих півкіл розхитують будинки вздовж вулиці, балкони з мокрою білизною й сонних жінок, що витрушують такі ж сонні простирадла...

Художник довго лежав у лікарні.

— Відремонтувати серце — річ не проста, — казав палітурник бай Борис, коли заходила мова про хворого. — Машинка складна... Як оцей мій годинник. — У нього був старий «Лонжін», який дістався йому в спадок од діда, стрілочника на станції Средець. — Почне вередувати — то так і жди, що пружинка ось-ось лопне...

Пружинка ще не лопнула, та художник почував себе зле.

Недільного дня до лікарні находило повно відвідувачів, які приносили з собою терпкі пахощі хризантем. Вони голосно й удавано весело розмовляли, щоб підбадьорити своїх родичів і друзів, на чиїх ліжках висіли кардіограми й графіки температур, а в тумбочках біля яблуківого лушпиння зберігалися читані й перечитані листи, й пляшечки з ліками, в чудодійну силу яких намагалися вірити всі.

Лише його ніхто не відвідував. Своїх нечисленних друзів художник виправдовував тим, що вони нічого не знають. Коли б довідалися, то, мабуть, прийшли б, адже вільну хвилину, хоч який ти заклопотаний, можна завжди знайти.

Але наш палітурник таки жодного разу не пішов до свого помешкання, зарікшись переступати пороги лікарень. 1932 року йому вирізали апендикс, хірург забув у череві чи то ножиці, чи пінцет і мусив оперувати вдруге, бо та річ була записана до інвентарних книг. Тепер на одну згадку про лікарню та лікарів палітурник брутально лаявся...

Хоча хворий, певно, виглядав його, позираючи в коридор на хризантемові паради, які нагадували йому (можливо, через те, що в лікарнях найчастіше приходять такі думки) зовсім інші місця, де ростуть стрункі високі кипариси та зажурена трава, хвилювана тільки співом синиці.

Я теж не ходив. У тому віці чужий біль здається несправжнім і вигаданим, і я намагався обминути його десятими стежками, переконаний, що зі мною подібного не трапиться ніколи в житті. Та ледве починав про це думати, як серце стискалось, і я розумів, що переживання людини, катованої стражданням і безнадією, далеко не байдужі мені. Але виказати своє співчуття я не вмів.

Боявся, щоб хворий у моїх словах не відчув нещирості.

Кімната художника вразила мене, щось там змінилось, та я не знав що. Можливо, картини відчули свою самоту, бо ввечері, коли я, ввімкнувши світло, блукав поміж них, мені починало здаватися, ніби вони живуть якимось іншим, особливим життям. Не стало їхнього творця («Невже його більше ніколи не буде?» — з болем у серці думав я), й тільки жінці та жниці, піднявши руки до небес, тримали на долонях спогад про художника. Погойдувались рибальські сіті, спійманий ними вітер плавив воружив їх, і в тому стриманому русі мені ввижалась хода їхнього творця. Все, що в нього було, віддав він своїм полотнам, і тепер, уночі, вони роздмухували свої барви, щоб йому було видніше, бо там, над пляшечками ліків, ширяють темний падолист і темні думи. Очі

всіх жінок на полотнах (жінки ходили вздовж безкраїх берегів, стрункі й високі, мов тополі навесні) оберталися назад і виглядали свого майстра, певні, що в ці нічні години його може врятувати тільки їхня любов...

Одного ранку художник повернувся додому, кивнув нам, зачинився в своїй кімнаті й не виходив звідти два дні. Ми з палітурником ходили навшпиньки, нас мучило запізніле каяття.

Серцева криза минула, але тепер художник боровся з іншою кризою — намагався забути байдужість тих, кого любив і до кого був сам не байдужий.

Палітурник заходив до його кімнати й, намагаючись не рипати дверима, мовчки ставив на табурет тарілку з їжею, клав скибочку хліба. Та коли ввечері заходив удруге, все лишалося на місці, бо художник до їжі й не торкався.

— Недобре йому, — зітхав бай Борис. — Лежить одягнений, тільки черевики з-під ковдри стримлять. Хіба чудо зведе його на ноги.

Та якогось вечора художник підвівся, вступив у старі калоші і ви-йшов у дощ. Парасольки в нього не було ніколи, бо гомін краплин над головою заважав йому думати й він охочіше підставляв їм плечі та комір плаща, а вицвілий оксамитовий берет насував на очі.

Місто здалось йому невпізнаним. Асфальт аж блищав, обмитий зливами, і в його миготливому дзеркалі відбивалися вікна людських осель, оранжеві, сині й червонясто-голубі, з фіранками й без фіранок, і, скільки видно, всюди вигравали бульбашки дощу. Дерева перехняб-лювались у калюжах, змиваючи з себе порошок, і гілля ставало тоненьке, мов павутиннячко.

Лікарня стояла на великому майдані, й художник полюбляв приходити сюди дощовитими вечорами. Того вечора тут було багато людей, і він, притулившись під карнизом (з неба полилося ще рясніше), дивився на заклопотаних городян. Процесія мокрих парасольок, що смолоскипами спалахували під ліхтарями, будила в ньому дитячу радість. Забувши всі свої болі, він мружився до людей, які топтались по власних відображеннях, і сяйво парасольок теж гасло й шматувалося, щоб наступної миті відтворитись і знову вдягти заклопотаних чоловіків і жінок у шати своєї райдуги.

Після тої вечірньої розмови з дощем художник прибився додому пізно. Він втомлено сопів, підіймаючись сходами нагору, а плащ його мокро порипував.

Уранці, побачивши калюжу під його мокрим плащем, я подумав, що художник знову візьметься за фарби. Незабаром у його кімнаті й справді почулось грюкання. Майстер лаштував мольберт, соваючи по мостинах його шипаті крокви, тоді хтось мовби вдарив пальцями в барабан — то художник пробував, чи добре напнуте полотно, нарешті з-за дверей долинули запахи фарб і розчинників, і на очі мені набігли сльози.

Він силкувався вхопити пензлем помах сизого крила — тіні голубиних крил виповнювали всю його кімнату. Вступившись у полотно, художник думав, що торкається не фарб, розмазаних його кволими руками, а мерехтіння голубиних тіней на стіні.

Гра пташиних крил хвилювала його, й він підводив очі. Високо над дахами ширяла зграйка голубів.

Ті, що найвище, раптом згортали крила й, перекрутившись кілька разів у повітрі, мов підстрелені, грудкою падали вниз. Інші, середні, черепично-руді, стрімким віражем злітали вгору й починали ковзати у повітрі, повільні й важкі, як ворони. Найнижчі віддавались на ласку вітру — це були чубаті сріблясто-білі голуби, їхні крила нагадували заячі вуха чи паперову дитячу іграшку.

Тіні пташиних крил мигтіли й на моїм обличчі, я навіть відчував їхні дотики, та небо не вабило моїх очей, і голубині зграйки не могли втримати моїх думок так високо, обснувавши їх павутинкою невидимих слідів.

Мій погляд звернеться вдалину пізніше, коли до самої хмари, теж легкий, як і вона, здійметься стовп кудлатого диму: то горітиме літак... Тоді я схилюсь над білим аркушем, слова ховатимуться по темних кутках, а мій друг-пілот поволі віддалятиметься, загорнувшись у чорний дим, тільки сятиме кокарда, неначе викарбувана з бляшаних зоряних промінців. А тоді, вицвілий, мов на старому знімку, підніметься й той моряк. Його синя роба, задубівши від солі та піску, тріщатиме й ламатиметься на стьожки. Він підніме свою безкозирку, з неї стікатиме густа зелена вода, й маленькі крабенята обсядуть йому руку з синім якірцем... Сятиметься нудний безконечний дощ, а я так само сидітиму над білим аркушем, на який не лягатимуть слова, й нарешті відчую, що надходить вечір і моєї розмови з дощем.

Оселя виповнять кроки та голоси, що прийдуть до мене з далекого краю спогадів.

І серце мені защемить болючою радістю творчості, якою мене обдарував і якою покарав мене цей дивний чоловік.

А дощ гомонітиме зі мною, спершись ліктями на вікно.

Художник узяв нову раму, підняв на мольберт, але ще довго стояв непорушно, втупившись очима в полотно. Нарешті взяв пензель, і смарагдово-зеленим променем саянув перший мазок. Потім з'явилися нові мазки сріблястої гами, й простір охопила широка рожева дуга.

Художник малював хмарки й занурював їх у синяву неба.

Я знав, що він виседе туди своїх лошаків, зеленогривих або фіолетових, і віддасть їм у супутники безмежну далину. Коні ступатимуть по хмарах і дивитимуться вниз великими очима, тихими, як ота блакить, шукаючи за деревами вікно з триногою мольберта, й дослухатимуться нерівного биття людського серця, що стомилось од хвилювань і самоти.

І заїржуть, коли проб'є його остання година.

І битимуть у хмари блискавицями своїх зелених і фіолетових грив.

Але зараз він про це не думав. Очі його всміхались, і хмари шумували під великими кінськими копитами...

[Закінчення в наступному номері]

*З болгарської переклав
Іван БІЛИК*

ПОЕЗІЯ АНТОНІО МАЧАДО—видатне явище іспанської культури. З його ім'ям, що стоїть в одному ряді з іменами Федеріко Гарсія Лорки та Хуана Рамона Хіменеса, Рафаеля Альберті та Мігеля Ернандеса, пов'язані найкращі сторінки іспанської поезії XX століття.

Антоніо Мачадо-і-Руїс народився 26 липня 1875 року в Севільї. Навчався у мадрідському Вільному інституті освіти, а потім в університеті; займався журналістикою, працював викладачем французької мови (до 1912 року — в місті Сорії). Перший поетичний твір Мачадо надруковано в журналі «Електра» 1901 року, а перша поетична книжка «Самотність» побачила світ 1903 р. Вже в цій, багато в чому наслідувальній збірці проявилися деякі характерні риси його творчості — близькість до народної поезії, співіснування народної за формою лірики з класичними віршованими розмірами. В 1907 році вийшло доповнене й перероблене видання цієї збірки під назвою «Самотність, галереї та інші поезії». На тлі модерністської іспанської поезії початку століття книжка Мачадо вирізнялась глибиною думки та близькістю до фольклорних джерел.

Книжка «Поля Кастілії» (1912) становила новий етап творчої еволюції А. Мачадо. У віршах цієї збірки відбилися спостереження поета над життям іспанської провінції (передусім Кастілії). У розширеному виданні «Полів Кастілії» (1919) виразно відчувуються й соціальні мотиви, зокрема виникає тема «двох Іспаній» — народної та феодально-буржуазної. Іспанську аристократію поет висміює у «Плачі за чеснотами й строфах на смерть дона Гідо». В поемі «Земля Альваргонсалеса», написаній у формі народного епічного жанру — романсу, Мачадо виносить суворий вирок власницьким відносинам в іспанському селі, відносинам, за самою суттю своєю ворожим людині. Загалом збірка «Поля Кастілії» свідчила про становлення реалістичних тенденцій у поезії Іспанії XX століття.

В 1919 році поет оселяється в Сеговії. Сеговійський період життя Антоніо Мачадо позначений загостреною увагою до соціально-політичного життя Іспанії. Поет неодноразово висловлював у пресі свою ненависть до гнобителів, часто розмовляв з робітниками та селянами, що приїздили в Сеговію, у своїх виступах на зборах порушував соціальні про-

блеми, приєднався до руху за створення в Сеговії Народного університету для трудящих.

Наступна збірка Мачадо «Нові пісні» вийшла 1924 року. До неї увійшли майже всі його сонети, а також традиційні малі форми іспанської поезії: коплас, кансьйонес, солеарес. Найхарактернішим твором збірки був цикл коротких куплетів під назвою «Пісні верхів'їв Дуеро». Пісенність, музичність, народна образність віршів поставили їх в один ряд з найпопулярнішими творами іспанської поезії XX століття. В суворі часи громадянської війни республіканський уряд видав цей твір разом з поемою «Земля Альваргонсалеса» для робітників та селян, що захищали республіку. Любов до батьківщини, до народу Іспанії — провідна тема збірки «Нові пісні».

Наприкінці 20-х та на початку 30-х років Антоніо Мачадо звертається до прози й драматургії. Після проголошення республіки Мачадо переїздить до Мадріда. В 1936 році він видає окремою книжкою свої прозові твори під псевдонімом Хуан Майрена.

Після фашистського заколоту 18 липня 1936 року Антоніо Мачадо присвятив себе справі захисту республіки, публікував антифашистські вірші та статті, першим відгукнувся на вбивство фашистами Федеріко Гарсія Лорки відомим триптихом «Злочин стався в Гранаді». Під час облоги Мадріда, коли фашистські літаки майже щодня бомбардували місто, він пише вірш, присвячений героїчним захисникам іспанської столиці.

До останньої збірки поета «Війна» (1937) увійшли твори, написані під час громадянської війни. Чільне місце у книжці посідають сонети, в яких відбилися роздуми поета й громадянина перед лицем смерті та розрухи, які приніс Іспанії фашизм. Щира, безкорислива допомога радянського народу іспанській республіці теж знайшла свій відгомін в останній поетовій збірці. «Росіє, благородна, свята Росіє», — з такими словами звернувся Антоніо Мачадо до нашої країни.

27 січня 1939 року Мачадо разом з іншими республіканцями покинув Іспанію і оселився у французькому містечку Кольюр, неподалік від іспанського кордону. Пережиті страждання, фізичні та моральні, підірвали здоров'я поета. 22 лютого 1939 року його не стало. Труну з тілом поета, накриту республіканським прапором, несли в останню путь шість мілісіанос — бійців республіканської армії.

Маргарита ЖЕРДИНІВСЬКА

АНТОНІО МАЧАДО

Однаково, чи золоте вино
струмує з чаші повної твоєї,
чи сік гіркий...
Тобі відомі закутки таємні
душі людської, і дороги мрій,
і забуття, і пристрасті буремні,
і навіть той останній тихий день,
коли тебе печальні стрінуть феї —
служниці саду вічної весни —
і мовчки поведуть в його алеї.

«Крутяться, дерев'яні коні...»
Верлєв

Пегаси мої, пегаси,
мої дерев'яні коні...

Яка то безмежна радість —
хлоп'ятком у ніч святкову
на скакуні дерев'янім
летіти кудись по колу.
Виблискували в повітрі
ліхтарики кольорові,
на синє вечірнє небо
повиходили зорі...
Невинне дитяче щастя,
радощі мідякові...
Пегаси мої, пегаси,
мої дерев'яні коні...

Гітаро з придорожного заїзду,
хтось вкритих пилом струн твоїх торкнеться,
заграє петенеру або хоту¹ —
кому що заманеться.
Гітаро з придорожного заїзду,
такої не було й не буде, певно.
Ти — мов душа, чия самотна пісня
знаходить відгук у бездомнім серці...
І голосом коханої вітчизни
твій наспів подорожньому здається.

Серед картин, що в пам'яті лишились,
цвітіння саду і самотність поля,
дитячих мрій
далекий світлий образ.

І спомини
веселощів святкових,
і персонажі
дивовиж лялькових...

...На площі під завітчаним балконом
ожила сцена згубної любові.

Усюди плющ звисає з білих мурів...
Яскріє вечір відблиском червоним...

У затінку дерев на перехресті
кумедна тінь цілує туберозу.

Ти не забула, люба,
які тендітні та ніжні
жовті очеретини
на дні засохлої річки?..

Ти пам'ятаєш літо
і мак, від спеки змарнілий,
що схилився в жалобі,
печальний і почорнілий?..

¹ Петенера, хотя — іспанські народні мелодії.

Ти пам'ятаєш сонце,
що боязко на світанні
тремтіло і відбивалось
у крижаному фонтані?..

І сутінь невеличкого майдану,
і мури церкви — все укрите мохом.
На паперті жебрак — його душа
старіша від прадавніх стін церковних.

Повільно підіймається щоранку
зіщулившись по мармурових сходах
на звичне місце він і застигає
з простягнутою із-під лах рукою.

Перед його незрячими очима
проходили не раз за довгі роки
благословенні тіні днів щасливих,
благословенні тіні днів святкових.

О Ч І

I

Коли померла та, яку любив,
він сподівався у журбі за нею
проіснувать останок своїх днів
на самотині з пам'яттю своєю
і люстром, що таїло її тінь.
Мов золото у скарбівниці скнари,
надумав зберегти в свічаді він
минулого хвилюючі примари.
І час для нього вже урвав свій плин.

II

Так рік минувся, як нема її,
і з жахом він подумав, що не може
згадать, якими очі ті були, —
блакитними чи карими... О, боже!..

III

Він вийшов з дому у весняний день,
ховаючи на дні душі своєї
подвійний біль...
Коли зненацька крізь балконні двері
побачив очі, і одвів свої,
і знов попрямував... Такі, як в неї!

ЗЛОЧИН СТАВСЯ В ГРАНАДІ

I

Злочин

Він відходив поміж карабінів
по дорозі безкрайній,
а над холодним полем
горіли зірки світання.
Вбили вони Федеріко,
ледве зоря зайнялася.
Убивці, юрбою збившись,
очі свої ховали.
«Сам бог тобі не допоможе!» —
і постріли пролунали.
Мертвий упав Федеріко,
і кров пролилась із рани...
Знайте: — Стався в Гранаді злочин,
в його нещасній Гранаді...

II

Поет і смерть

Він відходив віч-на-віч із Нею,
й та коса його не жахала.
— Вже сонце на вежах, а в кузнях
б'ють і б'ють ковалі по ковадлах
Жартував Федеріко зі Смертю
і вслухалась вона в ті жарти.
«Вчора у піснях моїх лунало
ляскання твоїх кістлявих пальців
ти дала моїм пісням холодність,
моїм драмам — гостре срібне жало,
і за це я плоть твою безплотну
і відсутні очі оспіваю, —
і волосся, що скуйовдив вітер,
і уста, що ласк стількох зазнали...
Смерть, циганко, нині як і вчора.
вдох з тобою дивно і прекрасно
йти під небом милої Гранади...»

III

Він відходив... В Альгамбрі, друзі,
над водограєм
із каменю й сподівання
зробіть нагробок поету,
щоб з'оди за ним ридали
і промовляли вічно:
злочин стався в Гранаді, в його Гранаді!

*З іспанської переклав
Сергій БОРЩЕВСЬКИЙ*

ЗЕМЛЯ АЛЬВАРГОНСАЛЕСА

(уривки з поеми)

.

Надворі осінній вечір.
Серед тополь золотавих
вже солов'їв не зосталось;
замовкла дзвінка цикада.
Ті ластівки, що не можуть
летіти в краї далекі,
загинуть. Вже залишили
дрокові гнізда лелеки,
що на дзвіницях і вежах
звили весною. Зриває
вітер пожовкле листя
з в'язів, котрі ховають
Альваргонсалесів хату.
Лиш три акації круглі,
ті, що над папертю церкви,
зелених одінь не гублять.
Вкриті колючками, часом
падають стиглі каштани;
трояндовий кущ червоно-
кармінним стає востаннє,
на пасовиськах і луках
осінь виблискує радо.
На схилах і на узгір'ях,
на пагорбах і в долинах
зелена трава з старою,
котра за літо згоріла,
чергується; лисі гори
навколо й безплідні скелі,
увінчують їх вершини
скупчені хмари свинцеві;
під велетенським бором,
там, де зів'яла ожина
і папороть жовтувата,
безліч струмків безупинно
вибалками і ярами
до батька Дуеро плинуть.
Свинцево-сірий, сріблясто-
синій, іржаво-червоний
відтінки навкруг панують;
повив їх фіалковий колір.
Альваргонсалеса землі
в самому серці Іспанії
мають, здається, душу,
такі вже вони печальні!
Безлюддя, де вовк голодний
блукає від лісу до лісу
між пусток і скель округлих
і виє на ясний місяць,

де жахно кістяк біліє,
що птахи його обгризли;
нужденні поля самотні,
без доріг, без дворів заїжджих...
О вбогі поля прокляті,
поля моєї вітчизни!

УБИВЦІ

I

Хуан і Мартін, два старші
Альваргонсалеси, вгору
річкою на світанні
вирушили із дому.
Ранкова зоря палала
в високій небесній сині,
забарвлюючи рожевим
білясту імлу в долинах
і вибалках та свинцеві
хмари, що над Урбйоном —
Дуеро колискою — щільно
нависли темним заслоном.
Брати до струмка зближались.
Бігла вода прозора
так, ніби оповідала
одну дуже давню історію,
котру, сто разів переказану,
сто разів повторила б знову.
Вода, що тече у полі,
одноманітно шепоче:
«Понад водою убити —
чи не злочин це? Чи не злочин?»
Коли вбивці проходили обіч,
шепотіла вода прозора:
«Спав мирно Альваргонсалес
біля струмка дзвінкого».

II

— Вночі, коли я повертався
додому, — сказав Мартіну
Хуан, — у місячнім сяйві
серед саду я бачив диво.
Віддалік, між кущів трояндних,
над землею привид схилився;
в руці у нічного прибульця
гострий серп виблискував сріблом.
Потім випростався, й обличчям
повернувшись, декілька кроків
він зробив до іншого місця
й над землею схилився знову.
Коли йшов, на мене й не глянув,

а волосся в нього біліло.
Світив ясно місяць уповні;
ось яке я бачив диво.

III

Пристань святої Інеси
уже брати проминули;
западав листопадовий вечір,
холодний, сумний, похмурий.
Мовчки вони пробирались
до Чорної Лагуни.

IV

Сідало сонце; між сосон
столітніх, між перестарілих
буків його проміння
червоним золотом било.
Густішав ліс, і довкола
скелі здійсмались погрозно.
Братам роззявлені пащі
і пазурі звірів потворні
скрізь увижались. Онде
безформний горб, от з'явилося
хімерне черево; пащі
щербаті та дикі рила,
стовбури й стовбури, скелі
й скелі, гілля та гілля.
На дні глибокого яру —
ніч, вода і страхіття.

V

З'явився вовк. Його очі
палали, мов дві жарини.
Скрізь була ніч, ніч глибока,
волога, темна й неспинна.
Брати з страшної дороги
вернутись назад хотіли;
вив дикий ліс, і сто хижих
очей у пільмі горіли.

VI

Дісталися вони врешті
до Чорної Лагуни;
її німа і прозора
вода оточена муром
великим камінним, де гнізда
в'ють шуляки і відлуння
дрімає. Туди літають
гірські орли, чисту воду
п'ють і кабан, і ляклива
косуля, і гордий олень;
воду безмовну й світлу,

котра в своїм тихім лоні
утримує цілу вічність
і переховує зорі.
— Батьку! — скрикнули вбивці
і впали на дно лагуни,
а зойк розпачливий «Батьку!»
забився між скель відлунням.

*З іспанської переклав
Григорій ЛАТНИК*

СОНЕТИ

I

ВЕСНА

Проймає страх яву, жах проникає в сни,
коли, немов дрофа, незграбно і поволі
злітає бомбовоз на темнім видноколі...
Та від переляку і лютості війни

сильніші твій уклін полям озимини
й листки, причаєні, в тугих бруньках тополі.
На пурпуровий лід землі, на віти голі
розплавлені сніги впадуть із вишини.

На морі вибухи, димить вода зелена,
зловісно зойкає, неначе звір, сирена,
сріблиться в небі шлях страшного літака,

та ясно крізь громи і клекіт перестрілки
до мене доліта мелодія терпка
твоєї, владарко, квітучої сопілки.

II

ПОЕТ ЗГАДУЄ ЗЕМЛІ СОРІЇ

Там гомілкастий профіль на воді,
політ стріли крізь неба синь глибоку,
і над гніздом із патиків і дроку
спинаються лелеки молоді,

як закарлючки... В пам'яті зрадливо
про тебе спогад виринув. Твоїм
полям камінним сниться дощ і грім,
зеленої землі пахуче диво,

Соріє чиста, радосте й снаго.
Скажи, літак, ти, що летиш в Дуеро,
чи згадують ще там співця того,

хто віродив червоне романсеро,
чи Каїн ходить по планеті знов
і п'є, неначе овод, людську кров?

III

СВІТАНОК У ВАЛЕНСІЇ

З вежі

Ось березень, мансарди прохололі,
відкриті морю; голубиний шлях,
горять тюльпани-велетні в садах,
з туману сонце вплива поволі,

немов огненна куля; все кипить —
срібло і молоко, індиго й піна...
Вітрильник лине в морі, і нетлінна
у небі прочищається блакить.

Валенсіє, плодючих весен краю,
таку тебе сьогодні оспіваю —
квітучу, непокірну і палку,

приборкувачку вод в камінній моці,
морського бога в голубій затоці,
любовного кентавра в квітнику.

IV

СМЕРТЬ ПОРАНЕНОЇ ДИТИНИ

Знов ніч... пошерхли спалені уста,
гатить гарячка молотом у скроні
дитини. — Мамо, пташка золота,
метелики рожеві і червоні!

— Спи, синку мій... Засни бодай на мить...
А рученьки, немов кричать: спасіте!
— Скажи ж мені, хто може остудить
тебе, моєї крові ясний цвіте?!

Надворі тихо мерехтять зірки,
біліє, наче купол, місяць молод,
невидимі гуркочуть літаки.

— Моєї крові ти квітучий солод...
Чи спиш?.. Ляжливо дзеленчать шибки.
— О, холод, холод, холод, холод, холод!

V

Від моря і до моря йде війна,
за море глибша. В жалібні хвилини
дивлюсь на море, що за обрій лине.
Ти ж дивишся, Гьомар, яка сумна

Іспанія. Її хмурні глибини
Камоєнс прозирнути б міг до дна...

Далеко я, та в споміні зрина
болючий образ твій, моя богине.

Війна убила радість і любов,
роздмухала кострище тіней знов
і привела печаль і смерть у гості.

Медовий сон кохання не прийшов,
і квітка не розкриється на брості,
обтягій лезом у безумній злості.

VI

Знов спогади. Вікно. Фіранка полотняна,
за нею музика й сліпучість висоти;
плід золотий в саду — лиш руку простягти;
прозора синява заснулого фонтана.

Дитячих днів моїх Севілья осіянна!
Ти наша! Збережіть це в пам'яті, брати;
не знаємо, чи нам не скажуть відійти;
чи нашою вона залишиться до рана?

Хтось камінь вогнища домашнього продав
тевтонові й розкрив своє нутро звіряче,
ключ до морських воріт хтось італійцям дав...

В ненависті й журбі мій рід заляк неначе,
його стискає жах студений, мов удав,
а рід мій сіє, жне, росте, співає й плаче.

VII

Іспаніє моя, через твої простори
простерлась лірою ненависна рука:
окопами, де кров тече, немов ріка,
порізані горби, яри, узгір'я, гори.

А наволоч встає ляклива і гидка,
рубає на тріски твоїх дубів собори,
обламує сади, видавлює прозоре
вино з плодів, що їх дає земля дзвінка.

О, знов, і знов, і знов, Іспаніє скорботна,
ти захиляєшся; вітри твої кричать,
а море стелється, мов жалібні полотна.

На храмах — забуття глибокого печаль,
земля в чистилище спустилась, як у багна.
Все продається тут, все марнославія прагне.

*З іспанської переклав
Дмитро ПАВЛИЧКО*

БУЙ ХІЕН

Буй Хіен (нар. 1919 р.) — прозаїк. Перша збірка оповідань «Протест» — вийшла 1941 р. Під час війни проти колонізаторів (1946—1954) працював на різних ділянках культурного фронту. Один з піонерів літератури соціалістичного В'єтнаму. Автор збірок оповідань «Зустріч» (1954), «Сяйво очей» (1961), «В часи бурі» (1966), «Пісні тилу» (1970), «Квіти і криця» (1973).

РОЗКАЖУ ВАМ ПРО СВОЄ СЕЛО

Хто не пишається рідним селом! Та й хіба немає чим пишатися? Адже в рідному селі все краще, мальовничіше, яскравіше, ніж в інших. Хіба не правда? От приміром, якимось ми, школярі, працювали в пришкольному садку. Сонце підбилося високо, спека стояла немилосердна, то ми й подалися до криниці, що на околиці, трохи освіжитися. А два якихось начальники саме проїздили на велосипедах, зупинилися під деревом перепочити, та й питають нас, мабуть, просто щоб не мовчати:

— А що, діти, холодна у вас водичка?

Мимом проходив дядько Тхео з мотикою на плечі. Почув запитання, зупинив буйвола і, гордовито випнувши груди, сказав:

— Чи холодна, питаєте? А ви познімайте сорочки та й хлюпніть один на одного по відерцю. Одразу так ловко зробиться, а черепок немовби відпаде!

Ті начальники здивовано виричалися, то ми й пояснили, що черепок — це голова. Вони як засміються:

— Ой-ой! Треба тікати, бо нам ще згодяться наші черепки.

Вже й велосипедів не стало видно, а все долинав їхній сміх.

Ми не дивувалися з дядька Тхео. Що ж тут такого: перебільшив трохи чоловік. Вдачі він веселої, любить покепкувати. Іноді, правда, не роздивиться, що до чого. Одного разу перевозив на велосипеді снопи нового врожаю, коли це їде в село автобус. Він збочив з дороги. А коли автобус проїхав, витягнув йому вслід шию і заойкав:

— Ой-ой-ой! Скільки до нас панів!

Уже в селі він дізнався, що то приїхали товариші з провінційного відділу сільського господарства, а разом з ними група студентів-практикантів з Ханоя. Студенти були в нас від посівної до жнив. Разом з нами жили, разом ходили в поле, орали, волочили, висаджували рисову розсаду на залитому полі — декотрі висаджували так швидко і вправно, що дивитися на них було ще приємніше, ніж на нашу Лан, яка брала участь у змаганнях на кращого висаджувача розсади нашої провінції. Зібравши врожай і підбивши підсумки, студенти поїхали. Проводжати їх

вийшли мало не всім селом. Дехто з матерів навіть плакав. Хороші хлопці й дівчата. І в тому, що наш кооператив добився врожаю по двадцять шість центнерів з гектара, чимала їхня заслуга. Від цієї, можна сказати, історичної віхи наш кооператив пішов уперед, збираючи по двадцять сім, тридцять, тридцять два центнери з гектара. Це сповнювало нас завзяттям і гордістю. Вся община пишалася нашими успіхами.

Оскільки я вже вдався до цифр, то хотілось би навести ще деякі. Наша община зібрала за рік, тобто за два врожаї, по шість тонн рису на заливних полях і по п'ять на суходольних. Одне слово, набираємо цифри, як той дід Сім Сховищ. Про цього діда я чув, ще коли вчився в четвертому класі. Розповідаючи про нього, всі просто качалися со сміху. Тоді Джонсон саме почав бомбардувати нашу провінцію. Літаки носилися, мов несамовиті, так низько шугаючи над землею, мовби хотіли своїм черевом порозвалювати хати. А той дід дуже боявся їх і колав сховище за сховищем. В одному посидить, зрештою вирішить, що воно ненадійне, і копає в якомусь потаємнішому місці інше. На шостому вже заспокоївся: було воно далеко і від жител, і від дороги, ще й замасковане заростями бамбука. Щоправда, там вогко, все поросло мохом і смердить болотом, зате не так чути ревіння летючих страховищ. А ще можна лаяти їх скільки завгодно, не боячись, що почують. Дід і дослід зробив: заходився лаяти їх у сховищі, а внукові наказав стати за три тхиоки¹ від ями й послухати. Тільки три тхиоки — і вже нічого не чути! Анічогісінько! Дід заспокоївся. Він майже не вилазив з того сховища, там і спав, і їв. А його син, який працював у місті на відговідальній посаді, саме приїхав у відпустку, ще й приятеля з собою привіз. Жінка на radoщах зарізала курку, наготувала всіляких страв. Син пішов кликати батька. А той не вилазить. Мусив повернутися ні з чим. Пішов приятель: треба ж хоч привітатися до старого. А той, як угледів чужого, що зазирає в сховище, то так і обмер, сидить, очі виричив і ні пари з уст: «Пропав теперечки! Носить їх тут на мою голову, вештаються, а розвідувальний літак не дрімає: вже досі засік мою нору, нечиста сила!» Довелося дідові копати нове сховище, сьоме!

Коли ми попідросали, то скільки не допитувалися, котрий же з дідів — Сім Сховищ, так нічого й не довідалися. Усі тільки посміюються, та й годі. Тоді ми збагнули, що то люди просто вигадали діда, щоб висміяти надто полохливих. Одначе слава про того діда Сім Сховищ так і залилася за нашим селом.

Не буду переконувати, що в нашому селі якісь особливо сміливі люди. Але перед іншими нічим не поступаються. Збивали літаки, сім-вісім місяців підряд переносили до фронту вантажі, жинували під бомбами, ішли до війська, як усі. Або взяти, скажімо, шоґе. Ледве люди почали його будувати, як налетіли ворожі літаки. Бомбили страх як. І розвідувальні нишпорили вдень і вночі. Фотографували все навколо. Кажуть, у них зафотографовано й нанесено на карти кожен сантиметр нашої землі. А шоґе проходить через села. Бомбардують його — руйнують житла. Повітове начальство розмірковує: що ж робити? Тимчасово відкласти будівництво? Селяни рішуче відповіли: «Ні, працювати!» Вони знають своє діло, ми своє. І будували. Прокладемо ділянку і маскуємо: то гіллям, то соломою, то бур'янів наріжемо. А діди саджали дерева. Місцями дорога пролягала через боліття. Засипати їх землею марна справа. Доводилося ставити дренажні труби. А літаки стріляли ракета-

¹ Тхиок — 44 см.

ми. Траплялося, влучали в дамби зрошувальних каналів. Тоді ми всім миром бігли затуляти пробоїни. І тут комусь спало на думку: є ж такий простий спосіб маскуватися від ворога грязюкою! І люди стали обмазуватися грязюкою. Чорнючі всі — як земля. На кого не глянеш — обличчя ніби в старого...

А тепер зовсім інше діло: сядеш на велосипед, що кооператив закупив і розподілив між учнями, які живуть далеко, — і за мить уже в школі. Що то воно шосье! І ще кооператив викликає вантажне таксі й перевозять ним на поля важкі клунки, реманент і людей, звичайно. Все по-сучасному!

Керував будівництвом шосье дядько Куен, голова нашого кооперативу й батько мого однокласника Діня. Ото батько! Душа всього кооперативу. Його люблять усі. І ми, дітлахи, захоплюємося ним. З першого погляду скажеш, що це невтомний трудар. М'язи на руках горбасті, спина широка, очі, правда, вузьенькі, зате гострі — здається, ніби то він їх мружить, щоб бачити далі. Хо́да в нього не кваплива, але впевнена, розмірена. Зовні він суворий, але насправді, як сказав про нього наш партійний секретар, простий, добродушний, до того ж веселої вдачі. Він дуже багато зробив для громади, і всі поважають його.

Журналісти, які часом навідуються до нас, завжди запитують, чи наш голова не кадровий військовий. У ньому й справді є щось од військової людини. Коли нас дуже часто бомбардували, він організував сільський загін самооборони. Одну руку йому відірвало бомбою. Поступово досвід навчив, що американські вояки — ворог підступний, вдатний до підлих вигадок, у запасі в них багато способів убивати людей. Нашого голову вони теж примусили не раз зазірнути смерті в очі. Про один такий випадок Дінь розповідав нам.

Прийшов Дінь зі школи, бачить, батько сидить посеред хати над купою зеленого та червоного дроту. Обличчя стривожене й суворіше, ніж завжди.

— Дінь! Іди сюди, синку! — покликав він.

Дінь підійшов. Батько вказав рукою, щоб сів поруч на тьонгові — бамбуковому лежаківі — й запитав:

— Куди це мама пішла?

Звідки ж Діневі знати, якщо навіть батько не знає!

— Може, пішла до бабусі? Вчора бабуся переказувала, щоб принесли батату, бо в неї закінчився.

— Чому ж ти не поніс замість мами? Та гаразд. Коли мама прийде, скажи їй... Ні, не кажи нічого. Як твої успіхи в школі, синку?

Що це з ним? Навіть голос якийсь не такий. Завжди заклопотаний справами кооперативу, коли це він розпитував Діня про успіхи в навчанні!

— Старанно вчися, синку! Наука дуже потрібна людям. Учись і добре працюй в кооперативі. Мені от не випало багато вчитися, а тепер за що не візьмусь — роблю ніби навпамацки, треба щось підрахувати — заплутуюсь... Тож не лінуйся, синку, вчися!

Ніколи батько не говорив з ним так серйозно. Ще й по голові погладив — ніби він зовсім маленький. Зірвав у садку два апельсини, обчистив один і дав Діневі, щоб їв. А сам сидів і дивився. Потім обчистив і дав другий.

Батько підвівся зібрав усі дроти і сказав, поклавши руку Діневі на плече:

— Я маю зробити одну справу, повернуся увечері. Як прийде мама, скажеш їй... Та ні, не треба...

Тоді знову поклав додолу дроти, пошукав у кишенях і витяг папірець, у який були загорнені гроші.

— Ось... п'ять, шість, сім донгів — заплатиш за навчання. Решту віддаси мамі. А я пішов.

Голос у нього був такий ніжний і ласкавий, що Дінь злякався. Він і досі не може забути того ніжного, ласкавого голосу, батькової руки, що гладила його по голові, і батькових очей, що світилися любов'ю і тривогою.

Згодом він дізнався, що в той день за селом підривали скинуті ворогом бомби. Та невдало. Сапери, яких прислали для цього, загинули. А нашої голову так кинуло вибуховою хвилею, що він знепритомнів. Три дні пролежав у лікарні. Згодом він навчився підривати всякі бомби, навчив цьому й інших.

Цього року навесні деякі бригади зібрали по тридцять два центнери рису, решта — не менш, як тридцять. Чудово! Вийдеш у поле — душа радіє. Від подиху вітру в'олоті переплітаються, мовби для того, щоб тугіше в'язався сніп.

Дядько Тхео, перше ніж збирати снопи, взявся боротися з бригадиром Хау. Дядько дужий, але неговороткий, бригадир поклав його за кілька ударів гонга. Дядько Тхео одразу підхопився:

— Ох і м'яко ж поклав, ніби на ватяному тюфяку покачався!

І знову став викликати охочих поборотися.

— Наступного року дамо по вісімдесят центнерів, знай наших!

Ого, куди загнув! Вісімдесят центнерів! Я бачив, як працювали люди, та й сам добре, на власній, так би мовити, шкурі знаю, чого коштував наш рекорд. Не солодко було! Кожне зернятко — це важка праця. Але люди гомоніли між собою:

— А хто раніше чув, щоб на цих землях родило по шістдесят центнерів з гектара? Та аби хто сказав про це колись, його б засміяли! А зараз от родить. Весь кооператив у середньому збирає по шістдесят центнерів.

Такий успіх дався не одразу. Я чув, що колись до нас у село приїхало начальство разом з агрономами, кілька тижнів обстежували поля, вивчали господарство, а потім дійшли висновку, що в нашій місцевості слід передусім домогтися достатку інших культур: коренеплодів та кукурудзи. Буде багато кормів, будуть свині, а отже, і добрива під рисові плантації. Послухали — нібито й логічно. Але кооператив робив так, як казав голова повітку: основну увагу слід приділити рисові. Наш голова говорив багато й складно, всього не запам'ятаєш, тільки найдужче врізалось в пам'ять його останнє речення:

— Треба, — каже, щоб качка оберталася швидше!

А як її примусиш обертатися швидше, коли вона ледве перевалюється з лапи на лапу. Чудасія! Іще він додав:

— Маємо рис, маємо качки, а як доможемося, щоб качки швидше оберталися, то будуть і свині.

Свиней у нас справді ще малувато. А качок доволі. Та підіть самі в поле й подивіться. Їхнє кахкання почуєте на кожній ділянці. Часом такий галас здіймуть, що музику ледве чути. Спитаєте, яку музику? А пташниця Тионг Ві та Віть Ліен купили собі транзистори, щоб не нудгувати. Кілька сотень донгів — тобто три-чотири корзини рису — і маєш транзистора. Хіба це дорого?

Вирощувати птицю й свиней у присадибному господарстві теж вигідно. От дядько Фіен має качиний виводок, двох свиней і семеро курей. Так ви б поглянули на трьох його дітей! Там такі гладунчики! Вони вже звикли: вранці встали — і мають по вареному яєчку, в обід і ввечері — ще по яєчку.

Ми, підлітки, залюбки допомагаємо нашим батькам і матерям. Повернувшись зі школи й побачивши, що мати ще на полі, ми — книжки на полицю, рисову розсаду на коромисло й гайда в поле. І хлопці, й дівчата. А в жнива дорослі жнуть попереду, а ми, діти, ідемо слідом — зрізаємо пропущені волоті, стежимо, щоб не пропала жодна зернина. У виробничій бригаді кожен чоловік повинен відпрацювати п'ять днів. А всі, як добре візьмуться, приходячи рано і відходячи пізно, та ще як ми, діти, допомагаємо, то й за чотири дні впораються. За це дають премію. Принести бригадирові чи його заступникові повістку чи якогось листа і одержати розписку — теж наша робота.

Я єдиний син у сім'ї, тому мене балують. Буває, граюся я з приятелем, бачу: мама оре на полі. Думаю: полуднєве сонце палахкотить, ніби вогнем обливає, а вона працює! Підбіжу ближче, гукаю. Мама сміється, каже, щоб ішов собі. А я не слухаюсь. Прошу, щоб дозволила мені проорати борозну — батько навчив колись трохи. Мама свариться:

— Знайшов забавку. Це, синку, робота. Треба, щоб плуг глибоко йшов, а не так-сяк дряпав. Иди! А то ще буде сонячний удар!

Отака в мене мама! Сама оре на самісінькому осонні, і не боїться, що в неї буде сонячний удар. Я взяв лопатку й пішов копати в кутку, де не захоплено плугом. Швидко-швидко копаю. Мама глянула й розсміялася:

— Хто ж так працює! Так багато не наробиш, синку!

А й справді, обличчя моє розчервонілося, сорочка на спині змокрила. Копаючи, я поглядаю на мамину борозну. Буйвол дихає важко, ноги в нього підгинаються — от-от упаде, і очі заковчуються під лоба — жаль дивитися. А мама — хоч би що: спина пряма, іде по багнюці, натискає на чепіги. Сорочка на спині вся чорна, така мокра.

Тут і тато прийшов — з теслярської бригади. Дивиться, чим би допомогти мамі. А вона каже, що вже доорює, залилася остання борозна.

За хвилину мама вже вийшла на берег відпочивати. Тато випряг буйвола, виніс плуга на берег. Я стою, дивлюся на мамине поле та махаю над мамою ноном¹. Хочеться махати швидше, дужче, щоб навіяти мамі справжню прохолоду...

Прийшли додому, обід уже готовий. Це моя сестра потурбувалася, їй дванадцять років, і в неї руки на всі штуки. Уся хатня робота — це її справа. Мені часом перепадає від неї: обзиває ледацюгою, мовляв, перевдягтися в чисте перевдягнуся, а щоб випрати знятий одяг — мене немає, так і покину (правда, висваривши, вона тут-таки бере мій одяг і йде прати!). На обід вона приготувала креветок, засмажила яєшню і зварила юшку. Але мама одразу заходилася варити ще й квасоллю, щоб «тривніший обід вийшов». І що в ній тривного, в тій квасолі? Але цього разу і я переконався, що вона таки смачна. Відварений рис із квасолею — це ж просто диво!

Вранці й надвечір удари гонга кличуть людей у поле. Але в той гонг б'ють лише для годиться. Бо всі вже давно пішли. На вулиці аніко-

¹ Нон — конусовидний бриль, сплетений, як правило, з пальмового листу.

гісінько. У хатах так само порожньо. Зазирнеш через тин — скрізь двері навстіж. Стіл, стільці, ліжка, лежачки, гамаки, жертковий столик, біля нього — новорічні побажання, написані великими красивими літерами червоною й золотистою фарбою, — і ні душі.

І так в усіх бригадах, в усіх селах. Ніби якийсь могутній порив підхопив усіх і несе, несе. Часом лине пісня. Від неї стає трохи сумно. А Туат з нашої бригади складає співомовки на суворого й вимогливого бригадира Хау. Наш бригадир таки дуже вимогливий. Як хто посадить рисову розсаду абияк, не дотримуючись відстані чи порушить рядок, він вийме з кишені рулетку, поміряє, і позириває всю розсаду. Ходить вздовж поля і придивляється. Не обов'язково залазити в ріллю, можна тільки глянути на те, як пристає грязюка до ніг, як відстоюється вода — і зрозуміти, чи глибоко орють, чи тільки дряпають. І люди знають, що бригадир не промина оком жодного огріху, жодної недбалості.

Звичайно, і наш кооператив, і його люди живуть значно складніше, а я розповідаю про них з огріхами, як каже наш бригадир Хау.

Уже й смеркло. Повечеряли. Тато ліг і погойдуються в гамаці, мама перевірює рис чи бавиться з нашою маленькою і перемовляється з татом. Спати у нас лягають рано, щоб набратися сили на завтра. О дев'ятій вечора всі вже солодко сплять. Тільки я сиджу біля лампи: роблю уроки або читаю.

Іноді просто розмірковую. Думаю про Ха. В нашому селі є урочища, які здавна мають свою назву, як-от Бугаїне гирло, Слимаки. А тепер у нашій бригаді є поле, що носить ім'я Фан Тхі Ха¹. Ця дівчина була в нас тільки один день, працювала з нами в полі.

Я добре пам'ятаю її: вона прибула з молодіжним ударним загonom допомагати нашому кооперативу боротися з повінню — ми саме мали висадити новий сорт рису. Я разом з іншими піонерами у червоних галстуках вийшов зустрічати ударний загін. Ха погладила мене по щіці й поплескала по плечу. Дівчина була гарна і, видно, завзятої вдачі. Коли вона сміялася, ластовиння у неї на вилицях червоніло. Вона розмовляла, жартувала з усіма і не відпускала мене від себе. Не знаю чому, але мені весь час хотілося доторкнутися її зачіски з кучериками, які нагадують знаки запитання.

Такою Ха і лишилася в моїй пам'яті.

Коли її загін вирушав у дорогу, я підбіг до Ха, взяв її за руку. Вона усміхнулася, нахилилася і торкнулася щокою мого лоба, її волосся лагідно полоскотало моє обличчя, і мені стало сумно-сумно. Вона повернулася й побігла, щоб не відстати від своїх.

Тієї ночі я спав так солодко — як мала дитина. Навіть вибухів не чув. А кулькові бомби рвалися одна за одною, мовби велетенські кулемети строчили довгими чергами. Ранком я почув, що Ха вбито. Того дня я мовби переступив у інший вік і так само, як дорослі, навчився терпіти страждання без сліз.

На полі Фан Тхі Ха зібрано вже не один урожай рису. Буває, вийду в поле і мені здається, що на мене дивляться веселі, променисті очі Ха. Вона не вмерла, вона житиме вічно, бо вміла жити з відкритим серцем, жити для інших.

*З в'єтнамської перекладали
Майя КАШЕЛЬ*

¹ Фан Тхі Ха — член Трудової спілки молоді, активістка, передовик ударного молодіжного загону, девіз якого: «Ворог зруйнував — негайно відбудуємо!» Писала вірші. Загинула від американської бомби 1972 року.

НГУЕН ТХІ КАМ ТХАНЬ

Нгуен Тхі Кам Тхань (нар. 1927 р.) — письменниця-прозаїк, у літературу прийшла в 50-і роки. Багато пише на сільську тему. Особливу популярність здобули її збірки оповідань «Подруги» (1964) і «Село в пісках» (1967), а також повість для дітей «На околиці під деревом банг» (1957).

БІЛЯ МОРЯ

Проспівали півні. Віддалік шуміло море. Вітер, що гуляв над гирлом річки, дужими поривами залітав у садок, бився об стіни хати. Ту-ман почав розсіюватися, на вулиці забовваніли людські постаті, заляскали черпаки з кокосових горіхів, залунали голоси:

— Збирайтеся швидше, а то почнеться приплив!

Крізь двері пробивалося світло. Луен з донькою сиділи, куняючи, біля вогню. У плиті потріскували тополеві дрова, в казанку булькотіла жирна юшка з риби нук, і від неї йшла густа запашна пара. Луен розплющила очі й подивилася на доньку. Серце у неї болісно стиснулося. Волосся у Диом вигоріло на сонці, стирчить куце, сколоте заволою, мов гусячий хвостик. Моя ти рідненька! Тільки тринадцять, ще зовсім мала, а доводиться заміняти матір, виконувати всю хатню роботу.

Тихенько озвалася до неї:

— Іди досипай. Ну чого ото схоплюватися так рано?

Донька лагідно усміхнулася, припала пухкою щічкою до маминого плеча.

Страва доварилася. Луен зняла з вогню казанок і повела доньку до кімнати...

— Перед тим як іти до школи, нагодуєш малих і відведеш у дитячий садок, чуєш, Диом?

— Та хіба ж я не знаю, що мені робити!

Дівчинка лягла біля малих.

Луен накрила їх ковдрою. Куріпочки ви мамині! Зростаєте, не ба-чачи матері! Відколи вона стала ходити в море, її цілісінний день не-має вдсма. Скільки разів було так, що полягають спати, не дїждавшись матері, а вранці вона йде на роботу, коли вони ще сплять. А їздила в провінцію на нараду, то аж три дні не була вдома. Чотирирічна Дьєу рахувала на пальчиках:

— Ой, уже аж три пальчики, а мами й досі немає!

Є у неї ще найменшенький Дионг — повновиденський, кругленький, викапаний тато (Луен тяжко зітхнула, згадавши загиблого чоловіка). Такий опецьок — душа радіє, два роки тільки, а вже балакає, як старий! Щебече — не вгаває. Та так ловко все вимовляє! Цілий день у дитячому садку, а прийде додому, одразу — хочу до мами й край. Втіха мамина. Найменшенький він, то його й найбільш жалко. Та ще й народився, коли батька вже не було.

У Луен аж сльози навернулися на очі. Вона схилилася над дітьми. Пригорнути б їх, поцілувати в пухленькі щічки, так шкода ж розбудити. Нишком потушила газову лампу, взяла бриль і попростувала до гирла.

Виходити в море стало для неї звичайною буденною справою, тому ноги самі хутенько несли її туди, звідки линув гук хвиль, а думки були ще вдома, і серце сповнювала туга за дітьми.

Човен Луен знявся з якоря і рушив до чіатя — сплених із гілля і лози загат для затримки риби. Сонце вже підбилося височенько, тепле проміння іскрилося на рожевих хвилях.

Ланка у них жіноча і до того ж відома. На човні їх десятеро: шість дівчат, Луен, Кхіен і літній майстер, відповідальний за техніку, та ще довготелесий Рео, якого в селі прозвали жердиною. Жодна чоловіча ланка не приймала його до себе, і не лише за те, що він не знав, як і до фала підступитися, а й за те, що працював — наче мокре горить, та ще й лякливий, ніби краб кай. Ну що ж, чоловічі ланки не приймали, то мусила взяти жіноча. Луен домовилася з подругами привчити його до роботи.

Луен — капітан човна. Поки берег не розтанув у тумані, вона сиділа на кермі. Одна жінка тримала фал. Майстер був коло середнього та носового вітрил. А Рео сидів у трюмі, де вільні від роботи дівчата й молодіці, притулившись спинами до бортів, неголосно співали. Пісня та широко розлягалася над морем.

Коли дісталися до чіатя, майстер згорнув вітрила. Луен підгребла веслом, щоб зручніше було закидати сіті. Чи за кермом, а чи з веслом, вона з тим і тим вправлялася щодень спритніше. Але те вміння прийшло не одразу — ні до неї, ні до її подруг. Ще недавно вони не вміли ні веслувати, ні плавати, ні розставляти плетені загати чи закидати сіті. Коли вперше вийшли в море, усіх перекачала морська хвороба, та й далі виснажувала до краю. Але є таке слово «треба». По всій країні жінки брали зобов'язання замінити чоловіків на робочому місці. То хіба вони гірші за інших?

Назавжди запам'ятала Луен той день, коли все почалося. Надвечір пішов густий дрібний дощик, до хати час від часу вривався холодний північний вітер. Вона сиділа з малим Дионгом на руках — йому тоді ще й року не було, ще годувала його груддю. У нього саме різалися зубки і він вередував, як усяка хвора дитина. Луен ледве приспала його. Раптом почула, що сусідів гукають на збори. Чекала, що і її покличуть, та не дочекалася. Хіба обминули через те, що в неї немовля? А вона ж ніколи не цуралася найважчої роботи, всі мали її за невтомну трудівницю. Чоловік, бувало, казав: «Ти ж у мене проворна, ніби в'юн!»

От і знову згадала про чоловіка. Його сміх, його мова ніколи більше не лунатимуть у їхній хаті: розлилася його гаряча кров по синьому морю. А вона й досі пам'ятає, як напиналося носове вітрило у нього на човні, коли він вирушав у море — ніби величезне віяло, зроблене з бам-

букової дранки. І поскрипувало, мов розгойданий гамак. А коли повертався, вона мила човен...

Луен сама прийшла на збори. Прийшла й стала в дверях нерішуче. Жінки накинулись на неї: «Навіщо ж ти покинула дитину? Хіба без тебе не знайдеться кому працювати?» Що могла вона відповісти? Стояла мовчки, слухала виступ голови рибальського кооперативу й вагалася.

Голова угледів її, підійшов:

— А ти, Луен? Що б ти хотіла робити?

— Мені б... мені б хотілося попрацювати з дівчатами, — відказала, ніяково усміхаючись.

І злякалася, що не візьмуть. І одразу розсердилася на себе, на свою несміливість. Чому це не візьмуть? Хіба обирати собі роботу то не право кожного члена кооперативу? Рішуче підійшла до столу:

— Чому не покликали мене на збори? — голос у неї затремтів. — Думаєте, як у мене мала дитина, то я вже ні палець об палець?

— Ми ж знаємо, що дитина в тебе хворіє, — сказала бригадирка Тхам, що сиділа в першому ряду.

— Я вже вирішила, — тихо сказала Луен.

У жінок була думка організувати жіночу рибальську ланку. Є потрісканий човен, старі весла, сіті, теж старі, латані-перелатані вітрила. Кооператив збирався усе те списати, жінки випросили для нової ланки. Що ж, хай беруть. А там видно буде, чи надовго вистачить їхнього завзяття.

Підвелася Луен — коли йшла на збори, то й не думала, що зважиться виступати.

— Люди, — голос її зазвучав упевнено, все, що досі жило в її душі, прорвалося назовні. — Повірте нам, жіночій рибальській ланці, ми працюватимемо сумлінно!

Поглянула на своїх подруг і хотіла додати: «Я маю виконати останню волю свого чоловіка: помститися за нього американським агресорам». Але горло їй здушило, і вона більше не могла вимовити й слова. Перед очима в неї постав образ чоловіка, він посміхався лагідно, підбадьорливо: «Ти ж у мене — ніби в'юн!» Вона стояла, сповнена ненависті й болю, з траурною пов'язкою на голові, і обличчям ще зовсім молода та гарна, а в очах — ніби вогники світилися...

Після того по селу тільки й балачок було: «Скільки живу на світі, ніколи ще не доводилось їсти риби, впійманої жіноцтвом!» Всі-бо знали, що ланка вже не раз поверталася з моря, а рибою в човні майже не пахло. Та ось настав сезон ловити рибу ве і рибу нук, і всі на власні очі пересвідчилися, передусім люди старі, що дівчата таки носять щось до комори.

Коли вони вже набили собі руку, навчилися витягати сіті повними, то стали вимагати, щоб Тхам викликала на змагання інших рибалок провінції. Тхам, одначе, відповіла, що треба ще повчитися. Але тут утрутилися старі: «Доки ж зволікати? Ти бригадир, до того ж голова жіночої ради, піднімай людей, закликай до змагання!» Тхам засміялася: «Ну якщо так, то доведеться». Вона й сама вірила і Луен, і всій ланці. Це були люди роботящі й вольові, як їм не повірити? І ланка й справді завоювала друге місце в провінції...

— Ого! — вихопилося в Луен.

Човен нахилився. По воді ударив хвостами косяк риби, аж бризки полетіли і впали дощем.

— Не втечете, голубчики, не вислизнете! — кинула Луен навздогін косякові.

Легко повернула човен, звеліла подругам налягти на весла. Човен обійшов загату, і дівчата закинули сіті. Вони не почули гуркоту літаків, тільки раптом побачили чотири сліпучо-білі доріжки, прокреслені в небі.

— Прямують до нас! Пропали ми, тепер пропали! — злякано скрикнув Рео.

— Спокійно! Прив'язатися до страхового каната!.. Нема чого лякатися.

Старий рибалка взявся за весла, заспокоїв дівчат.

Страховий канат — це товстелезна линва з кокосового волокна, прикріплена до борту. Кожен у човні в разі небезпеки прив'язується до цієї линви — на випадок, якщо викине з човна вибуховою хвилею.

— Зарядити гвинтівки! — скомандувала Луен.

Поглянула на берег, потім на косяк риби, що сама просилася в руки:

— Такий косяк, га!.. Сіті надійні?

— Надійні! Витримать!

Дівчата налягли на весла, сорочки у них змокрили від поту. А вода аж брижами взялася від риб'ячих плавців та хвостів. Випустити такий косяк? Як важко його знайти і як легко випустити, вважай, з рук! Луен повернула стерно. Дівчата поклали весла і закинули сіті. На хвилях застрибали жовтуваті бамбукові поплавці.

Рео стривожено стежив за літаками, а ті з ревінням проносилися над самісінькою головою. Окрім Рео та Луен, всі на човні були бездітні. Луен прикипіла до керма, а Рео корив її:

— Навіжена ти, бачу... У мене серце розривається за дітей, а ти... Був би я жінкою, ніколи б не кидав їх, не відходив би від них ані на крок.

Защеміло серце в Луен. Виходить, вона не любить своїх дітей? А заради чого ж вона день при дні мокне в морі, як не заради дітей, не через свій обов'язок перед ними, перед пам'яттю чоловіка, перед вітчизною! Кожна мати любить своїх дітей по-своєму. Одна тільки трусить над ними, з очей не спускає, і сподівається, що хтось прийде та поробить за неї всю роботу. Але якщо так любити дітей, то чим же годувати їх, коли і як помститися за все лихо, заподіяне їм?.. Луен любить їх по-іншому.

Обличчя їй сікло солоним вітром. Хвилі ставали дибки й ніби змагалися одна з одною, котра швидше обжене човен. Однак човен сидів і котився по їхніх спинах, погойдуючись, як вершник на коні.

Десь на березі лунко рвалися бомби. Рео зіщулювався і не витримав:

— І чого ото перти на свою гибель? Згортай вітрила!

— На свою гибель? — Де й узявся в неї такий грізний тон. Але хай той нещасний боягуз не чіпає її священного материнського почуття. — Я пручовен на свою гибель? А на кого ж я покину своїх діток? У тебе є на кого залишити їх, у тебе жінка, вона їх зростить, вигодує. А моїх, моїх хто вигодує?.. Літаки ще далеко, тож берися до роботи й не розбазікуй!

Старий майстер слухав Луен і кивав головою на знак згоди. Звичайно, він вважав, що носитися отак серед розбурханої морської стихії, то не жіноча справа. Тільки через отих клятих американців змушені во-

ни підставляти свої тендітні плечі під цей тягар. А вже ставши до роботи, працюють справно, як годиться.

— Ми віримо тобі, Луен,— сказала одна з дівчат.

— Ланка виконає кожен твій наказ, капітане,— вставив і своє слово старий майстер. — Тягнімо сіті!

Всі кинулися вибирати сіті. Зануртувала вода, важкі снасті поволі зринали над поверхнею моря. Риба! Вона билася в сітях, виблискувала сріблястою лускою. Жирнюща нук, кругленька, мов банани, з блакитнуватою спинкою. Вугрі поблискували білим черевцем. Дрібнота поспішала прослизнути крізь вічка, втекти геть у море. Рео радісно розглядав улов, згрібаючи його в трюм. А риба сипалась і сипалась, наповнюючи човен ледь не вщерть.

— Ну от і поміркуй тепер, програли ми чи виграли! — сказала Луен.

— А все-таки шкода того косяка, — із жалем мовив старий.

Упоравшись із уловом, Луен відібрала кілька рибин і поставила тушувати. Поклала поперек човна мостину, щоб було на чому сісти. Та ледве човен кинув якір, як над головою прогули три літаки. Луен підняла голову, розглядаючи їх. Рео не осмілювався подивитися вгору, тугіше натягнув старого бриля, сплетеного з листу, сховав обличчя.

— Ну чого ти? Візьми себе в руки! — засміялася Луен.

І додала:

— То розвідувальні. Ану, дівчата, наготуйте гвинтівки! Стріляти за командою!

Луен пильно стежила за літаками. Вони йшли поряд, середній — над самісіньким човном. Раптом вони зметнулися вгору. Ага, це берегова охорона нагнала їм жаху. Бач як дременули! Знають, що тут кожен може дати відсіч! Дівчата-рибалки теж не пошкодують для вас куль, містери!

Вечірній вітер, туго напнувши вітрила, гнав човен до берега. Коли вони підійшли до гирла, небокрай уже потемнів.

Луен вдивлялася в берег. Там десь її маленята ждуть не діждуться матері. Вони не зводять з моря своїх оченят і радісно закричать, ще здалеку побачивши її на човні. Луен думала про дітей, і серце її солодко мліло, ніби вона вже пригортала своїх засмаглих на сонці крихіток.

Рибальські човни поверталися один за одним. Пристань гула. Скрипіли мостини, брязкотіли якірні ланцюги, рибалки відрами й черпаками виливали воду з трюмів, жива риба билася в корзинах, виблискувала лускою, під ногами шурхотів пісок. Шелестіли, погойдуючись, пальми, виструнчені вздовж берега. Солоний вітер розносив знайомий їдкий запах пороху, а хвилі безугаву кидали на берег морську піну.

Дівчата із переробного цеху повибігали назустріч човнові Луен, дивилися на улов і раділи:

— Майже сама нук, жирнюща, як поросята! Заважить шість та¹, не менше!

Коли улов перенесли до комори, Луен взяла кошик з рибою, — свій пайок, — і пішла додому. Її шибеники сьогодні не виглядали матері, як то було завжди. Загралися либонь у дворі біля бомбосховища при сьйві молодого місяця.

¹ Та — 60 кг.

Дівчатка вибігли їй назустріч, пригорнулись до неї, потім, радісно щебечучи, забрали кошик з рибою, посідали й заходилися чистити.

У кошику, крім риби, виявилася жива каракатиця. Дионг присів навпочіпки біля сестер, грався з каракатицею. На матір навіть не глянув. А як же сумує за ним Луен день при дні!

Скинула потемнілий від солоної води плащ. Риб'яча луска виблискувала на ньому, сріблячками сяяла в косах.

— Ти ж моя рибонько! — пригорнула малого.

Голубила його, пестила, а він пручався та ще й розрюмсався. Не хотів іти до мами. Вона підхопила його на руки, поклала на ліжко:

— Дионге!

— Пхи-и-и! — кривився малий.

— Що з тобою, синочку?

— Не хочу-у-у!

— Я ж твоя мама!

— Ма-ама-а-а!

— Мама ходила в море, а зараз от повернулася, хоче побавитися з тобою. Іди до мами на ручки.

— Ні-і-і!

— Чого ж ти відвертаєшся від мами, як від чужої? Я ж твоя мама. Ну скажи. ти чекав маму?

— Чека-ав...

— Ну так чого ж ти плачеш?

— Пхи-пхи!

— Не треба плакати, синочку. Ти ж у мене слухняний?

— Слух-ня-ний...

І він притулювся до мами. Луен примостилася біля нього, підклала руки йому під голівку.

— Мамо, а ми вже почистили й помили всю рибу. Що з нею робити? — долинуло знадвору.

— Половину стушкуй, а решту мама посолить і пов'ялить...

Сонячної днини біля переробного цеху в'ялиться сила-силенна риби. За сезон кооператив відправляє її на фронт хтозна-скільки.

«А там, на фронті, де кулі переіщать, мов град, де все заволоіає густий дим, наші бійці не шкодують свого життя, щоб урятувати моїх дітей від лихоліття, а, може, й від смерті», — думає Луен, і серце її б'ється схвильовано.

А кокосові пальми неспокійно погойдуються, ніби слухають розповідь південно-східного вітру.

*З в'єтнамської переклала
Майя КАШЕЛЬ*

ДО ТЮ

До Тю (нар. 1941 р.) — прозаїк. Перша збірка оповідань «Пахоші медових трав» (1961) привернула увагу читачів. Критика визнала його одним з найталановитіших молодих письменників. Зрілість пера, багатство життєвого досвіду виявив До Тю в своїх збірках новел «Дюни» (1967), «Звичне не бо» (1969), «Вітер у долині» (1971) і в першому романі «Пожежа попереду» (1973).

БАГРЯНІ ХМАРИ

Я хочу розповісти одну історію, яку мені довелося почути вдосвіта на узбіччі дороги в горах Чионгшон. Було це в березні, тобто напровесні, але хочу нагадати вам, що весна у цих краях — найсухіша пора року, коли протягом багатьох тижнів не випадає ані краплі дощу.

Нас було троє. Я, кореспондент фронтової газети, водій Гам і його напарник Хуан. Наші машини спочивали після важкої нічної подорожі. Вони стояли в невеличкому видолінку, недалеко від того місця, де лежали ми. І хоч вони були досить добре замасковані гілками, я все ж таки бачив, як крізь густе листя виблискує скло кабін.

Поки ми ламали гілки і маскували машини, Хуан витяг з кабіни задимлений алюмінійовий казанок, таганець і торбину з рисом. Відтак пішов до струмка, набрав у казанок води і поставив його на вогонь.

Дивлячись на ці приготування, я запитав Гама:

— А ворожі літаки тут літають?

— Звичайно, літають. Погода саме така, що їх можна чекати будь-якої хвилини.

Ми лежали на м'якій зеленій траві. З дерев спадало сухе листя, а навколишні кущі вже вкрилися яскравим буйним цвітом. Спекотливий день тільки-но починався, і міжгір'я було й досі заповнене нічним туманом. Він поступово танув, рвався на великі клапті, і перед нашими очима виринали чудернацькі зазубрини гірського кряжу. Коли ми дивилися на нього, цей кряж уявлявся нам непереборною перепорою; нам здавалося неймовірним, що навантажені машини могли подолати його вночі крутою, звивистою дорогою.

— Ще вчора увечері ми були по той бік цього кряжу, — сказав я.

— А ми їздимо тут постійно — щомісяця робимо два рейси. Ви знаєте, як називається ця місцевість? Хха Кан — Суха Ущелина. Вона тягнеться кілометрів десять.

— А що тут робиться, коли йдуть дощі?

— Навіть під час сезону дощів тут сухо, саме тому ущелина й називається Сухою. Але минулого року її затопила вода і стояла тут цілих два тижні. Нашій автоколоні доводилося об'їздити по тому гірському схилу. В кінці ущелини була база, де ми розвантажувалися. Ви бачите дві гори, що наче схилилися одна до одної? Там водяться мавпи, — вони бігають цілими зграями і страшенно галасують. Вам, мабуть, доводилось чути про ці місця.

— Так, мені розповідали про цю дорогу. Що ж до Сухої Ущелини я чую про неї вперше.

— Якщо вже ви завітали сюди, то, може, варто було б побути в Сухій Ущелині декілька днів, познайомитися з людьми. Зараз тут працює велика група саперів, а склади перенесено в інше місце, — ми доїдемо туди аж увечері. Щоб ви знали, я люблю читати газети, читаю їх запоем, як Хуан курить свою люльку. Оце щойно знайшов у машині кілька старих газет і прочитав їх від початку до кінця. Там я натрапив на статтю, що розповідає про людей, які забезпечували рух по цій дорозі. Дуже цікава стаття, але, на жаль, Суху Ущелину в ній навіть не згадано.

— Ви давно їздите цією дорогою?

— Уже два роки. Після закінчення шоферських курсів мене залишили у школі, і деякий час я працював інструктором — навчав інших. Робота начебто йшла непогано, але я не міг усидіти там, бо мене тягло до справжнього діла. Одного разу я сказав директорів курсів:

— Відпустіть мене. Стільки часу ви затратили, навчаючи мене водити машину в складних воєнних умовах, а тепер я не маю де застосувати цих навиків і скоро все забуду.

Директор усміхнувся і пішов, не кажучи ні слова.

Довіривши йому своє таємне бажання, я трохи заспокоївся. Я ладен був чекати, скільки треба, і тим часом наполегливо працював, розуміючи, що кожен із нас на будь-якій роботі може зробити посильний внесок у справу революції.

Минуло кілька днів, і мене викликали до директора. Зайшов я до кабінету, а директор мене питає:

— Ну то як, ти й досі збираєшся тікати туди, де зможеш використати свої шоферські навики? Чи, може, вже передумав?

Запитання було таке несподіване, що я розгубився і промимрив щось невиразне. Потім згадав: нам казали, що кілька наших інструкторів скоро поїдуть кудись на іншу роботу. Отже директор питає мене цілком серйозно. Посмілившись я і відповідаю: хотів би хоч раз на фронт поїхати.

Директор помовчав хвилину, а тоді й каже:

— Ні, не один раз, а надовго. Як ти на це дивишся?

Я йому зразу відповів:

— Прошу послати мене на фронт. Якщо треба буде, я переноситиму вантажі на власних плечах.

Директор засміявся і весело сказав:

— Ти схожий на одного мого друга. Такий самий ентузіаст, як і він. Ну, гаразд, іди до себе, збирайся в дорогу. Даю тобі рівно дві доби.

Очевидно, він вважав, що мені треба довго збиратися, а я ладен був вирушити тієї ж хвилини.

Я запитав Гама:

— Скільки тобі років? Мабуть, уже минуло двадцять п'ять?

— Невже я виглядаю на двадцять п'ять років? — Гам помацав своє заросле щетиною підборіддя і посміхнувся. — У водія ніколи не буває часу поголитися. Вночі він їде, удень спить.

— Дружина, діти у тебе є?

— Немає. Два роки тому, коли ми почали возити вантажі в Суху Ущелину, я полюбив одну дівчину з провінції Ханам. Вона працювала на цій базі.

— То сьогодні увечері ти її зустрінеш.

— Ні. Я зустріну тільки її товаришів — тих, що працювали з нею. Це довга історія. Почекайте, спочатку поспідаєм, а потім, якщо вас не здолає сон і ви захочете послухати мене, я можу розповісти вам про це. Удень я звичайно лежу в затінку, чекаю, доки настануть сутінки і можна буде їхати далі. А зараз ходімо до Хуана. Ви ж, мабуть, зголодніли? Що ж до мене, то я маю одну слабкість: після безсонної ночі люблю попоїсти.

Я пішов слідом за Гамом до струмка. Тієї ж миті ми почули голос Хуана: він кликав нас. Гам відгукнувся:

— Агов! Ми вже йдемо.

Мені страшенно хотілося їсти, але історія Гама так зацікавила мене, що я снідав поспіхом, аби швидше лягти в затінку і послухати його розповідь.

— Ви журналіст, — розпочав Гам, — і коли пишете статтю, де-що змальовуєте з усіма подробицями, а де-що згадуєте лише побіжно. Так і наш брат водій: розповідаючи про якийсь випадок, він часом прагне зробити свою розповідь гострішою і присмачує її, так би мовити, сіллю й перцем. Проте я розповім вам усе, що було, без ніяких прикрас. До того ж історія моя навряд чи може стати матеріалом для статті. Якщо ви хочете написати про молодого водія, вам краще почекати, доки ми приїдемо у нашу частину, там ви почуєте багато чого цікавого і вартого уваги читачів. А у нас що?.. Ну, їздимо, намагаємося довести вантаж цілим і неушкодженим — оце і все. Щоправда, є і в нас відмінні водії, справжні трудяги. Чимало з них уже наїздили по кілька десятків тисяч кілометрів. Буває й так, що в дорозі доводиться ремонтувати машину: замінювати ресори або ще що-небудь, а в цей час навколо вибухають бомби. Або ось, наприклад, Хуан. Дивіться, який він: скуйовджений, увесь у мазуті, попоїв і зразу ж ліг спати. Але щойно споночіє, він сяде за кермо і, напруживши зір, поведе машину дорогою в повній темряві й вестиме аж до світанку. І так день у день протягом цілого місяця. Зір у нього — як у нічного птаха. Наші солдати називають його сичем. Якщо треба, Хуан може провезти вас уночі через усю Суху Ущелину, ні разу не ввімкнувши фар. Я назвав Хуана як приклад, щоб ви ясніше уявили собі, які у нас водії. Я знаю, що про нас розповідають багато різних історій, часом навіть перебільшують нашу відвагу. А насправді ми такі самі люди, як і всі: радіємо й сумуємо, мріємо, воюємо в міру наших сил, як і речта наших товаришів. Коли буде нагода, я розкажу вам більше про нашу роботу.

А тепер послухайте, що довелося мені пережити в Сухій Ущелині. Саме тут я відчув себе найщасливішою людиною в світі і зазнав найтяжчого горя. З цим глухим гірським закутком у мене пов'язані найкращі спогади, тут сталися знаменні для мене події. Два роки тому після шоферських курсів мене послали в Ханой. Провчившись тиждень на

політичних курсах, де нам роз'яснили сучасну обстановку, я одержав новий «ГАЗ» — чудову машину для перевезення воєнних вантажів — і приїхав на ній сюди. Ви, мабуть, пригадуєте, що саме тоді в цьому районі розпочалися бойові дії і становище було дуже напружене. До того ж щойно настав сухий сезон. Наші шофери ганяли по цій дорозі, як вихор. А я був тоді ще зовсім недосвідченим водієм. І мій тодішній «ГАЗ» зовсім не можна порівняти з «ЗІЛом», на якому я їжджу зараз і який має дві ведучі осі. Коли починався підйом, я зціплював зуби і щосили тиснув на газ, але непристосована до гірських доріг машина ледве повзла вгору. Однієї ночі я піднімався на перевал і зустрівся з двома «ЗІЛами». Хоч як я старався, але ніяк не міг подолати крутий підйом. А дорога в тому місці дуже вузька. Зрештою я зупинив машину, вийшов, роздивився довкола і переконався, що ми не розминемося, навіть коли я притиснуся до самісінького краю дороги: зустрічні машини можуть зіштовхнути мене в провалля. Водії ж нетерпляче сигналізували згори. Я побіг до них і попросив, щоб вони дали задній хід і повернулися на перевал, де був широкий майданчик. Це вони могли зробити легко, бо «ЗІЛи» — сильні машини. Але не встиг я закінчити, як один із водіїв перебив мене:

— Чого це ми маємо задкувати нагору? Ти повинен дати нам дорогу, а не ми тобі. Нас двоє, а ти один, і ми не можемо марнувати часу.

— Ну навіщо сердитися, товаришу? — сказав я.

— Я серджуся тому, що скоро вже світанок. Хіба розумно стояти тут і чекати, доки прилетять американці й закидають нас бомбами? Ось коли ми повернемося додому, тоді й будемо розводити балачки, а зараз нам ніколи.

Від його самовпевненого тону мене теж узяла злість. Не кажучи ні слова, я повернувся і пішов униз, до своєї машини. Вони знову почали сигналізувати, вимагаючи, щоб я дав їм дорогу.

— Ти з'їдеш униз?

— Ні!

Тоді вони ввімкнули фари, і яскраве світло осліпило мене. Ну що робити з такими нахабами? Я відвернувся від світла, думаючи, як відповісти їм, аж раптом почув угорі гуркіт американського розвідувального літака, що з'явився невідомо звідки.

Я закричав щосили:

— Вимкніть фари, бісові душі! Він помітив нас!

Я стрибнув у кабінку, увімкнув газ і дав задній хід. Мені було досадно й страшно, хоч боявся я більше не за себе, а за машину. Що буде, коли її розіб'ють, а я залишуся живий? Як і слід було чекати, ворожий літак незабаром повернувся. Він зробив коло, а потім скинув дві освітлювальні ракети. За хвилину навколо стало ясно, як удень. Я хотів був вискочити з машини і щосили натиснув на гальма, але машина котилася вниз, невідомо куди. Ворог почав скидати бомби: вони падали на дорогу, обабіч неї і на те місце, де ми хвилину тому сперечалися. Потім декілька бомб упали на самому перевалі. Що ж сталося з тими двома машинами? Чи встигли вони від'їхати назад, чи, може, залишилися на тому ж місці? Моя машина й досі була в зоні, освітленій ворожими ракетами. Де ж її заховати? Навколо самі лише скелі. Зрештою я знайшов укриття. Вискочивши з кабінки і сховавшись під скелею, я почав спостерігати, що діється там, на вершині. Ворожі льотчики скида-

ли бомби навмання, і бомби ті падали куди попало, — лише декілька з них випадково влучили в дорогу. Ось іще один захід, і пронизливий свист бомб розітнув повітря. Зіщулившись, я притиснувся до скелі. Бомби падали одна за одною, і при мертвотному світлі ракет їхнє виття здавалося куди страшнішим, ніж скажімо, удень. Хоч вибухи лунали здебільшого на перевалі, але від диму й куряви було важко дихати, ліс обабіч дороги палав, навколо з оглушливим гуркотом котилися камелюки, падали дерева.

Коли наліт закінчився, я поставив машину в надійніший захисток, а сам побіг нагору. В лісі ще палахкотіло полум'я. Його язика обпалювали мені ноги. На тому місці, де ми недавно сперечалися, заяла вирва. На краю дороги лежала перекинута обгоріла машина. Полум'я і досі облизувало її кабінку й кузов, а радіатор був зовсім розтрощений. Друга машина встигла від'їхати — вона стояла за перевалом на протилежному схилі.

В цей час із лісу вийшов гурт молодих хлопців і серед них дівчина. Вони були втомлені, обличчя вимощені сажею, але очі весело поблискували, і голоси лунали бадьоро й збуджено.

— Це, мабуть, ти сховав машину там, унизу? — запитала мене дівчина.

Я ствердно кивнув головою.

— А я що казав? — вигукнув один хлопець. — Скільки там машин, товаришу?

— Тільки одна — моя.

— Ти їхав з тими двома водіями? — знову звернулася до мене дівчина.

— Я піднімався нагору, а вони їхали вниз. Де вони ділися?

— Сидять у сховищі, он там, — показала в гущавину дівчина. — Ходімо до них. — Вона відокремилася від гурту і повела мене в ліс. — Вночі, лежачи у сховищі, я почула, що дорогою їде машина. Раптом вона зупинилася, наче у неї заглухнув мотор. Я довго прислухалася, не розуміючи, що з нею сталося, бо знала, що дорога в доброму стані. Тоді я розбудила наших хлопців. Вони посхоплювалися, питаючи: «Що там таке? Хто стріляв?» Але я не могла сказати їм нічого певного, тож вони побурчали й знову заснули. Раптом де не взявся літак. Схопивши гвинтівку, я вискочила зі сховища, і в цей час усе навколо освітілося білим світлом.

— А що сталося з тими водіями? — перебив я дівчину.

— Спочатку я нікому не дозволяла виходити зі сховища й уважно дослухалася, міркуючи, що він робитиме. Раптом по той бік перевалу вибухнула одна бомба, потім друга!.. Я зрозуміла, що ворог помітив машини. Тоді крикнула хлопцям, щоб вони бігли до шосе й чекали там у сховищах. Вибігши на узлісся, ми побачили «ЗІЛ», який котився вниз. Один із хлопців підбіг до нього, вскочив у кабінку і повів машину вгору. Незабаром на дорозі вибухнула бомба, машина загорілася, і нашого хлопця поранило в плече. Більше я нічого не знаю. На машині не було ніяких вантажів, а пораненого наші віднесли в сховище. Кажуть, він легко поранений, навіть не втратив свідомості. Як на твою думку, коли поранять, то чи дуже болить?

— Не знаю, я ще ні разу не був поранений, — гостро відповів я, прагнучи, щоб дівчина дала мені спокій. Мені не хотілося розмовля-

ти, бо на душі було гірко. Вперше у своїй шоферській практиці я попав у пригоду і тому ляяв себе без ніякого жалю.

Дівчина подивилася на мене, опустила голову й сказала:

— Якщо хочеш, залишайся тут із шоферами, а ні, то я почекаю тебе, і ми підемо разом. Я знаю пряму дорогу через ліс.

Вона привела мене до сховища. Я зайшов усередину. У сховищі сиділи двоє водіїв, через чію впертість і сталася біда. Ми, звичайно, відразу ж упізнали один одного, але ніхто не хотів починати розмови перший. Треба знати товариську натуру наших водіїв, які охоче починають розмову навіть з незнайомою людиною, щоб зрозуміти, наскільки тяжкою була для нас мовчанка в цьому тісному сховищі.

Після тривалої паузи я запитав:

— То як ви вирішили: поїдете сьогодні увечері?

— Треба їхати, ми вже відпочили. А вночі можна буде подрімати в кабіні. Годі тобі вже дутися на нас. Ми справді вчинили по-дурному.

Я всміхнувся у відповідь, хоч усмішка моя була досить вимушена, і вийшов надвір. Дівчина сиділа під сосною; її великі блискучі очі задумливо дивилися кудись удалечинь. А на дорозі догоряла машина. Мені було боляче і гірко на душі від цього видовища, до того ж я почув себе ніяково перед дівчиною.

Протягом того дня ворог ще двічі бомбардував перевал. Я лежав сам у сховищі молодіжного загону. Одна бомба вибухнула майже поряд; земля спочатку наче стиснулась, а потім загойдалася, ніби на хвилях; дерева навколо попадали, полетіло гілля.

Після обіду хлопці, взявши лопати, кайла й вибухівку, вишикувалися на галявині. Перед шеренгою стала дівчина, яка привела мене зранку в сховище, — очевидно, вона була командиром їхнього загону. Дівчина сказала кілька коротких фраз, і загін швидким кроком рушив до перевалу. В руках у неї був моток бікфордського шнура і торбинка з запалами. Вона несла їх легко й звично, як сільські дівчата несуть у жнива на поле суху рисову соломку в'язати перевесла. Ідучи позаду колони, вона зупинилася біля мене і приязно, як і зранку, запитала:

— А ти не спиш? Ти ж, мабуть, втомився. Я весь час просила хлопців не галасувати, щоб ти відпочив як слід.

— Куди це ви прямуєте?

— Там нагорі впали ще три бомби, і треба зарівняти дорогу, щоб ваші машини проїхали без затримки. Хочеш обідати — іди на кухню, там є свіжа вода у бідонах.

Наздоганяючи загін, дівчина перебігла через галявину і зникла в лісовій гущавині. Я пішов на кухню. На столі в місці лежав великий пучок спаржі, а за столом сиділа повновида дівчина і, випроставши ноги, різала її довгим ножом. Побачивши мене, вона підігнула ноги й нахилила голову, але обличчя її, як було, так і лишилося незворушним. Я хотів був допомогти їй, проте вона відмовилась.

— Не беріть спаржу, бо потім свербітимуть руки. Ви хочете пообідати? — Дівчина поклала ніж, підвелася і простягнула мені палички для їжі. — Сьогодні у нас тільки спаржа, так що вибирати нема чого. Вчора було м'ясо дикого кабана, але ви запізналися.

— Я неперебірливий: їстиму, що дасте. А вам тут непогано живеться.

— Треба було приїхати до нас кілька місяців тому, — тоді нам жилося ще краще. А зараз дуже багато роботи. Буває так, що дорога по-

шкоджена водночас у двох-трьох місцях, і ми ремонтуємо її без затримок.

— А ваш командир моторна дівчина.

— Наш командир виїхав на нараду, а вона у нас політкерівник.

— Як її звати?

— Тюен, — дівчина кинула на мене лукавий погляд. — Ви щойно прибули, а вам уже все цікаво знати. Будьте обережні, інакше приїдете сюди наступного разу і залишитесь у нас землекопом.

— Незручно, коли знайомий з людиною, а імені її не знаєш. Можливо, нам доведеться частенько зустрічатися. Як же тоді звертатись до неї?

— Всі ви, шофери, страшенно набридливі люди. Я вже звикла до вас. Вам слід з'ясувати, що Тюен дівчина строга, хоч вона ніколи не сердиться й не лається. Проте не думайте, що вона завжди лагідна.

— Навпаки, я думаю, що всі дівчата тут дуже зав'язані й енергійні. Мені вже пора. До наступної зустрічі.

Тієї ж ночі я повертався на машині через перевал. Виїжджаючи на гору, я уважно роздивлявся довкола: сподівався побачити Тюен. Але марно: її не було. Хлопці з її загону сиділи обіч дороги і, пустуючи, кидали в машину грудками. Я повернувся в свою автоколонну, про чію доблесну працю часто писала наша фронтова газета. Нашій колоні було доручено перевозити вантажі на ділянці дороги довжиною в двісті кілометрів. Суха Ущелина була кінцевим пунктом нашого маршруту.

Майже весь сухий сезон я їздив цією дорогою, не маючи ніяких відомостей ані про Тюен, ані про її загін. Мені добре запам'яталася пригода, яку я пережив тієї ночі. Я прагнув чесно працювати, щоб гідно виглядати в очах усіх людей і, зокрема, в очах цієї дівчини. Навіть у найважчі дні я думав про Тюен, її образ стояв у мене перед очима. За всіма ознаками, вона була рішучим і вимогливим керівником і водночас ніжною, розумною дівчиною. У глибині душі я леліав спогад про зустріч із нею. Я згадував її повсякчас: на відпочинку, коли ми з друзями лежали у затінку і балакали про всяку всячину, вночі, коли я вів машину по темній дорозі, на короткому привалі у джунглях. Мало не кожної миті я питав себе: «А що тепер робить Тюен? Чим вона зайнята в цю хвилину? Може, вона знешкоджує бомбу сповільненої дії? Може, закладає вибухівку, щоб підірвати небезпечну скелю? Може, веде свій загін, щоб врятувати з біди яку-небудь машину? А може, взявши в одну руку мішок, а в другу ніж, пішла в джунглі, щоб нарізати дикої спаржі?» Серце моє починало калатати від цих запитань, на які я не знаходив відповіді. Інколи мене охоплювало непоборне бажання зустрітись з нею зараз же, негайно. Часом мені здавалося, що вона мене зовсім забула. Але це було б цілком природно: адже Тюен не знала навіть мого імені. І все ж таки, незважаючи ні на що, я хотів якомога швидше зустрітись з цією дівчиною.

Під час сухого сезону в Сухій Ущелині постійно, і вдень, і вночі, віють гарячі вітри, від яких доводиться шукати захисту в печерах і гротах. Чагарник на схилах зів'яв і поник від спеки. Невеличкий струмок пересох остаточно, і пісок на його дні був білий, як сіль. А каміння, яке лежало серед піску, розпеклося так, що здавалося, от-от почервоніє. Лиш у печерах і гротах вода, як і завжди, капотіла зі стелі; крап-

лі її падали розмірено й лунко, нагадуючи цокіт годинника. Часом, виходячи з печери, ми розлякували мавп, які шастали по кузову машин.

Трава на галявинах зовсім пожухла, і дорога, яка в дощовий сезон була майже непроїзна, перетворилася тепер на твердий, покраяний коліями тракт, на якому залишилися сліди, певно, всіх машин, які проїздили тут під час минулого сезону дощів. Гарячий вітер здіймав хмари куряви, і водіям, які ремонтували на привалі свої машини, доводилося вилазити з-під них і шукати захистку.

В цей час у мене з'явилася вихованка — маленька мавпочка з білими плямами на грудях. Сталося це так. Одного дня я зупинився на відпочинок, замаскував машину і зайшов у печеру. Раптом чую: гуркочуть літаки. На цей раз вони не кружляли, як то звичайно роблять, вишукуючи ціль. Промчали на бриючому польоті, обстріляли дорогу з кулеметів, скинули бомби і зразу ж зникли. Бомби упали по той бік гори, а кулеметна черга вдарила в те місце, де я стояв і плів кошик лише хвилину тому. Мене здивувала поведінка мавп. Як правило, вони не звертають ніякої уваги на стрілянину американців, а цього разу пострибали з дерев і почали бігати, лементуючи. Що ж їх так розтривожило? Я вийшов із печери. На високому сухому дереві сиділа чорна мавпа-самиця. Однією лапою вона притискала до грудей дитину, а другою вчепилася за гілку. Чому вона там сидить, чому не спускається, як інші? Мабуть, поранена. Інша, більша мавпа, — напевно, ватажок зграї, — видерлася на дерево, щоб урятувати поранену. Але гілка, очевидно, струхлявіла; вона затріщала, коли ватажок схопився за неї. На мить усі мавпи, що бігали навколо, замовкли. Ватажок стрибнув на іншу гілку. Розгойдавшись, він спробував схопити поранену, але не зміг дотягнути-ся. А бідолаха, видно, втрачала останні сили. Раптом вона розпачливо скрикнула і, міцно притиснувши до себе дитинча, полетіла вниз. Її мертве тіло впало біля входу в печеру. Дитинча скочило з грудей матері й, жалібно попискуючи, вилізло на куц. Але воно було ще зовсім слабосиле, і я легко зняв його з гілки.

Не тільки я, а й інші водії піклувалися про малу сирітку, і вона швидко росла й міцніла. Незабаром мавпочка познайомилася з усіма і без ніякого страху залізала на плечі, а то й сідала на голову. Я почав призвичаювати її до машини. Вона залюбки бігала по кузову, але спочатку боялася тісної кабіни. Проте через деякий час звикла сидіти там разом зі мною, і відтоді я міг брати її в далекі рейси. Це була моторна, симпатична й кмітлива тваринка. Наслідуючи мене, вона вмощувалася на сидінні й тримала розгорнену газету або клала руки на кермо й сигналіла. Мої товариші прозвали її Хитрунка.

Наприкінці сухого сезону командир наказав мені виїхати в тил на моєму «ГАЗі», щоб замінити його на новий «ЗІЛ». Я взяв із собою й Хитрунку. У мене чомусь була певність, що цього разу мені пощастить зустрітися з Тюен. Як завжди, день я перестояв обіч дороги, замаскувавши машину, а ввечері рушив далі. Їхати доводилося повільно, бо на дорозі було чимало незасипаних вирв. Якщо зустрічні водії просили мене пропустити їх, я охоче давав їм дорогу, притискаючись до узбіччя. Словом, я був украй обережний, щоб не затриматися через яку-небудь аварію чи пригоду, хоч мені страшенно хотілося мчати вперед стрімголов, хотілося швидше опинитися на перевалі.

Та всі мої зусилля пішли нанівець. Зрештою я застряв кілометрів за двадцять від перевалу разом з колоною інших машин. Нам поясни-

ли, що дорога попереду пошкоджена, і на ремонт її піде два-три дні. Я поставив машину в лісі, замаскував її і цілий день не знаходив собі місця. Інші водії теж нудилися, але вони змирилися з вимушеною затримкою: натягли гамаки, полягали в них і, поділивши рештки тютюну, гомонили про всяку всячину, наче були знайомі між собою ще змалечку.

— Ну чого ти так переживаєш? — повернувся до мене один із них. — Яка з того користь? Хоч-не-хоч, а треба чекати, поки відремонтують дорогу. Ти, може, думаєш, що нам приємно сидіти, склавши руки? Якби можна було взяти машину на плечі й перенести її на той бік перевалу, то, звичайно, ми б так і зробили. Усіх нас кличе дорога, усім хочеться їхати, так що нема чого тобі виставляти напоказ свою нетерплячку.

— Сідай до гурту, будемо обідати. Якщо скінчилися харчі, то нічого — поділимося, — сказав інший.

— Та що ви, хлопці! — почав я виправдовуватись. — Ви не зрозуміли мене. Річ у тім, що я хотів швидше побачитися з сестрою: вона працює на перевалі.

— Нічого, ще побачишся з нею. Рано чи пізно дорогу відремонтують. Рідна сестра чи двоюрідна?

— Двоюрідна.

— А я знаю його сестру, — озвався хтось із гурту. — Вона в молодіжному загоні, що розташований під перевалом. Правда?

— Здається, що так, — нерішуче відповів я, здивований тим, що ще хтось, крім мене, знає про цей загін.

— Може, я теж зустрічався з твоєю сестрою, — зауважив інший. — Минулого разу я виїхав на перевал, коли вже почало світати, тому поспіхом забіг у сховище попоїсти і не дуже розглядав їх усіх.

Ага, так ось у чім річ: і вони інколи заходили туди попоїсти. Раптом я відчув, що вуха у мене палають, як у вогні. Щоб хтось із них не запитав, як звати мою «сестру», я перевів мову на інше і скоро пішов до машини. Я ліг на сидінні, а ноги вистромив у відчинене вікно дверцят. Моя Хитрунка мовчки ж перестала розглядати себе в дзеркалі і стрибнула мені на ноги, вищиривши в усмішці зуби. Я насупив брови, показуючи їй, що не в настрої. Вона перестала усміхатися, вилізла з кабіни на капот і, дивлячись на мене крізь скло, теж зробила сумну міну. Я скривив обличчя, вона теж скривила свою мордочку. От уже справжнісінька мавпа! Я не втримався і мимоволі зареготав. Потім умовився зручніше і спробував заснути. Але сон тікав від мене. З-за перевалу долинали вибухи бомб, гуркіт літаків. У своїй уяві я бачив перевал, понівечену вирвами дорогу, охоплений пожежею ліс; дерева тріщали й падали, а над вершиною перевалу висіла на парашуті велика освітлювальна ракета. Ніхто не гасив пожежі, в горлі дерло від смороду паленої гуми й пороху.

Раптом пролунав оглушливий вибух, і величезний стовп землі й диму здійнявся високо вгору. Не встиг розвіятися дим, як я побачив Тюен і хлопців з її загону. Ось вони, наші друзі, відважні бійці-шляховики, що відновлюють нам дорогу! Вони стали рідними для нас, водіїв, вони ділять із нами всі труднощі. Декого ми зустрічаємо часто, інших бачимо лише вряди-годи, але навіть однієї зустрічі буває досить, щоб запам'ятати їх на все життя. Вони стали для нас близькими людьми, з

ними пов'язані наші найкращі спогади. Кожен із нас, зустрічаючи їх на дорозі, вважає своїм обов'язком привітатися з ними. І не раз у нашій пам'яті поставало знайоме обличчя, усмішка, ми чули голос, так схожий на голос близької, рідної тобі людини, бачили очі, які довірливо дивляться на тебе і наче розповідають щось просте, зрозуміле і дуже потрібне.

Наступного дня дорога була відремонтована, й опівночі моя машина досягла перевалу. Зважаючи на те, що в будь-яку хвилину могли налетіти ворожі літаки, зупинятися було заборонено. Хоч рухались ми в суцільній темряві, проте я все ж таки вгледів постаті людей, що вирівнювали насип. Випроставшись, вони гукали вслід: «Щасливої дороги!»

На світанку, вже біля підніжжя гір, я зупинив машину і гукнув до людей, що сиділи, відпочиваючи обіч дороги:

— Чи є тут хто-небудь знайомий?

— Є, — відповів веселий дівочий голос.

Я зупинив машину.

— Чи є серед вас бійці з загону Тюен?

— Не знаємо такої, ми щойно приїхали сюди, — відповіла та сама дівчина, — судячи по вимові, з Центрального В'єтнаму.

Очевидно, це був зовсім інший загін. Але про всяк випадок я вирішив додати:

— Тюен — це політкерівник.

— Та ні, ми зовсім не знаємо її.

Я натиснув на стартер і поїхав далі.

Через місяць я повертався в свою частину і, виїхавши на перевал, пішов туди, де колись стояв загін Тюен. Стежка зовсім заросла. Що далі я йшов, то дужче непокоївся. Сховища були зруйновані, навколо зяяли вирви від бомб. Скрізь була пустка, і тишу порушувало тільки тріщання бамбукових стеблин під моїми ногами. Я не знайшов кухні, де обідав, розмовляючи з дівчиною, що різала спаржу. Куди ж подівся загін Тюен? Де зараз ті хлопці, що зустріли мене на перевалі й прийняли так гостинно?

Я повернувся до машини і став чекати ночі. Моя Хитрунка, побачивши, що я сумую, не насмілилась пустувати. Вона видерлася мені на плече й гладила мою руку, наче прагнула втішити. Я погладив мавпу по голівці й сказав їй:

— Аби ти знала, як мені хотілося побачити цю дівчину! Але тепер нам, мабуть, ніколи не пощастить зустрітися.

Того вечора у мене зовсім пропав апетит. Я дістав з мішка порцію Хитрунки — декілька зернят арахіса й половину коржика. Голодна мавпочка зразу ж вихопила у мене з рук свій харч. В Суху Ущелину я повернувся раніше, ніж треба, і негайно вирушив у рейс.

Коли починається сезон дощів, дорога невідомо чому змінюється. Здається, що їдеш нею вперше. Протягом кількох останніх місяців небо і вдень і вночі, у світлі сонця й у сяйві зірок було безмежно широке й бездонно глибоке. Але тепер усе змінилося — воно запнулося густими хмарами і здавалося страшенно похмурим. Насичені вологою, гнані вітром хмари раз по раз виливали на землю потоки води. Подекуди дорогу перетинали струмки; раніше це були сухі кам'янисті річища, але тепер вони перетворилися на бурхливі піністі потоки. Як тільки зі схилю

гори сповзала брила землі, вона зразу ж розпливалася на дорозі купою грязюки. Нам доводилося рубати молоді дерева з розлогими зеленими гілками і вимощувати ними дорогу протягом багатьох кілометрів. Наші машини ледве долали в'язку грязюку, перевантажені двигуни гули, колеса грузнули. А в ущелинах гір, на галявах лісів буйно зеленіли розкішні трави.

Одної дощової ночі при світлі блискавок і гуркоті грому наша автоколону поверталася на базу. Раптом я помітив, що попереду хтось сигналізує ліхтариком. Я натиснув на гальма.

— Стій! Зупинися! — долинув до мене дівочий голос.

Я визирнув з кабіни. З мороку вийшла дівчина. Вона запитала мене владним голосом:

— Ваша машина остання?

— Так, я їду останній. А мої товариші вже на складі?

— Вони розвантажилися.

— Чого ж ви мене зустрічаєте? Боїтеся, щоб я не заблудився?

— Зустрічаю тому, що в печері немає місця. Треба розвантажуватися в лісі. Відчиніть дверцята, я сяду в кабіну.

Дівчина скочила на підніжку і, скинувши мокру накидку, сіла поряд зі мною. Зачинивши дверцята, я рушив далі.

— Ідьте прямо, — сказала провідниця, пригладжуючи мокре волосся. — За струмком повернете праворуч.

— Мабуть, ви тут недавно?

— Так, наш загін прибув сюди щойно. Кілька тижнів ми працювали в джунглях, рубали ліс і будували склад. Скоро ви зможете возити туди вантажі.

Раптом дівчина злякано скрикнула і притиснулась до мене.

— Ой! Що це стрибнуло на мене?

Я пирснув со сміху.

— Вибачте, я забув попередити вас. У мене тут мавпочка.

Я взяв Хитрунку і посадив її ліворуч від себе. Але дівчина ніяк не могла заспокоїтися. Вона сказала тремтячим голосом:

— Ваша мавпа перелякала мене на смерть. Навіщо ви її з собою возите?

— Та ви не бійтеся, вона дуже лагідна.

Але мені так і не пощастило заспокоїти дівчину. Вона сиділа, притиснувшись до дверцят, і злякано поглядала в мій бік. Що ж до Хитрунки, то вона теж була прикро вражена й обурена: це вперше хтось чужий уместився в кабіні і потіснив її. Кілька разів мавпочка поривалася на своє законне місце, але я встигав притиснути її ліктем.

В кабіні було темно, холодний дощ заливав розбите вітрове скло і бризкав на нас. От якби можна було хоч на мить засвітити мій ліхтарик. Але нас осяювало тільки тьмяне світло від приладів. Коли ми перейшли через струмок, я несміливо запитав дівчину:

— Ну, як вам служиться в армії?

— Так само, як і вам. Ідемо туди, куди пошлють, робимо те, що треба. Скрізь нам добре, скрізь весело. Коли ми були в молодіжному загоні, який ремонтував дорогу, то щодня дивилися смерті в вічі, й однаково було весело.

— Чи можна запитати вас про...

Я урвав своє запитання і ніяково засміявся.

— Десять тут має лежати повалене дерево, — сказала дівчина. — Так, ми вже прибули. Зупиніть машину, я вийду і покажу вам дорогу.

В розсіяному світлі ліхтаря я вперше побачив обличчя дівчини, приємне округле обличчя. І коли я побачив його, мене наче громом уразило. Руки мої щосили стискали кермо, машина поволі рухалася вперед, а дівчина задкувала і махала мені рукою: «Сюди! За мною!»

Отак я нарешті знайшов ту, яку давно розшукував, про яку постійно думав і мріяв. Невимовно щасливий, я їхав між мокрими деревами, крізь темну дощову ніч на закличне світло ліхтаря, що осяював маленьку дівчину, яка задкувала по розмоченій дощем грязькій дорозі.

Сезон дощів минув. Мені він запам'ятався тим, що весь цей час я працював майже без відпочинку і, виїжджаючи в черговий рейс, кожного разу сподівався знову побачити Тюен. Закохався я в неї по вуха, і це почуття, про яке нікому не казав, гріло мене, додавало мені сил, помагало долати труднощі. До Сухої Ущелини мене тягло, як до рідного дому. Вдача у мене досить відверта, я завжди розповідаю друзям про все, що зі мною трапляється. Але в цьому випадку я виявив дивну стриманість, соромився навіть вимовляти при них ім'я дівчини. Отож ніхто з них не здогадувався, що діється у мене в душі. Поступово я відчув, що не можу мовчати; мені хотілося звіритись якій-небудь людині, відкрити свої почуття. Коли любиш, то особливо потребуєш вірного друга. І я розповів усе Хуанові. Тоді він іще не був у нашій частині, а працював на складі разом з Тюен. Всі його знали як розумного і допитливого хлопця. До війська його взяли з підготовчих курсів — він збирався поступати в геологічний технікум. Служити він пішов охоче, розраховуючи продовжити навчання згодом. Проте, коли його послали в частину, що охороняла склад, Хуан засумував. Хлопця легко було зрозуміти. В його віці нікому не хочеться сидіти на одному місці, — кортить поїздити скрізь, поринути у вир воєнного життя. Тому Хуана вабила робота водія. В ті короткі години, коли ми, розвантажившись, лагодили наші машини, він часто приходив до нас і розпитував, як це називається, а як те, чи важко водити машину тощо. Я охоче відповідав на його запитання і пояснював, що примусити машину рухатися неважко, але для того, щоб стати добрим водієм, треба знати дуже багато. Хлопець виявляв делаліший інтерес до шоферської праці, намагався запам'ятати всі наші пояснення. Я відчув до Хуана щирію приязнь і кликав його, коли ремонтував машину. Одного разу, виїжджаючи зі складу на узліссі, я дозволив йому сісти за кермо — нехай спробує покермувати. Після того він цілий день ходив, не тямлячи себе від радості. Саме тоді я запитав його:

— Що ти можеш сказати про Тюен?

— А що саме тебе цікавить?

— Ну, наприклад, чи є у неї хлопець. Ти ж бачиш її кожного дня і, певно, знаєш, дружить вона з кимось чи ні.

— Е ні, цього я не знаю. Вона нікому не розповідає про свої сердечні справи. Скажу тільки, що на всіх наших хлопців Тюен дивиться згорда. Річ у тому, що не тільки вона, а й усі дівчата з провінції Ханам дуже зарозумілі.

— А як вона ставиться до нас, водіїв? Може, кого-небудь згадувала хоч раз у розмові?

— Авжеж, вона тільки про вас і говорить. У неї тільки ви, водії, і є на думці. А твоя машина їй сниться кожної ночі.

— Жарти тут ні до чого, — розсердився я. — Я з тобою веду відверту розмову, а ти скалиш зуби.

— Гаразд, будемо розмовляти серйозно. Я спробую поговорити з нею. Може, мені пощастить що-небудь довідатися.

Чутки, як відомо, не мають крил, але вміють літати, і зрештою вони долетіли до вух Тюен. Відтоді щоразу, коли я приїздив на склад, дівчина поглядала на мене з деякою увагою, хоч і не виявляла особливої приязні; вона не уникала зустрічей зі мною, але й не шукала їх. Нічого не вдієш, мені залишалося тільки чекати. Інколи я пробував заговорити з нею:

— Як твої справи Тюен? Як здоров'я?

— Все гаразд, не затримуйся, їдь далі, — спокійно відповідала дівчина і поверталася до хлопців, що носили вантажі.

Бачачи, що вона ставиться до мене дуже стримано, я не наслідуювався виявляти своїх почуттів, щоб зовсім не зіпсувати справи. А яка приємна була наша перша зустріч! Як невимушено ми почувалися тоді, як весело розмовляли й сміялися!

Доля закоханого мінлива, як погода: сьогодні хмарно й сіється дощ, а завтра — о радість! — уже сяє сонце. Щастя, якого я так чекав, нарешті прийшло. Воно впало, як грім з ясного неба, і з несподіванки мені аж голова запаморочилася. Того дня я пішов на склад, щоб поговорити з Хуаном. Тільки-но я вийшов на галявину, як над головою промчали два американські реактивні літаки. Заторохтіли кулемети, пролунали вибухи бомб. Я кинувся в ліс, але обидва стерв'ятники розвернулися і пішли в повторну атаку. Я впав, притиснувся до землі і раптом почув голос Тюен. Вона гукала:

— Сюди, Гам, швидше тікай сюди!

Я чимдуж побіг до неї, а позаду гримнули вбухи — літаки стріляли ракетами. Тюен стояла, притиснувшись до товстого дерева. Стежачи за літаками, вона сказала:

— Роби те саме, що я. Вони зараз повернуться.

Літаки злетіли вгору і знову пішли в піке. Повітря сповнилося пронизливим ревом моторів. Тюен стиснула мою руку і вигукнула:

— Швидше на той бік дерева!

Ледве ми встигли сховатися за стовбуром, як почали рватися бомби, знялася курява, полетіли зрізані осколками гілки. Майже поряд вибухнула ракета, і над нами засвистіли осколки. Літаки зробили ще одне коло і полетіли геть.

— Все, вони вже не повернуться, — сказав я і подивився на Тюен.

Її обличчя було бліде і втомлене. Вона й досі тримала мене за руку, потім зовсім несподівано прихилилася головою до мого плеча і ледь чутно прошепотіла:

— Ти навіть не уявляєш, як я боюся за тебе, коли ти їдеш у рейс.

Ми довго стояли, притулившись спиною до дерева, і розмовляли. З щойно зрізаних осколками гілок на плечі нам капав молочний сік. Саме був останній день сезону дощів, рештки хмар ще чіплялися за скелі, а вершини гір уже купалися в яскравих сонячних променях. У чистому блакитному небі шугав шуліка, а зелені папуги пурхали між дерев, де достигали солодкі плоди. Маленька рука Тюен здригалася в мої загрубілій долоні. Обоє ми й слова не могли вимовити від надмірного щастя. Нам здавалося, що всі прикρόсті й знегоди лишилися позаду і далі все піде чудово.

Тюен розповіла мені про своє дитинство. Вона була родом з рівнинного краю, і повінь щороку затоплювала поля навколо її села. На межах між полями росли дерева, де в густому листі щебетали зимородки. Пташок було стільки, що вони сиділи на кожному стовпчиківі чи кілкові. А ще багато було крабів: вони лазили по бамбукових селянських човнах. На підвищеннях паслися стада буйволів. Працювали всі: навіть п'ятирічні хлопчики носили кошики на коромислі чи на голіві.

Дівчинка народилася холодної зимової ночі в старій напіврозваленій хатині. Дірявий дах протікав, і нікому було його полагодити. Здала долинала стрілянина, в небі палахкотіла червона заграва. На світанку повернувся батько, забрюханий, по коліна в грязюці. З гвинтівкою в руці, накривши плечі шматком брезенту, він забіг у дім, хвилину посидів біля матері з дитиною, і знову поспішив туди, де лютував бій.

Про це мати розповіла Тюен, коли дівчина підросла.

Мати з донькою жили дружно, чекаючи того дня, коли батько, розбивши ворогів, повернеться додому. Для самотньої жінки донька була не лише улюбленою єдиною дитиною, але й найближчим другом. Дівчина рано привчилася до роботи і з усіх сил старалася допомогти матері.

Одного разу надвечір ми з Тюен вийшли на узлісся. Сонце саме зайшло, і небо на заході спалахнуло рожевими барвами. Дівчина запитала мене:

— Чи ти чув коли-небудь легенду про країну рожевого заходу? Моя мати розповідала мені, що захід — це священне місце, що там живуть боги і що навіть показувати на захід пальцем — то великий гріх.

І Тюен засміялася, весело і трохи ніяково.

Я сказав, що в дитинстві ніхто не розповідав мені ані казок, ані легенд. Я зостався без матері ще зовсім малим — вона загинула під час бою в нашому селі. Батько поховав матір, забрав мене й поїхав у Ханной, де найнявся на роботу садівником: стриг траву й підрізув кущі в міському парку та на бульварах. Живучи з батьком, я не бачив від нього ласки; він був чоловік суворий і нерідко частував мене потиличниками.

— Коли закінчиться війна і ми будемо жити разом, — сказав я Тюен, — ти розповіси мені всі казки, які чула в дитинстві. Ти ж, мабуть, знаєш їх силу-силенну.

— Розповім, якщо ти добре попросиш мене, — відповіла усміхаючись Тюен.

Ми дивилися на рожевий захід, і на душі в мене було радісно й весело. Яка чудова дівчина Тюен! Вона здавалася такою юною і водночас зовсім дорослою. Вміла уважно вислухати мене і могла дати добру пораду. Була дуже ніжна, а часом тверда й наполеглива.

З того дня щоразу, коли наша автоколона виїздила присмерком з лісового сховища на дорогу, я дивився на обрій, на хмари, що рожевіли на заході, і знову починав думати про Тюен, про казки й бувальщини, яких вона ще не розповіла мені, згадував її світле усмінене обличчя. Мені здавалося, що вона чекає мене десь там, у країні рожевого заходу, де ніколи не буває ночі.

І знову настав сезон дощів. У горах Чионгшон я зустрічав його вдруге. Спочатку бог дощу послав своїх вісників — легенькі хмарки,

що лиш злегка покропили землю і розтанули в блакиті. Це була тільки розвідка, але ми вже були насторожі. І ось насунули важкі хмари, спалахнула яскрава блискавка, і на землю полилися потоки води.

У ті дні нам, шоферам, доводилося важко. Але робота є робота, і ніхто не мав права запізнюватись чи відставати. Адже ворог і далі чинив запеклий опір. Щоночі з поля бою до нас долинав глухий гуркіт — вибухи бомб і снарядів. І кожен з нас поспішав довести свій вантаж, незважаючи на зливу.

Наприкінці жовтня в Сухій Ущелині сталося лихо, якого ніхто не чекав. Струмок, що протікав недалеко від складу, раптом перетворився в бурхливий річку, яка вийшла з берегів і змивала все на своєму шляху. Здавалося, в ущелину ринули всі струмки й потоки з навколишніх гір. Тільки тепер ми побачили, яке це небезпечне місце. Спочатку вода затопила дно ущелини, потім піднялася, розмиваючи кам'яністі схили, і досягла дороги. За два-три дні дорога була затоплена в кількох місцях, її окремі, розташовані вище ділянки випиналися з води, наче змія, що пливе, звиваючись. Наш склад теж опинився під загрозою, а стоянка машин була оточена водою майже з усіх боків. Ми одержали наказ вивести машини у безпечне місце.

Злива тривала мало не цілий день, ущухнувши лиш на короткий час опівдні. Небо було вкрите суцільними свинцево-сірими хмарами. З великими труднощами нам пощастило вибратися вище, де машинам не загрожував бурхливий потік. Ледве ми встигли поставити і замаскувати їх, як нас послали на допомогу солдатам, що рятували склад. Не можна було втрачати ані хвилини: вода піднімалася — ще трохи, і вона рине в печеру. Ми почали зрізати лапате пальмове листя й укривати ним дірв'я дахи бараків на горі. Потім перетягли туди все, що зберігалось в печері.

Увечері після стомливого робочого дня ми зібралися на партійні збори. Вони відбувалися на кухні, — то було єдине вільне приміщення, решта були заповнені вантажами. На порядку денному стояло одне питання — як боротися з повінню. Почалася дискусія. Кожен пропонував свій план дій.

І тут слова попросила Тюен. Її пропозиція вразила всіх присутніх своєю сміливістю. Сидячи біля пічки на дерев'яному ящику і викручуючи мокрі холоші штанив, дівчина сказала:

— Ми зараз турбуємося про те, як врятувати те, що зберігається на складі. Це правильно, але, на мою думку, цього не досить. Треба з'ясувати, чому затопило ущелину. Чимало наших товаришів працюють тут уже не перший рік і знають, що тут ніколи не буває повені. Наприклад, минулого року дощі були куди більші, а струмок не вийшов з берегів. Я пропоную виділити групу, яка піде вгору по ущелині і розвідає, що там сталося, — звідкіля ця велика вода.

Поміркувавши, всі погодилися з її пропозицією. Наступного дня була створена розвідувальна група — Хуан, я і ще два хлопці. Нам доручили з'ясувати причини несподіваної повені. Керівником призначили мене. Ми взяли запас харчів на три дні, медикаменти, мотузку, ніж і гвинтівку. Коли все було готово, Тюен підійшла до мене і тихо сказала:

— Хуан страшенно необережний. Стеж за ним і стримуй, щоб не ризикував собою без потреби.

— Краще я буду стежити за собою і стримувати себе, Тюен, — сказав я удавано переляканим тоном. — Адже похід наш дуже небезпечний, і до того ж я не вмію плавати.

Дівчина засміялася:

— Годі тобі прикидатися. Так я тобі й повірила!

Я спробував схопити її за руку, але вона вирвалася і втекла.

Ми вирішили перебратися через потік протилежним боком ущелини, йти до Мавп'ячої гори, потім обігнути її і досягнути верхів'я ущелини, де, як ми гадали, починався цей струмок.

Наш загін наближався до Мавп'ячої гори, коли злива ущухла. Я запропонував зробити привал — перепочити й пообідати. Хуан розстелив шматок поліетилену і, поставивши чашки з рисом, сказав:

— Коли я вчився на курсах, нам розповідали про деякі цікаві геологічні явища. Мені пригадалося одне з них. Часом буває, що підземні води, проходячи крізь вапнякову товщу, вимивають печери. Минають сотні, тисячі років, і зрештою в глибині утворюється величезна порожнина. Одного чудового дня відбувається обвал: гірські породи осідають, падають скелі, річки змінюють своє русло. Цікаво, чи не сталося й тут чогось подібного?

— Але ж тут немає ніякої річки, що могла б змінити своє русло.

— Обвал міг повернути течію якогось гірського потоку. Дощі переповнили його, і він пробив собі дорогу в Суху Ущелину.

— Те, чого тебе вчили на курсах, одне, а життя — зовсім інше, — сказав хлопець, — але, коли я одружуся і буду ватиму собі новий дім, ми з дружиною попросимо тебе відшукати безпечну ділянку.

— Це не мій фах.

— А який у тебе фах?

— Шукати корисні копалини. Але зараз, якщо сказати правду, я мрію навчитися водити машину.

— Годі вам сперечатися, — сказав я, підводячись. — Зараз для нас головне виконати доручену справу.

І ми пішли вгору, долаючи крутий підйом. Коли настав вечір, нам пощастило знайти невелику печеру. Насилу втиснувшись в неї і викрутивши мокрий одяг, ми розіслали поліетиленову плівку й полягали спати. Рано-вранці наш загін рушив далі. Тільки надвечір третього дня ми досягли верхів'я ущелини й розкрили таємницю несподіваної появи гірського потоку. І виявилось, що Хуан частково мав рацію. Якраз у цьому місці після бомбардування утворився завал, який загатив річище. Вода затопила улоговину і нарешті, прорвавшись між двома скелями, ринула в інший бік — у Суху Ущелину.

Ми оглянули завал і зрештою дійшли такого висновку: якби сюди кілька десятків кілограмів вибухівки, можна було б спрямувати потік у старе річище. Я покликав Хуана.

— Вертайся на базу. Доповіси, яка тут обстановка і попроси, хай дадуть вибухівки та харчів, бо в нас їх лишилося зовсім обмаль.

Виряджаючи Хуана в дорогу, ми нагодували його досхочу і віддали левову частку наших харчів. Самі ж лягли спати надголодь. Проте настрої у нас був бадьорий, і ми тамували голод розмовами про те, що похід наш марна справа, а без харчів якось потерпимо.

Минуло два дні. Ми сиділи на великому камені. В наших животах бурчало, бо останній шматок сушеного м'яса вже давно був поділений і з'їдений. Дезинфікована вода з бідону теж була випита і булькотіла в порожніх шлунках. Раптом унизу в джунглях пролунав постріл.

— Це Хуан! — вигукнули хлопці. — Стрельни у відповідь.

Я підніс гвинтівку і вистрелив двічі. За півгодини з'явився Хуан. Але він був не сам. Разом із ним прийшла і Тюен. Ми кинулися їм назустріч, допомогли зняти рюкзаки.

— А ми саме добряче пообідали, — бадьоро сказав я.

Тюен іронічно посміхнулася.

— Говори-балакай. Це ти вмієш, я знаю.

Вона розкрила свій рюкзак й насипала нам вареного рису, додавши до нього жменю солоного арахісу. Ми почали жадібно їсти.

— А чого ти прийшла сюди? — запитав я. — Боїшся, що ми самі не впораємося?

— Товариші вирішили, що тут потрібна людина, яка знає підривну справу. Я маю деякий досвід, от вони й послали мене.

Згодом я повів Тюен туди, де починалася ущелина. Вона вилізла на високу скелю і довго оглядала місцевість. Потім сказала:

— Спускатися туди важко, та й скоро вже стемніє. Тому пропоную відкласти операцію на завтра.

Ми полягали спати в сховищі під навислою скелею. Цілу ніч ішов дощ. Я ніяк не міг заснути. Тюен теж не спала. Зрештою вона підвелася й тихо сказала:

— Знаєш, там, на перевалі, мені доводилося підривати скелі багато разів. Але як воно буде тут?.. Добре, що ти підеш зі мною.

— Так, спускатися в ущелину дуже важко. Вчора я насилу зліз униз, а, деручись угору, мало не зірвався.

— Звичайно, якщо лізти навпростець, можна й зірватися. Але я намітила іншу, безпечнішу дорогу. Доведеться тільки пройти понад потоком.

— Гаразд, побачимо завтра. А тепер спи.

— А ти будеш спати?

— Буду. Хто спатиме, той піде в ущелину.

— Ти хитруєш. Не спатимеш, я тебе знаю.

Я й справді не заснув. Лежав і думав. На перший погляд здається, що підкласти вибухівку й підірвати купу каміння — діло просте. А насправді тут стільки труднощів...

— Одного разу на перевалі, — знову озвалася Тюен, — мені доручили підірвати скелю. Ризик був великий, проте якщо її залишити, вона могла обвалитися й зруйнувати міст або, в усякому разі, пошкодити його. Та коли я спустилася до її підніжжя, виявилось, що там нема де сховатися від вибуху. Тоді товариші обв'язали мене мотузкою. Я підпалила шнур, сіпнула за мотузку, і мене зразу ж витягли нагору.

Наступного ранку ми склали план дій. Тюен і я спустимося в ущелину і підкладемо вибухівку в двох місцях. Шнури підпалить Тюен, а тоді хлопці піднімуть її нагору.

І ось ми на дні ущелини. Вода бурхала між камінням і зникала за горою. Перестрибуючи з каменя на камінь, ми добралися до завалу. Один пакет вибухівки підклали під найбільшу каменюку, другий — трохи далі. Тюен з'єднала кінці обох шнурів. Я перевірів вузли її страхувальної мотузки і запитав:

— Все гаразд?

— Так. Лізь нагору.

Видершись на виступ, звідкіля було видно і Тюен і хлопців нагорі, я крикнув:

— Підпалюй шнури!

Серце моє калатало; здавалося, воно вискочить з грудей. Я бачив, як Тюен дістала коробку і черкнула сірником. Бачив, як він спалахнув. Дівчина присіла, піднесла сірник до шнурів. Минула нескінченно довга мить, а вона все сиділа навпочіпки: дивилася, як вони горять. Нарешті вона встала й сіпнула за мотузку, подаючи сигнал підняти:

— Готово!

Тієї ж миті я теж сіпнув за свій кінець мотузки і закричав:

— Тягніть!

Я ніяк не можу пригадати виразно того, що було потім. Пам'ятаю тільки, як крутилася в повітрі Тюен, піднімаючись на мотузці. Два вибухи пролунали майже водночас, струснувши навколишні гори. Клубки чорного диму закрили ущелину; скалки каміння, грудки землі, бризки води — все змішалось і полетіло вгору. Тієї ж миті переді мною, розгойдуючись, з'явилася Тюен і сердито гукнула:

— Ану поворухіться, підтягніть іще трохи.

Мотузка пішла вгору швидше. Нарешті Тюен опинилася на вершині й скинула мотузку.

Коли ми всі зібралися разом, Хуан сказав, з повагою дивлячись на дівчину:

— А ти молодець! Тебе можна буде взяти в геологічну експедицію!

Дим в ущелині розвіювався, і було видно, як вирує потік, повертаючись у старе річище.

— Дайте гвинтівку, — сказав я. — Треба сповістити наших, що операція пройшла успішно.

— Скільки пострілів?

— Три.

Над ущелиною прогрімili три постріли, і гучна луна понесла між горами звістку про нашу перемогу.

Повінь в ущелині спала, залишивши вирвані з корінням дерева, купи гілля та листя. Ми не тільки врятували від повені наш табір і склад, а й зробили набагато важливішу справу — відкрили дорогу для руху машин.

Настав час вирушати й нашій автоколоні. Того вечора, підготувавшись до рейсу, я лежав у кабіні й думав про Тюен. Учора, коли ми зустрілися на складі, вона запевнила, що неодмінно прийде попрощатися; проте вже пора виїздити, а її нема. Я спіймав мавпу, що стрибала по кабіні, й запитав її:

— Як ти думаєш, прийде Тюен провести нас чи ні?

Хитрунка, поглянувши на мене, скривила мордочку, потім вирвалася з моїх рук і стрибнула на кермо. Я помацав під сидінням і витяг зелений бриль, якого мені подарувала Тюен. Його криси були гарно прострочені, але він виявився замалий на мене. Я знову схопив мавпу й надяг на неї бриль. Він наліз їй аж на очі. Хитрунка почала стрибати по сидінню, намагаючись зірвати з голови бриль. А я лежав і, дивлячись на неї, сміявся. В цей час у кабіну зазирнула Тюен:

— Чого це тобі так весело?

— Просто граюся з мавпою.

— Знову ця мавпа! Скільки разів я просила тебе не пускати її до кабіни!

— Ну не гнівайся, Тюен. Адже вона сирота.

— Але ж вона вже велика. Могла б жити собі в джунглях.

— Вона не хоче йти від мене.

— Який жах! — Тюен почервоніла від гніву. — До всього іншого ти ще й нап'яв на неї мого бриля.

Я спіймав мавпу, зняв з неї злощасного бриля і, вискочивши з кабіни, побіг слідом за Тюен.

— Не треба сердитись, — сказав я їй. — Обіцяю тобі віддати мавпу. Нехай її бере, хто захоче. Вона й справді стала шкодлива і лиха.

— Ти теж став лихий. Чого ти бавишся з тією мавпою? Усі тільки й говорять про тебе та про неї.

— Нехай собі говорять. Але якщо вона тобі неприємна, я віддам її Хуанові. Він давно вже просить мене.

— Годі про це. Мені пора на склад.

Зрештою ми помирилися. Провівши дівчину, я повернувся до машини. Друзі вже шукали мене. Я віддав Хитрунку одному знайомому хлопцю і завів мотор. Дорога після дощів стала труднопрохідна, тож нам не можна було втрачати жодної хвилини.

В Суху Ущелину ми повернулися через два тижні. Небо на сході вже сіріло, ще трохи — й настане світанок. Сезон дощів минув, і навколо панували тиша й спокій. Зорі яскраво сяяли на чистому, наче вмитому дощами небосхилі. Дорога на дні ущелини вже висохла, тільки купи каміння нагадували про повінь.

Моя машина йшла перша, і я спинився біля сторожової будки там, де дорога повертала до складу. В будці світилося, чути було голос чергового, що розмовляв по телефону. Він визирнув з дверей і гукнув:

— Їдьте швидше, а то вони тільки що пролітали, видивлялися, куди скинути бомби.

— Не затримуйтесь! — гукнув я своїм товаришам і, ввімкнувши підфарники, натиснув на акселератор.

Колона рушила по вузькій вибоїстій дорозі. На поворотах ящики з боєприпасами хилилися, і машини гойдало, наче подорожнього під важким тягарем.

Коли ми в'їхали в Суху Ущелину, над нами загуділи мотори, і в темному небі спалахнули освітлювальні ракети. Почався наліт. Ворожі літаки пікірували на дорогу, стріляли, скидали бомби. А ми рухалися далі, зціпивши зуби. Проте їм не вдавалося намацати нашу колону. Попереду вибухнула бомба, полум'я перекинулось на дорогу. Щойно моя машина проскочила крізь полум'я, як ракети влучили у вершину гори і величезний уламок скелі впав на дорогу, перегородивши шлях для решти колони. Я їхав далі. Що тепер буде з машинами, які застрягли? Адже на них боєприпаси!

Раптом у далекому кінці ущелини сянуло світло. Там їхала якась машина, ввімкнувши незамасковані фари. Літаки, що шугали у нас над головою, теж, очевидно, помітили машину й, облишивши нас, полетіли в той бік. Світло фар, погойдуючись, розтинали нічну темряву. Вражений, я натиснув на гальма і почав спостерігати, що там діється. Картина була незвичайна. Фари то зникали, то з'являлися знов; машина мчала на повну швидкість, а навколо неї спалахували вибухи бомб, яскріли багрянні хвости ракет.

— Оце сміливець! — вигукнув я і повів машину далі, знаючи, що для нас небезпека минула.

Коли ми прибули на базу, вже розвиднілося. На душі у мене було тривожно. Я запитав чоловіка, що вийшов із складу:

— А де Тюен?

— Не знаю. Я щойно повернувся з Мавп'ячої гори.

Я дав задній хід, підкотив машину до дверей. Бійці почали вивантажувати боєприпаси. Вони були мовчазні, не відчувалося того пожвавлення, яке завжди панувало на базі, коли прибувала колона. Раптом хтось узяв мене за руку. Я обернувся — то був Хуан.

— Ходімо швидше, тебе чекає Тюен.

Всередині у мене щось наче обірвалося.

— Де?

— Ходімо, я проведу тебе.

Він потяг мене за собою, розказуючи на ходу:

— Цієї ночі ми чергували на складі. Коли ваша колона заїхала в Суху Ущелину і на неї налетіли ворожі літаки, Тюен стала сама не своя від тривоги й гніву. «Як їм допомогти? Ну, придумай що-небудь!» — повторювала вона. Біля складу стояв порожній грузовик з незамаскованими фарами. Водити машину я вже трохи вмів. Треба, думаю, спробувати. Сказав я це Тюен і почав заводити мотор. Вона тим часом стала на підніжку. Мотор спочатку вередував, але потім завівся. Кажу їй: «Зійди!» А вона ніяк «Буду, — каже, — показувати дорогу». Від'їхали ми подалі від складу, ввімкнув я фари. Світло яскраве, сліпить очі, помчав я навмання...

— Її поранило?

— Так, осколком.

Я біг чимдуж. Здавалося, ще трохи, і серце моє вискочить із грудей. Не пам'ятаю, хто зустрівся мені по дорозі і що мене питали.

Тюен лежала в печері. Коли я підійшов, вона впізнала мене.

— Гам, ніхто не хоче дати мені води.

— Треба потерпіти. Пораненим завжди хочеться пити, — заспокійливо сказав я, сідаючи поряд.

— Я не виживу. Але ти не побивайся, не треба...

— Оце вже дурниці!

— Ні, я знаю, що кажу.

Очі Тюен спалахнули в останній раз і погасли. Я припав до її забинтованої голови і застиг, відчуваючи, як горло моє перехопила спазма. Невже, питаю я себе, це все, що вона хотіла сказати мені на прощання? І відповідав собі: в свої слова вона вклала дуже багато, просто я зараз не можу зрозуміти їх значення.

Знадвору долинала пісня: бійці тягали колоди на будівництво мосту. Вітер шелестів у листі, доносячи пахощі живиці з щойно зрубаних стовбурів і кислуватий запах прілого листя. В печеру зазирали промені полуденного сонця, кроки людей гучно відлунювали під її склепінням. Я мовчки стискав руку дівчини. Рука ще була тепла.

Того вечора водії нашої колони і всі, хто працював на складі, прийшли попрощатися з Тюен. Подумки я сказав їй: спи спокійно, ти не побачиш тут чужого обличчя, не почувеш незнайомого голосу, не зустрінеш погляду, який збентежив би тебе...

Відблиски призахідного сонця були наче давній спогад. Вони палали на вершинах гір, рум'янили хмарки, що линули у високості, жаріли

на обличчях людей. З лісу виїхала колона машин, і листя віялової пальми, яким водії замаскували свої кабіни, вітально махали нам здаля, наче долоні.

Крізь густу зелень над нами пробивалися сонячні промені. Згряя довгохвостих пташок прилетіла на узлісся і сіла в траві між кущів. З гущавини, де ми сховали наші машини, вийшов гурт бійців. Вони жваво розмовляли й сміялися.

— Треба записати твою історію, — сказав я Гаму, — і неодмінно розповісти її фронтовикам. Чи далеко ще до фронту?

— Ні, недалеко. Притули вухо до землі й почувеш.

Я притулив, і Гам теж. Земля лунко здригалася під трав'яним килимом. Ми перезирнулися.

— Бомбардують?

— Ні, це наша артилерія. Б'ють навісним вогнем. А коли треба буде, можуть і прямою наводкою. Завтра побачиш на власні очі.

З неба долинуло гудіння літака. Гам навіть голови не підвів, тільки сказав, поскубуючи траву:

— Літають безперестанку, видивляються.

Тим часом прокинувся Хуан і підвівся, продираючи очі.

— Ну і спека! Треба освіжитися в струмку. Ходімо?

— Ми ще полежимо.

Хуан узяв рушник і пішов, насвистуючи. А мені страшенно захотілося курити. Я взяв травинку й почав її смоктати, поринувши в задуму.

В уяві своїй я бачив мирні жнива. Селяни збирають спілий рис на рівнині, наче згортають велетенський килим, оголюючи рудувату землю. Копи снопів нагадують людей, що сидять навпочіпки купками. Солом'яні брилі виблискують у променях вечірнього сонця, біля перевозу чути розмови, сміх, хлюпоче річкова хвиля. А в пам'яті старих виникає картина далекого минулого. Вони пригадують, як сільські хлопці пливли через річку, призвані до війська, пливли на жорстокий бій з ворогом. Пригадують, як жінки з тривогою вдивлялися у багрянний захід, думаючи про те, куди занесла війна їхніх чоловіків та синів і чи вони ще живі...

*З в'єтнамської перекладали
Євген ГЛАЗУНОВ
та Олександр ТЕРЕХ*

У Ханой, як і по всій країні, трудящі урочисто відсвяткували перемогу, здобуту визвольною армією в Південному В'єтнамі.

ТЕ ХАНЬ

ВЕСНА СІМДЕСЯТ П'ЯТОГО РОКУ

В таку весну, як ця, сімдесят п'ята,
Десяток днів десятка років вартий!

О Тейнгуене, скарбе наш безцінний,
Твої міста — Конгтум, Плейку — вже вільні,
І Поко береги, й Тюпонг зелений,
І сам Сайгон — кінець війні шаленій!
Бринить Торинг — ясна у нас дорога:
В усій країні мир і перемога.

В таку весну, як ця, сімдесят п'ята,
Десяток днів десятка років вартий!

Намбо! Вітчизни стіно Бронзова, незламна!
Вамко — ти квітами розцвів чи прапорами?
Вершини — Чорна й Рисова Корзина,
Й каучукові ліси Заутіенга і Локніня!
Скрізь — од Сайгона і до нив Меконга
Від стягів визволення синє все й червоне.

В таку весну, як ця, сімдесят п'ята,
Десяток днів десятка років вартий!

Плато Центральне — милий серцю край!
Віньдінг, Фуйен, Куангчі, Куангнам і Куангнай —
Усі міста повстали — і Гве, столиця стародавня,
Немов в шістдесят восьмим році славнім!
Яку красу людського подвигу уздріла знов Духмяна!
В літопису борні ці сторінки палатимуть багряно.

О, у таку весну, як ця, сімдесят п'ята,
Десяток днів десятка років вартий!

Ми знали: радісна весна гряде —
Вже сорок п'ятий рік нас партія веде,
І вісімдесят п'ять минуло б Хо Ші Міну,
І тридцять, як створили ми нову країну —
Республіку В'єтнам Демократичну.
Сімдесят п'ятий! Скільки дат величних!
І ось прийшла весна — замайоріли стяги,
І линуть, линуть голоси звияги!

В таку весну, як ця, сімдесят п'ята,
Десяток днів десятка років вартий!..

*З в'єтнамської переклала
Майя КАШЕЛЬ*

ФРЕНСІС КЛІФФОРД

Френсіс Кліффорд (нар. 1917 р.) — англійський письменник, автор багатьох романів, зокрема — «Щось для кохання» (1958), «Акт милосердя» (1960), «Третій бік медалі» (1965), «Жорстока справедливість» (1972). Повість «Пастка часу» написана 1962 р.

ПАСТКА ЧАСУ

ПОВІСТЬ

«Бери, що хочеш,— сказав господь бог.—
Бери й плати за це».

Іспанське прислів'я.

Розділ перший

1

Вночі знову йшов дощ, наче інакше вже й не могло бути, але вранці небо майже зовсім очистилося від хмар. Повітря й вода злилися в серпанок на обрії — море і небо, два відтінки пастельної блакиті. За останні десять днів таке було вже не раз: то ранок обіцяв ясну днину, то надвечір ненадовго виглядало пекуче сонце. Але потім знову годинами перішив дощ — з понурих і важких хмар лилися прямовисні струмені води. Ще й тепер кілька дощових смуг темніло на розмитій межі моря й неба, але зубчасті гребені гір над містом чітко вимальовувалися на синьому тлі, й навіть мені, людині, необізнаній з прикметами погоди, було ясно, що найгірше вже позаду.

За ці десять днів білий пісок на березі, що широкою підковою вигнувся аж до Бандакеса, втратив свій сріблястий блиск, став буро-жовтим і брудним, як намокла мата з кокосового волокна, а море ярдів за сто від берега, за лінією, звідки набирали розгону найважчі хвилі, поволі набувало іржавого кольору. Сонцеві досить і години, щоб висушити й вибілити пісок, але поки вода знову стане прозорою, мине,

мабуть, кілька днів, а то й тижнів. Бо це був тільки початок. Учора на Ларео, за п'ять миль на південь звідси, прорвало греблю, величезна маса каміння й землі сповзла в море, і тепер підводні течії робили свою справу: блідо-коричнева пляма огинала мис, на якому, мов маяк, височіла церква Втілення Христового, й розповзалася вздовж узбережжя все далі й далі за віллу «Мірамар». Якись уламки погойдувалися на дрібних хвилях, мов дохла риба, і я подумав, що ця течія несе, можливо, і труп Шееля. А ще мені подумалося, чи побачила вже цю пляму Ільза з вікна готелю. Тільки вчора вона сказала мені: «Найперше, що я роблю вранці, Тай, то це підходжу до вікна. З нього мені видно твій будинок». Але сьогодні я не мав права сподіватися, що, ви-зирнувши у вікно, вона подумає про мене.

На терасі було тепло. Протягом останніх п'ятих місяців я працював тут під похилим смугастим тентом, сидючи обличчям до моря. Ти-сяча слів на день, п'ять днів на тиждень, з перервою на суботу й не-ділю. П'ять місяців — аж до того ранку, коли Ільза окликнула мене з пляжу. Відтоді я не написав жодного слова, навіть не доторкнувся до машинки. Тепер, знявши чохол, я перебіг очима кілька рядків на аркуші, що вже скрутився трубочкою, і рядки ці видалися мені пиш-номовними й банальними; я майже забув людей, про яких тут ішлося. Те, що сталося зі мною, обернуло їх у бліді й невиразні тіні, і мені раптом пригадалося, що сказав Шеель, коли Ільза розповіла йому, чим я займаюся: «Ніколи не подумав би, що у вас така професія, містере Тайлер. Я б скоріше зарахував вас до людей, яких цікавлять не вигадки, а факти — плоть і кров, життя і смерть... Мене особисто цікавить лише це, містере Тайлер. Цього не замінить нічим».

Було ще рано — пів на дев'яту, не більше. Стара Каталіна, моя куховарка, прибиральниця й праля, приходила тільки об одинадцятій. Я вийшов до кухні, запалив газ, поставив на малий вогонь кавник, по-тім відкрутив крани над ванною. Хоч на краях стояла фірмова назва «Cataract»¹, вони, як завжди, хвилину сичали й плювалися, а потім з них тоненькими цівками пішла вода. Але я давно вже звик до всього цього і, поки ванна наповнювалася, встиг поголитися, а на той час, коли почала закипати кава, був уже вдягнений. За двадцять п'ять хвилин я знову вийшов на терасу і, даючи каві трохи прохолонуту, закупив першу сигарету.

Спека наростала, і біло-шафраново-коричневий Бандакес уже ме-рехтів у її мареві. Центр його стояв на узвишші — будинки на мисі купчилися, здавалось, у повному безладді, але нижче, попід горбом, розходилися більш-менш рівними лініями вулиць. Між віллою й пер-шими жалюгідними халупами міської околиці, на пустельній ділянці, що тяглася з чверть милі, горбився дюнами пляж — о цій порі ще безлюд-ний, якщо не зважати на самотню постать жандарма. Щоранку він про-ходив по піску три милі на північ, до контрольного пункту, а тоді по-вертався своїми слідами до Бандакеса. Другий жандарм дивав тим са-мим маршрутом по обіді, і третій — уночі. Вважалося, що вони охо-роняють берег від контрабандистів, але користь від такого патрулю-вання дорівнювала, мабуть, нулю, бо вони з'являлися завжди в один і той самий час — хоч годинник за ними перевіряй.

Я глянув на свій годинник: рівно дев'ять. Жандарм повільно на-ближався, уважно дивлячись на ліниві солоні хвилі. За його спиною, в

¹ «Водоспад» (ісп.).

готелі «Еспанья», хтось відчинив вікно — я помітив, як зблиснула на сонці шибка. В «Еспанїї» — модерній споруді, і формою, і кольором схожій на прямокутну брилу солі, — мешкала Ільза. Готель ніби ділив мис навпіл — він стояв на невисокому скелястому виступі, і тепер у прозорому, промитому дощем повітрі можна було, здавалося, прочитати позолочену назву на його фасаді. Номер Ільзи був на четвертому поверсі, вікна — зразу ж над літерою «С», і я напружив зір, намагаючись побачити їх, і подумав знову, чи дивиться вона зараз на море, в якому розпливався слід учорашньої катастрофи.

Я пообіцяв подзвонити їй о пів на одинадцяту. Прощаючись, сказав: «Я можу прийти й раніше. Скажи, коли. І знай, що я поряд, Ільзо, й зроблю все, що ти хочеш». А вона відповіла: «Я хочу спати, Тай. Тільки спати...»

Десь угорі невидимий літак стиха розтинав ясно-блакитний ситець неба. Я допив каву й підвівся. На душі було порожньо без Ільзи, і в цю порожнечу вже вривалася туга. Я знову закурив і, спускаючись сходами до грядок квітів, що червоніли обабіч асфальтової доріжки, механічно окинув поглядом берег. Жандарм був приблизно там же, де я бачив його кілька хвилин тому. Але тепер він стояв по коліна у воді, в позі женця, і намагався спіймати щось у себе під ногами. Я зупинився, щоб подивитись, яка ж то здобич привабила його. Брудна хвиля, круто знявшись біля самого берега, трохи не збила його з ніг і, відкочуючись, видно, потягла за собою те, що він наглянув. Він подався був слідом, але, не пройшовши й трьох кроків, передумав — повернувся, вийшов на берег і застиг, дивлячись у мій бік. Я ще й досі нічого не розумів. Аж тоді тільки, коли він зірвався з місця й помчав до вілли, я здогадався, на що саме він натрапив, і мене обдало морозом. Я побіг йому назустріч.

Ми зближались, спотикаючись, провалюючись у підсохлий пісок. Я гукнув: «Це Шеель?» — але жандарм тільки мовчки наддав ходи — йому було важко бігти в чоботях, з гвинтівкою за плечем. Коли нас розділяли всього якихось двадцять кроків, я знову гукнув: «Це Шеель? Це отой німець?» Мені навіть на думку не спало, що він може не знати, хто такий Шеель.

— Там, у воді... якийсь чоловік, сеньйоре.— Жандарм захекався, насилу зводив дух.

Я безглуздо запитав:

— Мертвий?

— Так, сеньйоре.— Жандарм зупинився й хапнув ротом повітря.— Мертвий. Зовсім мертвий.

Він почав був пояснювати, що хотів витягти труп, але завадили хвилі, та я перебив його:

— Ходім.

Язики хвиль залишали на березі темні, вогкі сліди, вилизували в піску нерівні борозни. Коли ми дісталися до того місця, вода з тихим шурхотом хлюпнула нам назустріч, скипіла мармуровими бульбашками навколо наших ніг.

— Де він?

Жандарм нерішуче потупцяв на місці, а тоді показав пальцем, і я побачив, як щось схоже на тугу набитий мішок гойднулося в набіглій хвилі на міліні. Ми мовчки рушили туди, долаючи дедалі більший опір хвиль, насилу втримуючись на ногах, коли вода відпливала. Двічі

ми майже дотягувалися руками до утопленика, і двічі море вихоплювало його у нас з-під рук. Вивернуті поли куртки чи піджака закривали його голову, червоняста вода люто вирувала над тулубом, над розкинутими, як у ганчір'яної ляльки, руками й ногами.

Ще одна хвиля набігла на нас. Труп гойднуло до мене, і я встиг схопити його за руку, намагаючись не думати про те, яка вона слизька — і як схожа на живу. Засліплений солоними бризками, я став на одне коліно й крикнув жандармові, щоб він схопився за другу руку, поки хвиля не відринула. Якби він мав голову на в'язах, то покинув би гвинтівку на березі. А тепер-от під натиском води приклад підскочив, і дуло збило з голови його чорний лакований капелюх.

— Дідько з ним! — крикнув я.

Він метнувся вперед, упіймав другу руку трупа, трохи не впав, але втримався на ногах. Вода заклекотіла, відкочуючись од берега, й утопленик смикнувся, мов маріонетка. Від берега нас відділяв якийсь десяток кроків, але ми добиралися до нього кілька хвилин, і я весь час думав про те, що мені зараз доведеться глянути на його обличчя.

Ми витягли труп за звивисту лінію засохлої піни. На піску він обм'як і обважнів. Я перевернув його на спину, відкинув з обличчя поли куртки. Так, це був Шеель. Я мимоволі здригнувся, але не тому, що впізнав його. З самого початку я певен був, що це він. Але тепер я побачив зблизька, що з ним зробила смерть, і волосся стало диба в мене на голові, а до горла підступила нудота. Його обличчя було маскою жаху: зуби вишкірені, блакитні очі виражені — я ніколи не думав, що вони в нього можуть бути такі великі. Над вухом, у волоссі, що злиплося, заплутався жмут яскраво-зелених водоростей, і одна стеблинка стирчала в забитій піском ніздрі. Я вже багато років не бачив мерців, утопленика ж побачив уперше в житті, і найдужче на мене подіяла крижана білість його шкіри. Навіть ластовиння зникло з лоба й залисини на його яйцеподібній голові, наче розчинилося у морській воді.

Жандарм гидливо скривився:

— Кров!

Відірвавши, нарешті, очі від обличчя утопленика, я запитливо глянув на жандарма.

— На животі, сеньйоре.

Кров повільно просочувалася крізь сорочку. Була вона й на колінах, що світилися крізь розідрані штани. Дивно: з утопленика йшла кров.

— Це, мабуть, від каміння, — сказав я, і мій власний голос раптом видався мені чужим. — Мабуть, його било об каміння, перше ніж ви несло в море. Он і скроня в нього подряпана. — Я випростався, побачивши, що на правій нозі в Шееля бракує черевика. — Я йду по простирало — треба занести його до будинку. Ви мені допоможете?

Жандарм мовчки притакнув головою. А тоді, вже навздогін мені, кинув:

— Хто він, сеньйоре? — І, не чекаючи відповіді, додав: — Це той чоловік, що був у Гондрі?

— Так, він, — сказав я.

Зайшовши до будинку, я похапцем випив чарку бренді. Коли я повернувся, жандарм стояв у воді, марно видивляючись свого капелюха. По-риб'ячому застигли водяві очі Шееля, здавалося, стежили за

мною, поки я розстеляв на піску простирало. Потім я гукнув жандарма, і ми вдвох поклали на нього й загорнули мерця.

— Беріть за ноги,— сказав я.

Донесли ми його майже без мороки, лише коло хвіртки, що вела з пляжу в сад, на хвилину затримались. Але йшли ми повільно, бо ноша була важка, і весь цей час мозок мій свердлила думка про Ільзу — про те, що я їй скажу. Коли ми ввійшли до вітальні, я завагався, не знаючи, куди покласти труп. Жандарм запропонував покласти на кушетку під вікном, але простирало вже наскрізь промочило, і я показав на підлогу. Коли ми опустили Шееля, під простиралом почулось якесь моторошне булькання. Жандарм злякано позадкував.

Тільки тепер я уважніше придивився до нього. Це був молодий кремезний хлопець із селянським обличчям. Я налив йому чарку бренді і теж випив. Руки в мене тремтіли. Жандарм зисувив чарку двома ковтками й сказав:

— Я повинен подзвонити капітанові Ромеро.

— Мій телефон зіпсований,— збрехав я йому.

— Ай-ай-ай,— скрушно похитав він головою.— Доведеться йти до міста... Ім'я покійника вам відоме?

— Це Шеель. Еріх Шеель.

Він кивнув.

— Капітан обов'язково про це спитає.— Його щось бентежило, напевне, те, що він загубив капелюха. А може, він просто був ще недосвідчений. — Взагалі-то,— нерішуче сказав він,— мені слід було б залишитися біля трупа.

— Я не чіпатиму його.

Він завагався.

— А вас як звати?

— Стівен Тайлер.

Він повторив, як міг, моє ім'я і вийшов, але зразу ж повернувся, стурбований висновком, який щойно зробив для себе.

— Ви були з ним знайомі?

— Так,— відповів я.

— Співчуваю вашому горю.— Він роззірнувся довкола, мабуть, щоб запам'ятати деякі деталі. — Adios¹, сеньйоре.

— Adios.

Нарешті жандарм пішов, і я побачив у вікно, як він підтюпцем біжить по березі. Розважливіша людина вийшла б на дорогу, але я не став гукати йому навздогін. Першою повинна була дізнатися про все Ільза, а не якийсь жандармський начальник. І я хотів сповістити її сам.

Мій годинник показував двадцять шість хвилин на десяту. Я зняв трубку й попросив телефоністку з'єднати мене з комутатором готелю «Еспанья». За кілька секунд я почув гудки її телефону.

— Ільза?

Голос її був безживний і якийсь дуже далекий; в мові виразно звучав акцент, раніше майже непомітний.

— Я хотів би побачитися з тобою. Негайно. Ми домовлялися на пів на одинадцятую, але дозволь приїхати зараз. Ти вже встала?

— Вдягаюся.

— Я міг би бути з тебе за п'ять хвилин.

Вона, певне, щось відчула.

¹ До побачення (ісп.).

- Що сталося, Тай?
- То можна мені приїхати чи ні?
- Вона відповіла не зразу.
- Гаразд. Приїзди.
- Де ти будеш? Унизу?
- Ні, в себе... Мій номер — сорок другий.

На кахляній підлозі навколо загорнутого в простирало трупа розливалася калюжа води. Зачиняючи двері на терасу, я побачив жан-дарма, що брів берегом моря в бік Бандакеса. Потім я швидко пройшов через будинок і, вдихнувши на повні груди свіжого повітря, подався до гаража.

Греблю на Ларео прорвало вчора, десь о четвертій годині пополуночі. В Бандакесі дехто запевняв, що чув гуркіт. В це важко було повірити: до греблі був добрий десяток миль від міста, та ще відділяв її гірський хребет. Інші, мудрі по шкоді, казали, що давно вже чекали катастрофи. Подейкували й про злочинне недбальство з боку тих, хто мав доглядати греблю, і ці чутки, мабуть, були небезпідставні.

Ця невелика, футів триста завдовжки, але висока бетонна гребля несла на собі й додаткове навантаження: по ній проходило вузьке шосе. Я кілька разів переїздив її — коли дороги в об'їзд не було — і щоразу в мене виникало гостре відчуття небезпеки. Під водозливом, там, де бурхливий потік збігав по випуклій стіні, бетон потріскався, і видно було, що ремонтники вже не раз латали її. Коли ж рівень води у водосховищі падав, на другому боці споруди, на висушеному сонцем бетоноі, теж проступало мереживо тріщин. Одного разу я показав на них випадковому знайомому, урядовцеві муніципалітету, але той, низавши плечима, запевнив мене, що тріщини ці — незначні.

— Якби вам було за сорок, сеньйоре, і ваше обличчя довго мокло б у воді, то хіба це на ньому не позначилося б?

Я всміхнувся тоді й визнав, що не дуже розуміюся на таких речах, але тепер, натискуючи на акселератор, подумав, що обличчя Шееля в страхітливий спосіб ілюструє це порівняння. Та найбільше мене вразили не ознаки смерті під водою, а печать жаху на обличчі утопленника: мабуть, вона з'явилася в ту мить, коли Шеель побачив, як долиною на нього котиться височенний водяний вал. А смерть, певно, настала швидко, задовго до того, як несамовитий потік виніс його в море за Бандакесом.

Ми з Ільзою не зразу дізналися про катастрофу: повернувшись до готелю, застали у вестибюлі натовп збуджених пожильців і почули від них плутану розповідь про неї. Було це, приблизно, о пів на сьому, і минула ще година, перше ніж мені спало на думку, що між відсутністю Шееля й катастрофою може існувати якийсь зв'язок. Ми сиділи в «Американському барі» й чекали, що Шеель от-от штовхне скляні двері й увійде досередини.

— Як називається те місце, куди він поїхав?

— Гондра, — нагадала мені Ільза.

Гондра. Так-так, Гондра...

Трохи згодом, відчуваючи, як зростає Ільзина тривога, я спитав бармена, чи далеко до тієї Гондри. Він саме кришив лід і відповів, навіть не глянувши на мене:

— Гондра лежить у долині під греблею,— за пару кілометрів від неї, сеньйоре.

Іспанської мови Ільза не розуміла, але вона вловила суть сказаного,— можливо, тут допоміг і вираз мого обличчя.

— Як він сказав, Тай? Біля греблі?

І я, неспроможний пом'якшити удар, відповів:

— Під нею.

Але й після цього надія не покидала нас. Може, в ту фатальну хвилину Шеель був десь-інде, може, він їхав до Бандакеса круглим шляхом. Ільза хапалася навіть за соломинку. А десь о восьмій хлопець-розсильний покликав її до телефону. Я теж підійшов до апарата — на той випадок, якщо з нею говоритимуть по-іспанському. І справді, через кілька секунд вона передала трубку мені; співрозмовник назвався капітаном Ромеро й пояснив, що розшукує власника «мерседеса» кремового кольору. Машину знайдено біля Гондри, вона лежить перекинута в червоному мулі, і власника її ніде не видно.

Пізніше, вже по дорозі додому, я зробив зупинку біля жандармського управління, і Ромеро розповів мені подробиці. Сель затопив кілька рибальських човнів, загинуло кілька кіз — оце, власне, і вся заподіяна шкода. Енна кількість мільйонів кубічних футів води промчала долиною, змивши ґрунт — він однаково був тут неродючий — і доруйнувавши село, в якому однаково ніхто вже давно не жив. Люди казали, що це диво; тобто історія з греблею, звісно, скандал, а от те, що обійшлося без жертв — справжнє диво. Але я був дуже втомлений, украй приголомшений і слухав його, наче крізь сон, а потім і машину вів під дощем додому, немов уві сні, марно намагаючись знайти відповіді на запитання, що повільною каруселлю кружляли в голові.

Я подзвонив із вестибюля, Ільза зразу ж відповіла, і двері відчинила, тільки-но я постукав. Так, вона вже зрозуміла, яку новину я привіз. Перше ніж я встиг причинити за собою двері, вона запитала:

— Знайшли?..

— Так.

— Де?

— На північному пляжі.

Її очі ковзнули по моїх ногах, і тільки тепер я побачив, що штани мої мокрі до колін.

— Ти знайшов його,— сказала вона, мовби звинувачуючи мене.— Саме ти!

В таку хвилину подробиці нічого не важать.

— Так, Ільзо.

Я розповів їй усе, як міг. Слухаючи, вона сіла на край ліжка й почала плакати, беззвучно й нестримно. Я дав їй хусточку, вологу від морської води. Її горе приголомшило мене.

Не знаходячи собі місця, я підійшов до вікна. Мені залишалося тільки одне: це говорити, говорити без упину.

— Жандарм хотів подзвонити Ромеро, але я сказав, що мій телефон не працює. Тоді він пішов до міста пішки. Певно, він уже тут — я не бачу його на березі.

Довга піщана смуга пляжу, висихаючи, змінювала свій колір — коричневе переходило в жовте. У прозорому повітрі вілла здавалася

ближчою, ніж була насправді; рожеві стіни з зубцями робили її схожою на глазурований торт — важко було повірити, що там лежить Шеель. Незважаючи на те, що обличчя його стояло в мене перед очима, а пальці ще відчували дотик його слизької руки, незважаючи на те, що звідси, з вікна готелю, видно було зловісну руду пляму на поверхні моря, страшна правда ніяк не вкладалася в голову.

Я обернувся. Під очима Ільзи — вони здавалися величезними на зблідлому овальному личку — залягли темні підкови.

— Ти не спала?

Вона не відповіла, тільки знизала плечима. Я раптом відчув себе зайвим у цій кімнаті, мовчання стало нестерпним.

— Певно, мені теж слід під'їхати до Ромеро. Він складатиме протокол...

— Ви знайшли Еріха перед віллою? — перебила вона мене.

— Кроків за сто від неї...

Ільза нарешті звела на мене очі.

— Який... Який у нього вигляд, Тай?

Я мав би здогадатися, що вона питає про це, й заздалегідь приготувати відповідь — тоді з язика не зірвалося б те безглузде слово, яке першим спало на думку:

— Нормальний.

Невідривно дивлячись мені в очі, вона повільно повторила:

— Нормальний... О господи, нормальний... Ох, Тай...

Голос її зламався, й вона знову заплакала.

Цього разу я наважився підійти й обняти її.

— Я розумію тебе, Ільзо. Бог мені свідок, що розумію.

Та хоч вона й тулилася до мене, серцем я відчував: якби на моєму місці був хтось інший, вона так само припала б до його грудей. Хтось інший і, зрештою, такий же чужий, як я.

Задзвонив телефон, Ільза здригнулася, і я випустив її зі своїх обіймів. Вона обійшла ліжко, зняла трубку. Почувши чоловічий голос, я здогадався: дзвонить капітан Ромеро. За кілька секунд вона похитала головою, промовила:

— *Momento, por favor. Сеньйор Тайлер. Сеньйор Тайлер. Si... Momento*¹. — І безпорадно простягла мені трубку: — Будь ласка, я не розумію, що він каже.

Я взяв трубку.

— Капітан Ромеро? З вами розмовляє Стівен Тайлер.

Капітан Ромеро був явно здивований, що застав мене тут.

— Один мій підлеглий щойно повернувся з патрульного обходу...

— Я знаю. Я саме збирався зв'язатися з вами.

— Він доповів, що знайшов труп сеньйора Шееля.

— Так.

— Де зараз цей труп?

«Яке ідіотське запитання», — подумав я і подбав про те, щоб він відчув це з моєї інтонації.

— В моєму будинку, звичайно.

— Ви покинули його там самого?

Я заплющив очі.

— Так.

¹ Хвилинку, будь ласка... Так... Хвилинку (*исп.*).

— Цього не слід було робити, сеньйоре.

Я почув у трубці інший, невиразний голос — мабуть, це виправдувався той жандарм.

— Послухайте, я однаково збираюся під'їхати до вас,— сказав я. — Ми під'їдемо вдвох. Ви можете потерпіти трохи з цією розмовою?

— Скільки я повинен вас чекати?

— Хвилин десять-п'ятнадцять.

— Це багато. Я просив би вас прибути швидше,— несподівано гостро сказав він.— Справа дуже нагальна.

Коли я поклав трубку, Ільза спитала:

— Чого йому треба?

— Він хоче поговорити з нами.

— Коли?

— Негайно.

Вона схлипнула.

— Цього не уникнути, Ільзо,— лагідно сказав я.— Він виконує свій обов'язок.— Я не знав, чи вона почула мої слова,— обличчя її закам'яніло — і мене знов охопив безнадійний відчай.— Ти готова?

Вона взяла з туалетного столика темні окуляри, і ми вийшли до ліфта. Поки кабіна, порипуючи, спускалася, ми мовчали. У вестибюлі огрядний адміністратор бездоганно чемним поклоном висловив Ільзі своє співчуття, і я згадав, що він сказав мені на прощання годин десять-одинадцять тому:

— Це страшна трагедія, сеньйоре. Я сприймаю її майже як особисте лихо. Ми всі так поважали його. Повірте, весь наш персонал просто приголомшений.

Коли ми вийшли, сонце на мить засліпило мене. Марево спеки вже мерехтіло над асфальтом, і наші тіні були чорні, як туш. У машині я глянув на Ільзу. Нижня губа її тремтіла, але я так і не придумав, що сказати. Ми обминули два рипучі, навантажені гноєм вози й поїхали бульваром понад морем. Перехожі юрилися біля кіосків, розкуповуючи ранкові випуски газет, десятки людей стояли, спершись на балюстраду, й дивилися на море. Проминувши бульвар, я звернув праворуч, повз рибний ринок, потім — ліворуч, повз руїни амфітеатру; що ближче було до центральної площі, то вужчими, люднішими й гамірнішими ставали вулиці.

Жандармерія містилася в похмурому сірому триповерховому будинку із загратованими вікнами. Коли я зупинив машину, Ільза нарешті порушила мовчанку.

— Чого він поїхав туди? — вигукнула вона.— Нащо здалася йому та Гондра?..

В цих словах було більше гіркоти, ніж подиву, і відповіді на них я не міг, як і будь-хто інший. Почекавши кілька секунд, я торкнувся її руки.

— Ходім, відбудемо це.

Вартовий масними очима оглянув Ільзу з голови до п'ят. Стіни всередині були облуплені, пахло цвіллю. За кілька кроків від входу коридор перегороджував дерев'яний бар'єр. Черговий сержант довго розпитував нас і оглядав документи. Нарешті він пропустив нас, і ми пішли лунким коридором слідом за якимсь чиновником у страшенно зім'ятім мундирі — я мимоволі подумав, що він, напевно, і спав у ньому, відколи його одержав.

Кабінет капітана Ромеро, велика кімната, містився в самому кінці коридору. Тепер, при денному світлі, він здався мені ще більшим, ніж уночі. Вентилятор з єдиною вцілілою лопаттю крутився під стелею над великим письмовим столом; на зеленій стіні, над кріслом хазяїна кабінету, висів вельми ідеалізований літографський портрет генералісімуса Франко. Умеблювання доповнювали шафи з картотекою, дошка з ключами, столик з друкарською машинкою й дерев'яна лава на всю довжину стіни. Жандарм, який знайшов труп Шееля, сидів на цій лаві, спітнілий і засапаний.

Коли чиновник відрапортував, Ромеро підвівся. Він був досить високий на зріст, широкоплечий, з міцними, як у тореадора, стегнами, а руки мав пещені, з довгими пальцями. На відміну від своїх підлеглих, він вражав охайним виглядом — сірс-зелений мундир був свіжовипрасуваний, черевики блищали, як антрацит.

— Прийміть моє глибоке співчуття, сеньйоре,— поважно промовив він.— Сподіваюсь, ви маєте бодай якусь розраду в тому, що тіло сеньйора Шееля все-таки знайдене.

Ільза механічно кивнула, і я, позаздривши красномовності Ромеро, не став перекладати, а натомість сказав:

— Якщо хочете, ми можемо відразу ж вирушити до вілли.

— За кілька хвилин. Спершу я хотів би почути вашу версію того, що сталося сьогодні вранці на північному пляжі.

Вчора він теж влаштував мені щось на зразок допиту, але я був надто приголомшений і не надав цьому особливого значення. Сьогодні, однак, нерви мої були напружені вкрай, і його тон роздратував мене. Я кивнув у бік жандарма й відказав:

— Я можу розповісти тільки те саме, що й він. Наші версії не можуть бути різними.

— Я теж такої думки. Але все-таки хотів би почути це ще раз — від вас.

— Якась бридня! — процідив я по-англійському крізь зуби, але все-таки почав розповідати. Вистачило п'яти-шести речень — і чиновник, певно, застенографував їх. Скінчивши, я спитав: — Ну як, ви задоволені? Чи все ж таки помітили якісь розбіжності?

Ромеро низив плечима.

— Ваші свідчення потрібні тільки для протоколу.

— Чи не цікавить вас часом, що я їв на сніданок? І якою рукою голюся?

Бліде обличчя Ромеро спалахнуло.

— Я був кращої думки про вас, сеньйоре Тайлер.— Він узяв зі столу свого трикутного капелюха.— Тепер лишається останнє. Сеньйора повинна пізнати труп.

— Невже без цього не можна обійтися?

— Ні, не можна.

— Але ж я вже його пізнав! — Перед моїми очима постало обличчя Шееля: вишкірені зуби, вирячені очі, в яких застиг жах, стеблінка водорості в забитій піском ніздрі.— Може, ви все-таки увільните її від цієї процедури? Таке видовище не для жіночих очей.

— Не я вигадав усі ці правила, сеньйоре. Але мій обов'язок — простежити, щоб їх було додержано.— Він умів, коли треба, говорити гостро.— Ви готові?

Ми пройшли за ним повз вартового, який виструнчився й клацнув підборами. Машина капітана стояла перед під'їздом. Я кисло запропонував:

— Коли хочете, сідайте з нами.

Він прийняв пропозицію й сів позаду, впершись колінами в спинку мого сидіння. Разом з ним сів капрал з матово-синіми щоками, які він голив, напевно, двічі на день. Коли центр міста з його напруженим вуличним рухом лишився позаду, я звернувся до Ільзи.

— Він наполягає, щоб ти офіційно пізнала труп. Якщо ти не хочеш — скажи, і я постараюся переконати його.— Вона дивилася просто себе, не відповідаючи. Я все ще лишався для неї сторонньою людиною.— То що ти скажеш, Ільзо? Ти маєш право відмовитися.

Я скося глянув на неї. Ільза закусила губу, намагаючись опанувати себе. За кілька секунд вона щось промимрила, але я недочув, нахилився трохи ближче до неї — і цим, видно, ще більше настроїв її проти себе: вона обернулася до мене з люттю, що озвалася пекучим соромом у моєму серці.

— Я **хочу** бачити його... Сама хочу...

Ми проминули останні будинки околиці, городи, купи смердючого сміття й помчали прямою чорною лінією шосе, що бігло понад дюнами. Мені здалося, що каламутні морські хвилі вже повільніше наповзають на берег. Раз по раз у дзеркалі заднього огляду я бачив обличчя Ромеро — він мружив очі проти вітру й гладив пучками тоненькі, як шнурочки, вуса. За кілька хвилин ми були вже коло вілли. Я завернув на посипану жорствою під'їзну алею й зупинив машину біля сходів.

Увійшовши першим, я показав Ромеро на двері вітальні й жестом запросив його йти далі без мене. Він увійшов, зробив кілька кроків по кахляній підлозі й зупинився. Потім, очевидно, присів навпочіпки — я почув, як хруснули колінні суглоби. Ми з Ільзою стояли в білому квадратному холі. Вона вся тремтіла, і шкіра на її руці взялася сиротами під моєю долонею.

— Прошу вас сюди,— неголосно покликав Ромеро.

Він сидів навпочіпки коло трупа, піднявши пальцями кінчик простирала. Калюжа розлилася вже по всій підлозі.

— Трохи ближче, будь ласка.

Я не випускав Ільзиної руки. Мені подумалося: так, мабуть, ідуть на ешафот. Ромеро відкинув простирало.

— Ви впізнаєте його, сеньоро?

Вона тихо скрикнула. Час, здавалося, зупинився. Обличчя Шееля — маска жаху — гіпнотизувало мене, паралізувало мою волю, і в голові снувала лише одна думка: «Досить... Досить...»

— То як? — скинув на неї очі Ромеро. На лобі його пульсувала жилка.— Вам знайома ця особа?

Ільза відповіла:

— Це мій чоловік.

Розділ другий

1

Перед обличчям смерті самолюбство і бажання відступають. Але й відступивши, зачаївшись у глибині душі, вони не пропускають жодного кинутого ненароком слова, багатозначного погляду, неусвідомле-

ного жесту. Людина не може ховатися довго від себе самої. Коли Ільза сказала: «Це мій чоловік», я подумки вигукнув: «Він був, був твоїм чоловіком!» Тоді, на пляжі, жандарм сказав правильно, в минулому часі: «Це той чоловік, що був у Гондрі?»

Він був. Був твоїм чоловіком.

Капітан опустил простирало, підвівся й зробив мені знак очима. Зрозумівши його погляд, я стиха промовив:

— Тепер ми можемо вийти на терасу... Ходімо, Ільзо!

Обличчя її було безживне, неймовірно спокійне. Коли Ромеро відчинив двері, вона відразу ж рушила до них. Під тентом стояла покрита чохлам плетена кушетка — коли мені погано працювалося, я іноді лягав на неї. Я підвів Ільзу до кушетки — там їй сидіти буде зручніше, ніж на твердому стільці перед друкарською машинкою. Коли я повернувся з чаркою бренді, вона сиділа в тій самій позі — неприродно випростана, нерухома, так, як сидять перед об'єктивом фотоапарата.

— Все це тривало якусь секунду — він зовсім не мучився, Ільзо. Усвідом це, і тобі полегшає.

Очі за темними окулярами заплющилися, й вона кивнула.

— Випий бренді, — сказав я.

— Ти не даси мені сигарету?

Сигарета тремтіла в її пальцях.

— Дякую, Тай, — хрипко сказала вона, прикуривши.

— Ти посидиш кілька хвилин без мене? Я хочу поговорити з капітаном.

Вона знову кивнула, не сказавши ні слова. Ми з Ромеро повернулися до вітальні, і я стиха запитав:

— А тепер що? Ви заберете труп?

— Так.

— І проведете розслідування?

— Це буде формальність, не більше.

— Її присутність обов'язкова?

— Ні.

— І коли це буде зроблено?

— Завтра. — Він знизав плечима, мовляв, це тільки його особисте припущення. Потім сказав: — А вона трималася добре. — Видно, він вважав, що тільки іспанці вміють поєднувати страждання з гідністю. — Просто чудово трималася.

На стелі мерехтіли відблиски сонячного проміння. Духмяні пахощі квітів і прогрітої вологої землі виповнювали кімнату.

— Хвилин за сорок з'явиться моя служниця, — сказав я. — Мені б не хотілося, щоб вона застала тут труп. Коли можна сподіватися...

— Машина з моргу вже чекає виклику. Якщо ви зробите таку ласку й підвезете мене до управління, я відразу ж накажу, щоб вона виїхала. Або я можу послати капрала — пішки. — На обличчі його з'явилася холодна посмішка. — В даний момент я у ваших руках.

— А чому б вам не зателефонувати?

— Але ж ваш телефон не працює.

— Ну, це я сказав тільки вашому жандармові.

— Он як. — Він втупився в мене довгим, допитливим поглядом. — Що ж, так, звичайно, буде зручніше.

Я залишив його біля телефону й вийшов на терасу. За цей час Ільза, здавалось, навіть не ворухнулася: сигарета дотліла майже до кінця. Я забрав у неї недокурки і викинув його.

— Можна вертатися до готелю,— сказав я. І повільніше додав: — Тут ти зробила вже все, що від тебе вимагалось.

— Гарзд.

— Ну то як? Їдемо?

— Так...

— Ще ковток бренді?

Вона заперечливо похитала головою.

— Ромеро говорить по телефону. Як тільки він скінчить, ми вирушимо.

В цю мить капітан з'явився у дверях і, звертаючись до мене, коротко повідомив:

— Виїдуть за п'ять хвилин. Вас це влаштовує?

— Атож.

— Мені доведеться залишити тут капрала. Звичайно, не в будинку, а під дверима.

— Будь ласка.

До машини можна було вийти, тільки пройшовши через вітальню. Ромеро виявив людяність, якої я від нього не сподівався: поставив стілець так, щоб той частково затулив труп. Та він даремно старався — Ільза навіть не глянула в той бік. Здавалося, сидючи на терасі, вона спромоглася перебороти свій біль. Обличчя в неї було напружене, змучене, та вона вже явно опанувала себе, і в мені знову запротестувало щось, як тоді, коли вона вжила теперішній час замість минулого. Зачиняючи двері вітальні, я, проте, спробував заспокоїти себе: «Нічого, це в неї минеться. Не вічно Шеель стоятиме в неї перед очима...»

Зійшовши сходами, ми з Ільзою попрямували до машини, а капітан зупинився, щоб віддати наказ капралові. В присутності підлеглих він переходив на різкий, грубий тон — видно, вважав за потрібне демонструвати свою владу; а втім, я не знав його так добре, щоб судити про його вдачу.

Я вів машину повільно, в душі моїй боролися суперечливі почуття. Пасажири мовчали. Верх машини був відкинутий, і вітер обдавав наші обличчя пружними хвилями тепла. Високі гори, як завжди о цій порі дня, змінювали свій колір. Дві години тому вони були блакитні, а тепер набрали рожево-бузкового відтінку, щоб стати потім коричневими. І місто, і гори — його грізне й величне тло — нагадували театральні декорації.

Машину з моргу ми зустріли напівдорозі. Це був нічим не примітний фургон жовтаво-коричневого кольору. Якби Ромеро не торкнувся пальцями мого плеча, я б навіть не звернув на нього уваги.

Я підвіз капітана до жандармського управління і, подумки подякувавши богам, що Ільза погано розуміє по-іспанському, запитав:

— Вона вам ще буде потрібна?

— Мабуть, ні.

— Якщо все-таки у вас з'явиться потреба зустрітися з нею ще раз, я хотів би бути при цьому.

Він знову запитливо глянув на мене.

— Постараюся не забути вашого прохання, сеньйоре.— Потім, клацнувши підборами, віддав честь Ільзі.— Дякую за допомогу, сеньйоро. Ви зробили нам велику послугу — і виявили велику мужність.

Розвернувшись на площі, я під'їхав до готелю. Здавалось, минула ціла вічність, відколи ми з Ільзою востаннє лишалися вдвох. На сходах я запитав:

— Що ти робитимеш? — Було ще рано, десь пів на одинадцятую. Час немовби розплився, я зовсім не відчував його. — Тобі треба було б поспідати. Ти сьогодні ще нічого не їла.

— Я не можу їсти.

— То випий чашечку кави.

Ми ввійшли до «Американського бару» й замовили каву. Крім нас, там більше нікого не було. Ми сіли за столик у кутку, під головою бика, який під час кориди одного вересневого дня вбив чотирьох чоловік. На нікельованій пластинці були зафіксовані їхні імена й дата загибелі. Знову нагадування про смерть, про її неминучість і всевладдя. Офіціант наближався до нас урочистою ходою, з поважним виразом. Навіть у його прим'ятій чорній краватці було щось жалобне. Коли він відійшов, я підніс Ільзі сірника, потім закурив сам. І знов у мене майнула думка про те, що всі слова — марні; між нашими короткими фразами западала довга, важка мовчанка. Саме тут, не більш як тиждень тому, я познайомився з Шеелем; тут учора ввечері ми чекали його повернення з Гондри. І хоч труп його в ці хвилини везли в жовтаво-коричневому фургоні до моргу, — ми відчували його незриму присутність. У вухах моїх лунав його гучний, завжди якийсь роблений сміх; я пам'ятав залізний потиск його руки, хтиві губи, пам'ятав, як він, п'яний, дивився на мене осклілими очима. Смішно ревнувати до мертвих, але, заглядаючи в нещасні, заплакані очі Ільзи, я не міг не ревнувати. І хоч я переконував себе, що час зробити своє й вона потроху забуде Шееля, навіть це чекання було мені неприємне. Лише вчора я сказав: «Я кохаю, кохаю тебе, Ільзо!» Після невпорядкованого життя, яке не знало іншої радості, крім радості напруженої праці, переді мною раптом розчинилися двері в інший, по-казковому яскравий світ, і я не міг зачинити їх одним ривком, як це зробила Ільза.

Намагаючись склеїти розмову, я переповів їй те, що Ромеро сказав мені про застрашний розслід. Я хотів, щоб у неї виникло почуття залежності від мене; щоб вона відчула, що не зможе без мене пройти лабіринтом формальностей, які чекають на неї попереду. В такому маленькому містечку, як Бандакес, німецького консульства не було, і вона не могла розраховувати на офіційну допомогу.

— Ти пробувала вже зазирнути в післязавтрашній день?

Вона повільно похитала головою.

— Тобі треба бути практичною, Ільзо.

— Ти будь практичним. Будь практичним за мене. — Вона роздушила сигарету в попільничці. — Але тепер не треба про це. Прошу тебе, не треба.

Я засмучено промимрив:

— Вибач.

Вона холодно торкнулася пальцями моєї руки, навіть не подивившись мені в очі.

— І ти мені вибач, Тай. Ти робиш для мене все, що можеш — не думай, я знаю... Але все сталося так раптово — я й досі не можу опам'ятатися. Мені весь час здається, що це сон.

— Розумію.

— Поки ми їхали сюди, я думала: «Все це сон, сон, я зараз прокинуся...» І там, у тебе, коли побачила Еріха, теж подумала так. — Вона тяжко зітхнула. — І хвилину тому, коли ти заговорив про слідство.

— Вибач, це я необачно...

— Про завтра я думатиму завтра.

Я обережно спитав:

— А про сьогодні? Попереду ще довгий день. Скажи, чим я можу тобі допомогти?

Вона не відповіла — знову замкнулася в своєму світі, в своїй спробі обернути дійсність на сон.

— Якби я міг чимось...

— Я йду до себе в номер.

— То, може, я приїду сюди пізніше? Скажімо, десь о третій?

— Якщо хочеш, приїжджай увечері.— Потім, відчувши, мабуть, що завдала мені болю, додала трохи лагідніше.— Я чекатиму на тебе ввечері, Тай.

— А до вечора — ніяких доручень?

— Ні,— втомлено відповіла вона.— Ніяких, дякую.

Я повернувся на віллу «Мірамар» на початку дванадцятої. Проти звичаю, Каталіна прийшла вчасно і вже встигла прибрати у вітальні. Підлога була витерта, стільці стояли на своїх місцях, чарки, з яких ми пили, вона віднесла на кухню — і мене охопило на мить почуття нереланості, про яке недавно казала Ільза.

— Ви застали тут кого-небудь, Каталіно?

— Ні, сеньйоре.— Коричневим, зморшкуватим обличчям вона скидалася на летючу мишу.— Хіба тут мав хтось бути?

— Ні,— відповів я.— Справді, кому ж тут бути.

Я вийшов на терасу й подивився на білий куб готелю «Еспанья». Нитяні завіси дощу зникли за обрієм, і сонце блищало на іржаво-червоних хвилях, що набігали на берег. Отут усе й почалося — менш як тиждень тому. Не дай боже, щоб тут воно й скінчилося! — подумав я.

2

До одинадцятої години того пам'ятного четверга я встиг написати дві чи три сторінки — в усякому разі, не більше; мені завжди важко писалося. Злива, що не припинялася два дні, змусила мене забратися з тераси, але того ранку сонце знову пробилось крізь хмари, і, підбадьорений, я влаштувався на звичному місці. Мені працювалося найкраще на вільному повітрі, під легкий шурхіт хвиль. Образи, створені уявою письменника, набувають для нього не меншої реальності, ніж люди, що оточують його в повсякденному житті. Працюючи, він часом бачить своїх героїв так виразно, придивляється до них так пильно й уважно, що не помічає довкола себе нікого, крім них.

Я не зразу усвідомив, що хтось гукає: «Сеньйоре! Сеньйоре!» — і що ці вигуки адресовані мені. Потім Ільза згадувала: «Ти дивився на мене невидючими очима, і я вже навіть подумала, чи ти не сліпий».

Коли вона вигукнула: «Сеньйоре!» втретє чи вчетверте — я побачив її. Вона стояла коло хвіртки, що вела на пляж, я бачив над парканом тільки її голову й голі плечі. Я підвівся, трохи розгубившись. Вона піднесла над парканом руку, показала на будинок.

— Por favor?¹

Повагавшись, я відповів по-іспанському:

¹ Будь ласка? (Ісп.).

— Авжеж, авжеж, заходьте.

Вона явно не зрозуміла, і пантоміма повторилася.

— Si? ¹ — благально запитала вона.— Si?

— Si — засміявся я, забувши про чемність.— Я ж вам уже сказав! Si, si!

Пам'ятаю як зараз те почуття подиву й захвату, що охопило мене, коли вона зайшла на подвір'я. Вона була в бікіні, і малесенькі білі трикутники робили ще темнішою її засмагу. Причинивши за собою хвіртку, вона пішла доріжкою поміж квітами — струнка, груди маленькі, як у балерини, волосся мокре після купання. В одній руці вона несла маску для підводного плавання, в другій — ласті.

— Buenos días, ² — сказав я, все ще прикидаючись іспанцем.— Чим можу бути корисний?

Вродливі жінки здебільшого наділені якимсь особливим інстинктом, що за будь-яких обставин нагадує їм про їхню фізичну привабливість; ця жінка, однак, такого інстинкту не мала. Збентеження її пояснювалося тільки невмінням подолати мовний бар'єр. Важко зітхнувши, вона спробувала знову вдатися до мови жестів. Я б охоче й далі спостерігав її чарівну міміку, але це б була уже нечесна гра.

— Ви часом не розмовляєте по-англійському?

Вона зраділа:

— Розмовляю! — І, сміючись, додала: — Ну, слава богу. Уявляю собі, який у мене був дурний вигляд.

— Ну що ви. Просто нам важко було порозумітися.

Краплі води блищали на її шкірі. У неї було майже хлоп'яче обличчя з тонкими, правильними рисами, повні, чітко окреслені уста й променисті карі очі. Я подумав: їй, напевно, років двадцять п'ять—тридцять, а волосся в неї темне тому, що мокре — коли воно висохне, то стане білявим.

— Дивно, що жандарм не зловив вас.

— Зловив? — вона звела брови, не зрозумівши мене.

Я вже встиг уловити легенький акцент у її вимові. Хто ж вона? Німкеня? Швейцарка? Чи, може, голландка?

— Тобто заарештував. У глибині душі кожен іспанець — мавр і вважає, що жінка повинна ходити закутана з ніг до голови.

— Знаю. Я читала оголошення на пляжі. Може, через це він і забрав мій одяг.

— Жандарм?

— Мабуть. Ідіотська історія.

— Коли ж він його забрав? Поки ви плавали?

Вона кивнула головою і показала мені ласті й маску.

— Я виходжу з води, а одягу немає, і жодної живої душі довкола, крім отого жандарма. Я почала гукати йому навздогін, але він був уже надто далеко й не почув.

— Він, певно, пошукав вас очима, але не побачив, бо ви пливли під водою. Цим усе й пояснюється.

— Що ж, виходить, він шукав дуже погано.— Видно, вся ця пригода не так розсердила, як розвеселила її.— Можна ж було здогадатися, що ті блузка й штани не з неба впали!

¹ Так? (Ісп.)

² Добридень (ісп.)

Тінь її, що лежала між нами, почала бліднути: на сонце набігала хмара. Повітря ще не прогрілося після недавніх дощів.

— Ви застудитесь,— сказав я.— Зайдіть зігрійтесь.

— Я не хочу турбувати вас. Чи не могла б ваша дружина позичити якусь одежину? Коли я побачила ваш будинок...

— Я не одружений.

— Ну... ну тоді, може, ви позичили б щось із свого одягу. Не вертатися ж мені до готелю в такому вигляді, правда?

— Авжеж,— усміхнувся я.

Якби вона була років на десять молодша, я б, можливо, подражнив її, як дорослий дражнить дитину. Але переді мною стояла вродлива жінка. Коли вона поклала на стілець ласті й маску, я помітив синець на її стегні, обручку на пальці — і, як це не безглуздо, відчув ревності.

— Вип'єте чарку хересу, поки я щось знайду?

— Дякую. Охоче.— Вона сіла, схрестивши ноги, поправила мокре пасмо волосся і, почуваячись, очевидно, цілком незимушено, озирнулася довкола.— Яка гарна кімната!

— І не тільки ця кімната — весь будинок. Але, на жаль, він не мій,— я його наймаю.— Я подав їй чарку.— Пригощайтесь, а я тим часом перегляну свій гардероб. Джинси й сорочка підійдуть?

Я вийшов до спальні й з несподіваним для себе самого завзяттям почав ритись у шафі. А втім, шукати довелося недовго і, повернувшись, я продемонстрував знайдені речі, як продавець у магазині одягу.

— Ну як?

— Саме те, що мені треба!

— Мабуть, не зовсім те — розміри у нас все-таки різні. Але будемо сподіватися, що ніхто нічого не помітить.— Я поклав речі на бильце її крісла. Сонячне світло знову залило терасу, хлюпнуло у відчинені вікна, але моїй гості було холодно — на плечах її виступили сироти.— У ванній є чисті рушники, якщо хочете — розітріться. А потім я відвезу вас машиною.

Вона явно зраділа, хоч і спробувала заперечити.

— І по дорозі ми зайдемо до жандармерії, заберемо ваші речі.

— Я не маю права завдавати вам стільки мороки, мені дуже незручно.

— Це зовсім не морока.

Вона допила херес, підвелася й пішла до ванної. На дверях зупинилася.

— Знаєте, я довго не наважувалася гукнути вам із-за паркану — боялася.

— Чого?

— Гадала, що побачу розлюченого іспанця, який грізно наїжує вуса й вирячує очі.— Вона чарівно всміхнулася, повела плечем.— З моїм знанням мови гіршої ситуації й не придумаєш!

Ми обоє засміялися, і я вирішив, що вона незвичайна жінка.

— Ви англієць? — спитала вона.

— Так.

— Я так і подумала.

Незабаром, уже із ванної, вона гукнула:

— А чим ви займаєтеся?

Потішений тим, що вона й досі думає про мене, я відповів:

— Пишу.

- Пишете?
- Так.
- Книжки? Чи до газет?
- Романи, сценарії..
- Ой, як здорово!
- Не дуже. Живу, як рак-самітник.

Я підійшов до дверей, сперся плечем на одвірок. Коли вона знов заговорила, голос її ледь тремтів — видно, вона обтиралася.

— І ви живете тут весь час?

— О ні, що ви.

— А де ще?

— Де доведеться. Тут я вже п'ять місяців. За місяць термін оренди скінчиться, і я поїду додому.

— І на той час ваша книжка буде готова?

— Сподіваюсь.

Ми замовкли. Я відійшов од дверей, вийшов на терасу. Небо затягли олов'яно-сірі хмари. Повівав легенький вітрець, він був напоєний незвичними пахощами чужини й будив у душі незбагненну тугу.

— Я вчинила вам справжній допит. Мабуть, ви думаєте, що впустили в дім нахабу.— Вона стояла у мене за спиною, притримуючи обома руками джинси.

— Ну що ви.

Вона крутнулася переді мною в комічному піруеті.

— Трохи бахматі, але загалом...

— Бахматі?

— Еге ж.— Я згадав, як ми, хлопці, дражнилися в школі.— Бахматі в обхваті, вилоги до підлоги.

Вона не зрозуміла, наморщилася.

— Зигляд у мене жахливий чи не зовсім?

— Навпаки, цілком пристойний,— засміявся я.— Ще чарку хересу?

— Ні, дякую, мені вже час додому. Чоловік буде непокоїтися.

— А що він робить, поки ви плаваєте?

— Гуляє, оглядає місто... Він дуже допитливий — будь-якого американця за пояс заткне.

— Бандакес на пам'ятки не багатий.

— Ви не знаєте мого чоловіка. Для нього кожна цеглина, кожен камінь...— Вона промовисто знизала плечима, взяла з крісла маску й ласти.— Ви не жартували, обіцяючи підвезти мене?

— Ні, звичайно.— Я показав на двері холу й пропустив її першою.— Де ви зупинилися?

— В «Еспаньї». Ми приїхали позавчора й два дні не виходили нікуди через дощ.

— Так, погода тут останнім часом викидає коники.

— Коники?

— Її не вгадаєш,— примхлива, як моя служниця. Вона повинна приходити об одинадцятій, а бачите — й досі нема.

— А котра зараз?

— За чверть дванадцята.

Коли ми сіли в машину, вона спитала:

— Вона іспанка?

— Хто?

— Жінка, що приходить до вас.

Я кивнув.

- До того ж старезна й страшна, як мара.
- Щось не віриться.
- Це правда,— сказав я.— На жаль, правда.

...Якби мене спитали в той час, коли і як це почалось, я б відповів: «Коли вона окликнула мене з пляжу». Хронологічно так воно й було. Але тепер — коли все це відійшло в минуле, я твердо знаю, що все почалося по дорозі до Бандакеса, в ту мить, коли ми, сміючись, подивилися одне одному в очі й вона сказала: «Мабуть, ви дуже цілеспрямована людина». Щось ворухнулося тоді в моєму серці, і я зрозумів, що вона відчула це, відчула безпомилково, так, наче тримала пальці на моєму пульсі.

У жандармському управлінні черговий сержант, усіляко вибачаючись, повернув мені лльзині речі. Очевидно, він відразу зрозумів, що жандарм, який приніс їх, пошився в дурні. Речі були перев'язані мотузком. Сержант зажадав, щоб їхня власниця розписалася за них, але я пояснив, що вбрання не дозволяє їй вийти з машини, і він задовольнився моїм підписом.

Вийшовши, я переможно підняв речі над головою, потім кинув їх на заднє сидіння.

- Ви так швидко впоралися,— здивувалася вона.
- Я сказав їм усе, що ви про них думаєте.

Раз у раз сигналячи, я повів машину забитими о цій порі центральними вулицями. Коли ми проїздили повз амфітеатр, вона сказала:

— Я запрошую вас на обід. Не можна ж отак — познайомитися й відразу розпрощатися.

— Авжеж. Тим більше, що мені треба ще одержати назад свої джинси й сорочку.

Вона засміялася.

- Отже, запрошення прийняте?
- З вдячністю.
- Тоді, може, сьогодні ввечері?
- Згода.
- Я познайомлю вас із своїм чоловіком. Він теж подякує вам.
- Нема за що. Повірте, мені було дуже приємно прислужитися вам.
- Отже, о сьомій?
- О сьомій.— Я зупинив машину перед готелем.— А де?
- Тут, в «Американському барі».

Перше ніж вийти з машини, вона витягла зі своїх речей полотняні тапочки і взула їх. Я відчинив дверцята.

— Але ж я навіть не знаю, як вас звуть.

— Ільза Шеель,— відповіла вона, притримуючи обома руками джинси.

— А мене — Стівен Тайлер.

Вона дзвінко засміялася.

— Мені треба бігти, містере Тайлер. Руку подати вам я не можу, бо ці джинси спадуть... Отже, о сьомій?

— О сьомій. До побачення.

Я дивився, як вона незграбно біжить сходами. Вона не озирнулася, але дорогою додому я насистував якусь пісеньку.

Чекаючи сьомої, я намагався уявити собі, як виглядає Шеель. Та жодне з моїх припущень не справдилося. Перш за все, я не думав,

що побачу такого кремезного, дужого чоловіку. Він важив кілограмів сто, не менше, і це були тільки м'язи; в потиску його руки я відчув залізну силу. Густі брови, водяві блакитні очі, волохаті руки, коричневі, вкриті ластовинням кисті, лисий череп — усе це впало мені в око, поки Ільза знайомила нас. Але найбільше вразив мене його вік — років п'ятдесят з лишком.

За кілька тижнів перед тим, в іншому місці, я почув, як двоє офіціантів розмовляють про одне таке подружжя. Молодший сказав: «Не можу уявити собі їх разом. Як подумаю — серце крається». Коли ж його товариш запитав, навіщо, в такому разі, він про них думає, той відповів: «А не думати теж не можу. Ця картина переслідує мене, як спокуса ченця». Тоді ці слова розсмішили мене, але тепер, сідаючи за столик в «Американському барі» поряд з Ільзою, я відчув, що мені теж крає серце біль, як отому офіціантові.

— Ви здорово виручили сьогодні вранці мою дружину, — сказав Шеель. — Якби не ви, вона опинилася б у дуже незручному становищі. Він розмовляв по-англійському не гірше, ніж вона, тільки із помітнішим і типово німецьким акцентом.

— Мені ця пригода принесла тільки приємність. Досі я гадав, що часи, коли джентльмени виручали дам з подібних ситуацій, одійшли в минуле разом з німим кінематографом. Ваша дружина довела, що я помилявся, і я їй за це вдячний.

Я посміхнувся Ільзі. Вона була напрочуд гарна: коротке пряме волосся, на обличчі й сліду косметики, хіба губи підведені червоною помадою, темно-зелена сукня простого крою. Поряд із Шеелем вона здавалася зовсім тоненькою, зворушливо тендітною.

— Містер Тайлер... — почала вона.

— Мої друзі звуть мене просто Тай, — квапливо, може, навіть надто квапливо, перебив я її.

— Тай?

— Так. І цього цілком вистачає.

— Тай — письменник, Еріх. А втім я вже казала тобі про це.

Шеель кивнув, обхопив ручиськом запітнілу склянку з віскі й виголосив оту сентенцію про факти й вигадки, а потім спитав:

— Мабуть, ви добре знаєте Іспанію?

— Не зовсім.

— Ви вже бували тут раніше?

— Тільки раз — і то не в Бандакесі. Кілька років тому я прожив майже місяць поблизу Малаги.

Шеель простяг мені пачку «Честерфільда», і я взяв сигарету.

— А ви тут уперше?

— Так, — відповів Шеель. — Ми приїхали своїм автомобілем.

— А чому саме в Бандакес?

Він знизав плечима.

— Я маю залагодити деякі справи в Барселоні, от і вирішив, що тут можна буде трохи відпочити.

— Еріх — комерсант, — пояснила Ільза.

— Торгую друкарськими машинками. — Шеель назвав фірму. — Ми живемо в Гамбурзі, містере Тайлер. А великі міста, самі знаєте, втомлюють. Ми мріяли про тиху місцинку, подалі від цивілізації.

— Тоді Бандакес — саме те, чого ви шукали.

— В туристському бюро нам сказали, що тут у неділю буде фіеста, — зауважила Ільза.

— Так. Вечірнє свято діви Марії. Маврів вигнали з цього міста десь на початку дванадцятого століття, і, за легендою, цю перемогу було здобуто ввечері завдяки чудодійному втручання святої діви. Я чув, що тут у цей день влаштовують вечірні процесії на її честь — з піснями, танцями, фейерверками.

— Ой, як цікаво! — вигукнула Ільза.

— Ви чекагимете фієсти?

— Ми пробудемо тут із тиждень, — відповів Шеель.

— Якщо нас не обернуть раніше так, що ми залишимося голі й босі, — всміхнулась Ільза. — Нам тут весь час просто не щастить, містере Тайлер...

— Тай.

— Вибачте... Тай. — Вона подалася вперед, і я побачив неглибоку ямку між її білими пружними грудьми. — Сьогодні вранці жандарм забрав мої речі. А вдень у Еріха вкрали кілька речей — просто із спальні.

— Та невже?!

— Уявіть собі.

— Ну, це вже справді неподобство, — сказав я. — І вкрали щось цінне?

— Годинник, запальничку і перстень, — відповів Шеель.

— Вас у той час не було в номері?

— У тім-то й справа, що були. І це особливо... — він не зразу знайшов потрібне слово — ...прикро. Ільза спала, я приймав душ. Було це десь о другій годині, під час сієсти. Речі ті я залишив на столику між вікнами. А коли вийшов із ванної й повернувся до спальні, вони зникли.

— Ви повідомили про це?

— Так — і адміністрацію, і поліцію. — В голосі його раптом зазвучали зневажливі нотки. — Та хіба вони щось можуть? Від цих ледарів і нікчем годі сподіватися чогось путнього.

— Ну, це ви вже трохи перебільшуєте, — заперечив я.

— Ет, я знаю, що кажу.

Ільза підтримала мене:

— Може, ще рано робити такі висновки.

— Іспанці загалом народ чесний, — докинув я. — Може, тут сталась якась помилка? Скажімо, ви поклали ті речі кудись-інде — й забули.

— Це виключено, — категорично похитав головою Шеель. — Їх украри.

— Але як? Двері вашого номера були не замкнені?

— Замкнені. І наш балкон не з'єднується з іншими, він у нас окремий. І сам номер — на четвертому поверсі. — Шеель одним духом допив віскі й звелів офіціантові принести ще склянку. — Злодій мав ключ від наших дверей. Іншого пояснення я тут не бачу. Але адміністратор покриває своїй підлеглих, а охоронці порядку тільки хитають своїми вошвиими головами!

Наша розмова ще довго снувала довкола крадіжки. Ільза намагалася перевести її на жартівливий лад, але Шееля неможливо було зупинити. У мене він викликав дедалі більшу неприязнь. Пив він багато і, п'яніючи, лаяв Іспанію і все іспанське. Нарешті, вже в ресторані, Ільза сказала йому щось по-німецькому — навіть не знаючи мови, я зрозумів, що вона присадила його. На якийсь час він замовк, але тепер вони дивились одне на одного спідлоба, і коли Ільза зверталася до мене, мені здавалося, що в голосі її бринять фальшиві нотки, що вона виявляє до мене прихильність, аби провчити свого чоловіка, що

сміх її трішечки штучний, а цікавість до кожного мого слова — перебільшена.

Я сидів і ображено думав: «Навіщо цей самообман? Ти тут у ролі бойскаута, якого гладять по голівці за добрий вчинок — не більше. Тільки для цього тебе сюди й запросили. А за годину вона зникне назавжди з твого життя разом із цим вайлом Шеелем...» Але пізніше, танцюючи з нею в барі «Сіндбад», коли Шеель, зовсім п'яний, ледве бовванів у хмарі тютюнового диму й коли прикидатися було вже ні до чого, я раптом не витримав і запитав:

— Ми ще побачимось?

— Сподіваюсь,— тихо відповіла вона. На танцювальнім майданчику ніде було повернутися, нас притисли одне до одного, її уста були так близько від моїх.— Сподіваюсь, Тай...

Я трохи не задихнувся від радості.

Ми повернулися до столу і ще майже годину слухали темпераментні андалузські пісні й дивились, як молоді танцівниці імітують рухи кохання. І поки гітари та кастаньєти витинали примхливі ритми, в душі моєї жевріла надія, запалена вранці на віллі «Мірамар».

Шеель тим часом зовсім сп'янів — язик у нього плутався, а очі геть оскіли. Але про крадіжку він, хвалити бога, більше не згадував, його поймав сентиментальний настрій. Пригадую, він вирік незрозумілу мені фразу: «Вони пам'ятають святих і всілякі чудеса, бо це не принижує їхньої гідності. А все інше вони забувають». А згодом, нахилившись до мого вуха, він упевнено пробурмотів щось по-німецькому. Я не перепитував його. нехай собі верзе, що хоче,— аби лише віскі робило свою справу, позбавляло його сили, збивало пиху. Тож я примушував себе всміхатись, коли він, поклавши мені на плече руку, розповідав довгі, зовсім неспішні анекдоти.

Назад, до готелю, я віз їх під рясним дощем. Коли ми попрощалися і я вже ладен був натиснути на газ, лльза вибігла з яскраво освітленого квадрата дверей. Я думав, що вона запитає: «Де? Коли?»— але натомість вона тицьнула мені в руки джинси й сорочку і, сміючись, сказала тільки одне слово: «Сувенір», але більше мені й не треба було,— це означало, що в нас є спільна таємниця.

3

Це було в четвер, менше ніж тиждень тому...

А тепер час немовби зупинився. Я майже не торкнувся страви, зготовленої Каталіною; кілька разів доливав собі з пляшки вина, аж доки не помітив, що його лишилося вже тільки на самому денці. О другій Каталіна, як завжди, зібралася йти. Я відпустив її, сказавши, що о п'ятій вона може не приходити, бо вечір я проведу в місті.

Коли вона пішла, тиша й самотність стали нестерпними. Глухий рокіт хвиль не заспокоював, а нагадував... Я то ходив з кутка в куток, як замкнений у клітку звір, то лягав на ліжко, щоб через кілька хвилин підхопитися знову. О четвертій я раптом надумав замовити телефонну розмову з Лондоном — хотів сказати своєму літературному агентові, що з романом у мене не клеїться і що в строк я ніяк не вкладуся. Але незабаром телефоністка повідомила, що зв'язок з Лондоном дадуть тільки через три години, і я попросив зняти замовлення.

Потім я блукав садом, не помічаючи краси яскраво-червоних квітів ричини й пурпурових каскадів бугенвілеї, аж поки опинився в піщаних дюнах над пляжем — там я сів, упершись підборіддям у коліна, й довго спостерігав, як жуки-гнойовики прокладають нескінченні стежки по гарячому піску між кущиками очерету.

Все, що я робив, мало тільки одну мету: якось згаяти час. Було приблизно чверть на шосту, коли я повернувся до будинку, щоб прийняти ванну. Тільки-но крани почали сичати й плюватися, знадвору долинув гучніший звук — шурхіт жорстви під автомобільними шинами. Охоплений сліпою, наївною надією, я кинувся до дверей, та коли вискочив на сходи, надія моя зникла так само швидко, як і з'явилася.

Це був капітан Ромеро. Певно, він відчув розчарування в моєму голосі, коли я запитав:

— Що вам іще треба?

— Поговорити з вами, сеньйоре.

— Просто так чи офіційно?

— Офіційно.

— Я за півгодини їду до міста.

— Гадаю, півгодини нам цілком вистачить.

— На більше не розраховуйте.

Мій визивний тон не вивів його з рівноваги.

— Ви дозволите мені зайти?

— Вам хіба потрібен дозвіл?

Він залишив капелюх у передпокої. Від нього на лобі в Ромеро червонів пруг. Перш ніж увійти за ним до вітальні, я закрутив крани у ванній.

— Я хотів би все-таки знати, що привело вас до мене.

— Сеньйор Шеель, — відповів він.

— Ну, про це я вже й так здогадався.

— Здогадались? Про що ж саме, сеньйоре?

— Що ви прийшли не про погоду побалакати.

Він ходив по вітальні, мов покупець по крамниці — то помагає пальцями стіл, то огляне абажур, — і мене це почало дратувати.

— А знаєте, до певної міри це справді буде розмова про погоду. Я здивовано глянув на нього.

— Про дощі, які лили протягом останніх кількох днів. І про греблю, яку прорвало внаслідок цих дощів. І про загибель сеньйора Шееля. — Він перевів погляд з картини, яка висіла на стіні, на лінію стелі, — певно, йому здалося, що картина висить криво. — Адже все це — ланки однієї трагедії.

Я все ще не розумів його.

— Чому ви раптом вирішили говорити загадками? Якщо маєте сказати щось важливе, то кажіть, бога ради... І, будь ласка, швидше. Мені треба о шостій бути в місті.

Він зупинився в дверях, що виходили на терасу, і задивився на море, ніби побачив там щось незвичайне.

— Цікаво, як би ви реагували, коли б вам раптом сказали, що сеньйор Шеель — всупереч прийнятій версії — не утонув?

Я знизав плечима.

— Ясна річ, здивувався б.

— В такому разі, я хотів би побачити ваше здивування. — Він по-театральному крутнувся на підборах і вп'явся в мене очима. — Сеньйор Шеель не утонув. Його вбили.

Розділ третій

1

Кілька секунд у кімнаті панувала німа тиша. Потім знадвору долинув крик чайки, тихо прогуркотіла, виплеснувшись на берег, знесилена хвиля.

— Убили?!

Ромеро мовчки кивнув.

— Тут щось не так.

— Так. Саме так.— Він не спускав з мене очей, погладжуючи пучками свої тонкі вусики, схожі на два маленьких бумеранги.— Мертвий мовчить, сеньйоре Тайлер, але його рани промовляють за нього.

Я розвів руками, відмовляючись йому вірити.

— Але ж він був у воді... Він утонув.

— Ні.

— Мабуть, тут якась помилка.

— Рана не збреше, сеньйоре. В нього прострелений живіт.

Приголомшений, я ніяк не міг зібратися з думками. Над морем знову заквилила чайка, тоненько й жалібно.

— Ні... Не вірю.

Ромеро відійшов од дверей.

— У це й справді важко повірити — поки не побачиш на власні очі.

Я мовчки, розгублено дивився на нього.

— Пам'ятаєте, на ньому була кров. Отут.— Він показав на свій живіт.— Пам'ятаєте?

— Так, але...

— Вона витікала з рани. Вогнестрільної рани. Він помер не тому, що захлинувся. Коли греблю прорвало, він був уже мертвий.

— Звідки це вам відомо?

— В його легенях не було води. Як я вже сказав, сеньйоре, труп убитого розповість правду тому, хто її дошукується.

Я провів долонею по обличчю й присів на бильце крісла.

— Вибачте... Такі речі не зразу вкладаються в голову,— помовчавши, сказав я.

— Ще б пак.

Він невідривно дивився на мене.

— Ви вже були в готелі?

— Ще ні. Висновок лікаря мені принесли тільки годину тому.

Я механічно запитав:

— А чому ви приїхали сюди? Чому з'явилися спочатку до мене?

— Тому, що ви були приятелем убитого... Тому, що ви знаєте іспанську мову й мені легше розмовляти з вами, ніж з його дружиною.

— Ну, приятелями нас назвати важко,— заперечив я.— Ми були просто знайомі.

— В усякому разі, ви знали його.

— Цього я б теж не сказав,— мовив я і підвівся.— Боюся, що ви звернулися не за адресою.

— Ну, це ми ще побачимо. Смерть від нещасного випадку — це одна річ. Але вбивство — зовсім інша.

— Ради бога, ми ж не в школі! — спалахнув я і вийшов на терасу, розлючений капітановою настирливістю й розтривожений новиною, яку він приніс і зміст якої тільки тепер розкривався мені повністю. Дивлячись на білий куб готелю «Еспанья», я з відчаєм подумав: «Як я скажу про це Ільзі? Це ж все одно, що вдруге за день повідомляти її про смерть Шееля».

Ромеро вийшов слідом за мною.

— Вибачте,— знову сказав я.— Але така в мене вдача: чим довше ви перебуватимете в моєму товаристві, тим більше вам доведеться від мене терпіти.

Він знизав плечима.

— У вас був важкий день. Сподіваюсь, що ви, однак, виявите розважливість.

— В якому розумінні?

— Дасте відповіді на всі мої запитання.

— Я сам хотів би вас про дещо запитати.

— Будь ласка.

Я обернувся до нього обличчям.

— По-перше, чи знаєте ви, хто міг його вбити?

— Саме це я й намагаюся з'ясувати, сеньйоре.

— І по-друге, чому його вбили?

— Цього я теж не знаю.

— Але якась причина мусить бути. Людей не вбивають без причини.— Все це тільки тепер спало мені на думку, і я звертався не так до капітана, як до себе самого.— Його пограбували?

— Ні.

— Звідки ви це знаєте?

— В гаманці в задній кишені штанів у нього знайдено гроші — понад дев'ять тисяч песет.

— Його вже раз обікрали,— нагадав я.

— Але не вбили. А цього разу вбили, проте не обікрали.

Я хотів щось заперечити, але він не дав.

— У нас дев'ять тисяч песет — це дуже велика сума. Люди за рік роботи одержують менше. Якби це було вбивство з метою пограбування, то злочинець не знехтував би таким багатством.

Мені лишалось тільки мовчки погодитися з цим аргументом. Вибитий з колії, я не знаходив собі місця — з тераси мене знову погнало до вітальні. Ромеро невідступно, як тінь, ішов слідом за мною.

— Шеель був тут чужинець, турист,— сказав я.— Хто ж міг бути зацікавлений у його смерті?

— З вашою допомогою, сеньйоре Тайлер, я сподіваюсь знайти відповідь на це запитання.

— Я ж вам уже сказав: ми з ним були майже незнайомі.

— І все-таки ви знали його краще, ніж будь-хто в Бандакесі, за винятком дружини.

Він знову вп'явся в мене очима, але я не надавав цьому значення.

— Послухайте,— сказав я.— Чи не можна, щоб сеньйора Шеель довідалася про це від мене? Я спробую якось пом'якшити цей удар.

Ромеро доторкнувся до вусів, немов хотів перевірити, чи вони на місці.

— Ви саме там повинні бути о шостій? У готелі?

— Так.

— Раджу вам подзвонити й сказати, що ви запізнитесь.

Освітлений яскравим сонцем годинник на стіні показував, що до шостої лишається тільки двадцять хвилин.

— Запізнюся? А що ж мене затримає?

— Я, сеньйоре Тайлер.

Вперше за весь час у голосі його залунали зловісні нотки. Я сердито відповів:

— Все, що я можу розповісти вам про Шееля, забере максимум п'ять хвилин.

— Можливо. Але я маю до вас і деякі інші запитання.— Він посміхнувся.— Досі, зрештою, запитували тільки ви.

— Цікаво, які ж?

— Про вас... Про сеньйору Шеель.

— Схоже на те, що вам зовсім не шкода часу — і мого, і свого власного,— відказав я.

— Я шукаю в п'їтмі, сеньйоре. Шукаю наосліп.

— Те, що ви зараз робите, називається зовсім інакше.

Він осудливо похитав головою й сів в одне з двох шкіряних крісел, що стояли одне проти одного біля низького столика на вигнутих металевих ніжках. Нагадавши мені цим, хто тут господар становища, він добув із нагрудної кишені портсигар, дістав сигарету, прикурив від сірника й випустив тоненьку цівку диму, що, горкнувшись мозаїчної поверхні столика, розплилася хмаркою в повітрі.

Мені довелося визнати, що цього разу переміг він. Я спитав:

— Скільки це забере часу?

Він відповів жестом, який я вже встиг зненавидіти,— спроквола, лїниво низав плечима.

— Це вже залежить...

— Від чого?

— Від вас, сеньйоре.

— О боже, то скажіть хоч приблизно.

Він похитав головою.

— Даруйте, я не знаю.

Зціпивши зуби, я пішов до телефону, що стояв у ніші між книжковими шафами. Коли я зняв трубку, Ромеро сказав:

— Я просив би вас поки що не повідомляти цієї новини.

— А я й не збираюсь, можете не хвилюватись,— кинув я.

Чекаючи, поки телефоністка з'єднає мене з Ільзою, я дивився у вікно на готель. Телефон у номері не відповідав, і на розшуки Ільзи послали розсильного. Минула, здавалося, ціла вічність, хоч насправді це забрало, мабуть, щонайбільше три-чотири хвилини. День уже згасав за потемнілими горами, й у вікнах готелю та інших будинків над морем засвічувалися перші, ще бліді вечірні вогні. Чекаючи з трубкою в руці, я забув про капітана Ромеро. Мене знову охоплював відчай, заглушуючи всі інші почуття, і я пригадую, що в раптовому спалаху ненависті до Шееля подумав: «Невже ти не міг просто втопитися? Невже тобі цього було недосить?» — і не відчув ніякого сорому від цієї думки.

— З'єднує, сеньйоре,— сказала телефоністка, і я почув у трубці голос Ільзи.

— Це ти, Тай?

— Я хочу перед тобою вибачитися. Я трохи запізнюся.

Вона помовчала, потім сказала:

— Нічого.

— Я не знаю, на скільки затримаюся...— Я прохально подивився на Ромеро; той удав, ніби не помічає мого погляду, і тоді, подумки пославши його під три чорти, я сказав у трубку: — Але я буду в тебе не пізніше як о сьомій.

— О сьомій? — тихою луною повторила Ільза.

— Так. Я тобі все поясню, коли приїду.— Я спитав, де її шукати, і знову вибачився.— Не сердься на мене.

— Нічого,— сказала вона, і в голосі її я вловив нотку байдужості. І ця байдужість знов озвалася в моїй душі глухим боєм ревностів — боєм, що мучив мене, відколи я довідався, що Шеель загинув.

Поклавши трубку, я постояв ще трохи, дивлячись на готель, марно намагаючись дати лад думкам. Потім перейшов кімнату й сів у крісло навпроти Ромеро. З хвилину він уважно роздивлявся на свої довгі пальці, потім звів погляд на мене і посміхнувся самими губами.

— Ну то як, почнемо?

Я закурив сигарету.

— Що саме вас цікавить?

— Все, що ви можете мені розповісти.

— І з чого я повинен почати?

— З самого початку.

— Гаразд, а хто вестиме протокол? — Я намагався зігнати свою злість на нього.— Хто записуватиме? Чи, може, ваш сержант уже встановив тут мікрофон?

— Поки що ні,— спокійно відповів Ромеро.

— То який початок вам усе ж таки потрібен? Може, моя біографія? Де я народився? Хто були мої батьки? І якого вони походження?.. В такому разі, ми просидимо тут цілу ніч.

Ромеро нахилився через стіл до мене — від нього війнуло запахом часнику.

— Покиньмо вже цю гру в ката-мишки, сеньйоре Тайлер. Ви прекрасно знаєте, що мене цікавить. І я уже сказав, що шукаю в п'ятні, наосліп. Мені потрібна ваша послідовна розповідь про те, що сталося між вами й сеньйором Шеелем. Невже вам так важко виконати цю мою просьбу?— Він відкинувся на спинку крісла й повторив, стукаючи великим пальцем по шкіряному бильцю.— Послідовна розповідь про те, що було між вами й сеньйором Шеелем... А також між вами і його дружиною.

Останні слова він вимовив після паузи і з притиском. Я відчув, що червонію, але в ту мить я ще не розумів, що він шукає підтвердження, зрештою, найлогічнішого висновку.

2

Я розповів йому про той ранок, коли жандарм забрав на березі одяг Ільзи; про те, як ми втрюх обідали в ресторані готелю й завершили вечір у барі «Сіндбад». Я викладав голі факти, без подробиць, навмисне скорочуючи розповідь, щоб довести йому якнайшвидше, що він марнує і свій, і мій час — тимчасом як убивця гуляє на волі.

Ромеро слухав мене з зосередженістю шахіста і з незворушливістю круп'є. Але брав він не так умінням аналізувати, як надзвичайною доскіпливістю. Я зрозумів це майже відразу, коли на початку моєї

розповіді він почав недовіжливо перепитувати мене, чи справді жандарм забрав Ільзині речі з пляжу. Як на мене, той випадок не мав аніякісінького значення, але йому про нього не доповіли, і він витратив на розпити багато дорогоцінного часу, поки переконався, що я кажу правду. Якби я не дивився щохвилини на годинник, то, може, надав би цьому більшої ваги...

Врешті я не витримав:

— Послухайте, ну яке все це має відношення до смерті Шееля?

— Я педант, сеньйоре Тайлер.

— У такому разі, нещасний той злодюжка, який потрапить вам до рук! Ви згноїте його в тюрмі.

Він пустив це повз вуха, повільно затягся сигаретою й запитав:

— Отже, ви кажете, що це сталося в четвер?

— Атож Минулого четверга. Завтра буде тиждень, як ми познайомилися.

Він кивнув головою.

— А потім?

— Що — потім?

— Що було потім? Після того, як ви відвезли сеньйора Шееля та його дружину до готелю?

— Цебто в п'ятницю?

— В п'ятницю, суботу, неділю... Я поки що почув од вас тільки початок, сеньйоре Тайлер.

Доц ущух тільки в п'ятницю на світанку, а сонце визирнуло з-за хмар десь о дев'ятій — після того, як жандарм пройшов повз віллу. Я саме сидів на терасі, попиваючи чорну каву й намагаючись умовити себе взятися до роботи. Я навіть зняв чохол з машинки, але далі справа не посувалася — я не міг увійти у вигаданий світ своїх героїв. На небо знову наповзали хмари, і я раз у раз поглядав на берег, сподіваючись, що Ільза вирішить скористатися з цієї короткої перерви між дощами.

Хоч весь берег між Бандакесом і віллою являв собою ідеальний пляж, освоєна ділянка його лежала в межах міста, попід набережною. Там за відповідну плату можна було купити місце під парасолем чи бамбуковим дашком, втамувати спрагу газованою водою. Городяни, що так охоче говорять про своє бажання втекти від цивілізації, насправді не витримують навіть короткочасного усамітнення. В дюни наважувалися заходити хіба що найфанатичніші сонцепоклонники, коханці й диваки, які соромляться людей.

І — Ільза...

Я був чомусь певен, що вона вийде до моря, але минула ціла година, перш ніж я побачив її. Людей на пляжі було зовсім мало; навіть у тому місці, де їх звичайно збиралося якнайбільше, лежало сьогодні лише кілька фігурок — через те Ільзу я помітив і впізнав ще здалеку.

На ній було легеньке платтячко, і йшла вона легко й весело, ступаючи по мокрому піску так, щоб хвилі хлюпали їй на ноги. Я збіг із тераси, вискочив у хвіртку й помчав їй назустріч по темному післядощу піску. Збуджений і зраділий, я помахав їй рукою, але вона не відповіла, а натомість, можливо, навмисне, зупинилася й повернулася обличчям до моря, приклавши дашком до лоба руку.

Вона впізнала мене тільки тоді, коли я був уже зовсім близько, й гукнула щось, вітаючись, але слова її заглушило сичання розбитої хвилі. В руці вона тримала сандалі, й оборка її плаття була мокра.

Я, сміючись, крикнув:

— Ви стояли так, наче комусь віддавали честь.

Вона підійшла ближче, чалапаючи по воді.

— Правда? Я задивилася на чайок. Вони літають так низько над водою — дивно, як хвилі не збивають їх.

— Вони голодні. А голод змушує йти на ризик... Ви сьогодні без ластів?

— Так. Не повірила, що буде сонце.

— Ви не помилилися.— Я глянув на небо.— Коли в Іспанії лле дощ, він лле в Бандакесі. А взагалі все в світі йде шкереберть: ладен закластися, що в Гамбурзі тепер стоїть спека.

Ільза всміхнулася, мотнула головою, поправляючи волосся.

— А в Лондоні?.. Чи ви не з Лондона?

— Я з Річмонда — це недалеко від Лондона. Можу вас запевнити, що там теж дощ.

Ми пішли поруч, повільно, без жодної мети. Дві берегові ластівки, мов дві заводні іграшки, дріботили по піску перед нами; море лизнуло берег спініним язиком.

— Ви сказали це таким невеселим голосом.

— Англійці про погоду весело не говорять. Але не думайте, будь ласка, що в мене поганий настрій. Він у мене зараз чудовий. Хоч, певно, не був би таким, якби ви не прийшли.— Трохи помовчавши, я незграбно додав:— Правда! Я дуже хотів побачити вас.

Чекаючи відповіді, я затамував дихання. Коли живеш сам один, та ще й у вигаданому тобою світі, межа між дійсним і бажаним починає зникати, і кожне гостре бажання криє в собі небезпеку самообману. Якби в ту хвилину вона словом чи бодай поглядом дала зрозуміти, що мені нема на що сподіватися, я б, напевно, примирився з поразкою, задовольнився б роллю послужливого бойскаута. Та вона промовчала, і це, здавалось, на ще один крок наблизило нас до того, що мало статися.

Ми йшли без мети, підставляючи обличчя під теплі бризки. Незабаром Ільза озвалася знову:

— Мабуть, вам слід було б зараз працювати, а не прогулюватися?

— Мій видавець цілком погодився б із вами. В усякому разі, він не схвалив би те, що я зараз роблю.

— Цю прогулянку?

Боже, як мило звучала в неї запитальна інтонація!

— Цю прогулянку з молодого жінкою без відома її чоловіка.

Вона скорчила гримаску, яку можна було б витлумачити як задоволено.

— Еріх не любить плавати, і на пляж його не зтягнеш ніякою силою. Сьогодні вранці він збирався до музею.

— До того, що при корковій фабриці?

— Здається. Але він і туди не поїхав, бо зіпсувалася машина, і він тепер її лагодить.

Зненацька сипнув рясний дощ. Сонце зникло за темною, схожою на кулак, хмарою, і все довкола немовби зіщулилось. Я інстинктивно схопив Ільзу за руку.

— Тікаймо!

До вілли було кроків сто. Пски ми бігли, дощ перейшов у зливу, в суцільну водяну завісу. Мокрі, захекані, ми вскочили на терасу, під захист тенту, і, сміючись, почали обтрушуватися.

— За цим столом ви пишете?

— І наживаю собі горб,— відповів я.

— Вам це важко дається?

— Добре, коли тільки важко. Частіше це просто мука.— Я накрив машинку чохлом.— Як ви дивитеся на те, щоб випити по чарці хересу? Чи, може, ще рано?

— Дякую, я б не відмовилася.

Я пішов до кімнати й налив дві чарки. Взявши одну, Ільза піднесла її й спитала:

— Що тут у таких випадках кажуть?

— Salud... Salud y pesetas¹.

— Salud y pesetas,— повторила вона, схиливши набік голову. — Це я зрозуміла, Здається, я роблю успіхи в іспанській мові.

Ільза була особливо чарівна, коли всміхалася. Я хотів сказати їй, що не бачив чарівнішої жінки, але стримався, згадавши про Шееля, і з несподіваною для себе самого тверезістю звелів собі: «Не поспішай». А натомість спитав:

— Чи натрапила поліція на слід злочина, що обікрав вашого чоловіка?

— Ще ні.— Вона допила вино, дивлячись мені в очі.— Я хочу виступити перед вами за вчорашній вечір. Еріх поведився ганебно.

— Нічого дивного: йому зіпсували настрої,— відповів я, намагаючись бути великодушним.— А тепер, коли до крадіжки долучилася ще й ця неприємність з автомобілем, він, мабуть, зовсім зненавидить Іспанію.

— По-моєму, він уже її зненавидів.

Анітрохи не здивувавшись, я спитав:

— Чому?

Погагавшись якусь мить, Ільза знизала плечима й відповіла ухильно:

— Хтозна, може, через цю погоду... Ви тільки подивіться, як ллє...

Дощ періщив по даху, заливав терасу. За густою завісою води зникли і море, і місто. Пора була рання: початок одинадцятої. Каталіна раніш, як об одинадцятій, не прийде. Годину, а то й більше — якщо злива не припиниться — ми будемо тут самі. Мені кортіло розірвати пута умовностей, але я поки що не наважувався це зробити. Можливо, стримував страх пошитися в дурні: мені бракувало певності. Ільза ще не розкривалася передо мною, нічим не виказувала своїх думок і почуттів; нашу самоту вона сприймала з тією ж безтурботністю, яка так вразила мене вчора, коли вона ввійшла, майже гола, в мій дім. Щоправда, в барі «Сіндбад», коли я спитав, чи ми ще побачимось, вона відповіла: «Сподіваюсь». І сьогодні на пляжі начебто прихильно сприйняла мої слова. «Але ти міг помилитися, казав я собі, міг неправильно витлумачити і відповідь, і мовчання, які, можливо, пояснюються тільки її тактовністю». І тут-таки сам собі заперечував: «Гаразд, але ж вона зараз тут, у твоєму домі! Якби їй було однаково, вона не вийшла б на пляж, не прийшла б сюди!»

Я запропонував їй оглянути віллу, і поки ми ходили по кімнатах, поки вона щиро захоплювалася їхньою обстановкою, минуло двадцять

¹ Здоров'я... Здоров'я вам і багатства (ісп.).

дорогоцінних хвилин. Нагоду було втрачено. Ми повернулися на терасу, скурили ще по одній сигареті, випили ще по чарці хересу. Дощ ущу-хав, і море вже прозирило крізь його завісу, нечітке, розмите, як на китайській акварелі; схоже було, що сонце сьогодні більше не визирне. Я не хотів відпускати її, умовляв перечекати дощ та врешті-решт поява Каталіни поклатла всьому край.

Ільза наморщила носик.

— Мабуть, мені вже час іти... Дякую за гостинність — вілла ваша справді чудова.

— Приємно це чути від вас.

Каталіна брязкала посудом на кухні. Тепер, коли ми були не самі, відчай додав мені сміливості.

— Ви прийдете завтра?

— Завтра?

Я похолов: у голосі її мені вчулися нотки здивування.

— Завтра вранці.

Я насилу витримав її довгий пильний погляд. А потім, несподіва-но,— так несподівано, що мені аж подих перехопило,— вона відповіла:

— Завтра теж, може, буде дощ.

— А як не буде?

— Як не буде — прийду. Охоче прийду.

І тоді я невміло поцілував її,— і вона відповіла, розвіявши враз гіркоту, непевність, несміливість, залишивши тільки жагу. Потім вона лагідно вивільнилася з моїх обіймів.

З будинку ми виходили обережно, ніби змовники, що вже вчинили свій перший протизаконний акт. Каталіна проспівала з кухні: «*Buenas días*¹, сеньйоре», і я відповів їй удавано спокійним голосом. Я був п'яний від щастя. Коли ми виїхали на шосе, я взяв Ільзину руку в свою, і вона відповіла на потиск. Слова були зайві; ми їхали мовчки, і в думці я вже підганяв час, що відділяв цей ранок від завтрашнього, і проклинав, проклинав Шееля.

«Мерседес» кремового кольору стояв за кілька десятків кроків од готельної стоянки. Якби Ільза не помітила його, ми б, напевно, ще по-сиділи трохи в машині, але вона здалеку показала на «мерседес»:

— Він так і не полагодив його.— І розчаровано додала: — Тепер він знову ходитиме, як чорна хмара.

Капот «мерседеса» був піднятий. Двоє механіків у засмальцьова-них комбінезонах длубалися в моторі. Шеель стояв коло них, тримаючи над головою парасольку з написом «Готель Еспанья».

— Під'їдемо до них?

Ільза мовчки кивнула.

Я зменшив швидкість, проминув готель і зупинився коло «мерсе-деса».

— Що з вашою машиною?

Побачивши нас, Шеель не виявив ні подиву, ні підозри.

— Ці механіки ідіоти,— сердито буркнув він.— Справжні ідіоти! Згайнували вже цілу годину, а ще нічого не зробили. Мавпи якісь, а не люди.

Ільза сказала щось гостро по-німецькому, він відповів їй у тон, а тоді звернувся до мене:

— Якщо вони нічого не тямлять, то нехай так і скажуть. Мені остобісіло говорити з ними на мигах.

¹ Добридень (исп.).

Він розмовляв зі мною так, як розмовляв, напевно, із слугами. Я відчинив дверцята й виліз, шулячись під дощем. Шеель грубо відштовхнув механіків — поряд з ним вони здавалися карликами.

Я спитав у старшого за віком іспанця, що з машиною. Той відповів:

— Мабуть, вийшла з ладу водяна помпа.

— Ви можете її полагодити?

— Так. Тільки не тут, а в майстерні.

— Скільки це забере часу?

— Щонайбільше день. — Механік мав лагідне обличчя, але видно було, що йому от-от увірветься терпець. — Ми намагалися пояснити цьому сеньйорові, але він нас не слухає. Ми вже вдесьте йому пояснюємо. З ним дуже важко порозумітися.

Поспівавши йому в думці, я переповів його слова Шеелю.

— Для них не існує такого поняття, як час! — вибухнув він. — Їм що день, що тиждень — однаково. Я їм не вірю.

Шеель, видно, звик до зневажливого тону, як солдафон до мундира.

— Звісно, якщо ви стоятимете в них над душею, вони й за тиждень не впораються, — сказав я ї, перепитавши механіка, додав: — Він каже, що всі ми ходимо під богом, але він постарается, щоб завтра машина була на ходу.

Ільза сказала Шеелеві щось по-німецькому, і він мовчки кивнув.

Я вирішив скористатися з цієї нагоди.

— Якщо ви ще не передумали відвідати музей, моя машина — до ваших послуг.

Шеель роздратовано гмукнув.

— Я думаю про понеділок. У понеділок у мене в Барселоні ділова зустріч.

Ця новина мов струмом пронизала мій мозок.

— До понеділка ще далеко. А сьогодні?..

— Це ви про музей?

— Ваша дружина сказала мені, що ви хотіли б оглянути його. Це близько — всього якихось п'ять-шість миль. Я б охоче відвіз вас туди.

— Дякую за люб'язність, — сказав він без особливого ентузіазму.

— Я можу відвезти вас обох, — запропонував я, намагаючись говорити невимушено.

— Не знаю, як дружина, а я скористаюся з вашого запрошення.

Ільза промовчала.

— Отже, десь о третій?

— Мене цей час цілком влаштовує, дякую.

Він трохи полагіднів. Я переклав механікові його дозвіл забрати «мерседес» і суворий наказ відремонтувати машину на завтра. Шеель запросив мене до бару випити по чарці, але я, подякувавши, відмовився — послався на те, що мені треба ще трохи попрацювати. Я був надто збуджений і вже не дозволяв собі: один необережний погляд міг виказати нас з Ільзою.

— Отже, о третій!

Я поїхав, залишивши Ільзу з ним на сходах, під парасолькою. Вона якнайнедбаліше відповіла на мій прощальний кивок. У моїй душі боролися двоє бажань: я хотів, щоб Ільза поїхала з нами до музею, і не хотів цього, бо розумів, що це було б необачно. Та все-таки, коли о третій я під'їхав до готелю й побачив Шееля самого, серце моє боляче стислося.

Музей стояв на території коркової фабрики. Кілька років тому, під час земляних робіт, пов'язаних з будівництвом нових цехів, робітники розкопали ранньохристиянське поховання й руїни давньоримського поселення. Власники фабрики поставили над цими розкопками павільйон з пісковика, якого не обминав тепер жоден турист. А втім, того дня — мабуть, тому, що йшов дощ, — ми з Шеелем були там єдиними відвідувачами. По музею нас водив зморщений дідок у поїденому міллу береті. Майже годину ми ходили поміж поховальними урнами, саркофагами, пооббиваними статуетками й вітринами з череп'яним посудом та вкритими міддю дрібничками, і кожен наш крок відлунював під високою стелею. Я вже бачив усе це раніше, але мене гнітила не так нудьга, як двозначність мого становища. Моя неприязнь до Шееля стала гострішою й глибшою. І я вже розумів, що можна жаліти рогносця, ненавидіти себе за підступність і водночас робити все, щоб вибити у нього ґрунт з-під ніг й очорнити його в очах коханої.

Гід без угазу торохтів, я перекладав, а Шеель здебільшого мовчав — тільки час від часу кивав головою й коротко про що-небудь запитував. Пиха, здавалось, була його другим «я». Вийшли ми з музею десь о п'ятій. Дощ не вщухав. Я відвіз Шееля до готелю, вислухав його слова подяки, знову відмовився від запрошення випити по чарці й поїхав до бару «Сіндбад». Хоакін, офіціант, почав, як завжди перевіряти на мені свої знання англійської мови, але я пробув там недовго, а решту вечора згаяв на віллі за пляшкою «фундадора», бажаючи небо, щоб завтра вранці не було дощу.

Я виклав Ромеро досить-таки скорочену й спрощену версію всього цього. Власне, я сказав йому тільки:

— Наступного ранку я цілком випадково зустрів на пляжі сеньйору Шеель. Коли почався дощ, ми ненадовго сховалися тут, у будинку. Вона розповіла мені, що машина її чоловіка зіпсувалася. Я одвіз її до Бандакеса й запропонував сеньйорові Шеелю свої послуги — він хотів відвідати музей. Шеель погодився. О третій я заїхав по нього, а десь о п'ятій підвіз його до готелю. Того дня я більше ні його, ні сеньйору Шеель не бачив.

Ромеро уважно слухав, спершись підборіддям на долоні.

— Так-таки не бачили?

— Так-таки не бачив.

— А коли ви зустрілися знову?

— В неділю.

— А не в суботу?

— В неділю. — Я сердито випалив: — Може, говорити повільніше?

Ромеро вмів тримати себе в руках — у нього тільки жовна випнулися на мить під блідою шкірою.

В суботу дощ лив, як з відра, й мені вистачило тільки одного погляду на небо, щоб зрозуміти, що Ільза не наважиться вийти на пляж. Цілий ранок я тинявся по кімнатах, не здатен ні писати, ні читати, ані взагалі зосередитись на чомусь, а потім не витримав і поїхав до Бандакеса. Понад годину я просидів на високому стільці за стойкою «Американського бару» в готелі «Еспанья», вдаючи, ніби читаю вчорашній номер «Дейлі телеграф», а насправді невідривно стежачи за дверима. Але ні Ільза, ні Шеель так і не з'явилися. Бармен не знав, де вони можуть бути, і я подолав у собі бажання послати на розшуки розсиль-

ного: пояснювати свою настирливість прагненням довідатися, чи вже відремонтовано «мерседес», було б смішно, і так само смішно було б пропонувати їм у дощ скористатися з моєї машини. Пізніше, вже вдома, я з тих самих міркувань наказав собі не думати про телефон. Але я не міг усидіти в чотирьох стінах. Повернувшись надвечір до міста, я заходив то до готелю, то до бару «Сіндбад», замовляв собі коктейлі й кидав їх недопитими. Я навіть повільно проїхався центральними вулицями, сподіваючись побачити їх за вікном якогось кафе чи біля вітрини однієї з численних крамничок сувенірів. Але марно. О дев'ятій годині я визнав свою поразку, повернувся додому й зразу ліг, але довго ще не міг заснути, бо туга за Ільзою обернулася в справжню муку, якої не могла полегшити навіть думка про те, що в понеділок Шеель їде до Барселони. Того суботнього вечора понеділок здався мені безнадійно далеким — таким же далеким, як наші короткі, палкі обійми...

Ромеро струсив сигаретний попіл зі своєї чорної кобури. В його прагненні до охайності було щось жіноче.

— Що ж, тоді розповідайте, що було в неділю.

Я неохоче повернувся думками до того ранку.

— Ми були разом на кориді.

— Випадково зустрілися там?

— Ні. Я поїхав до готелю й запросив їх.

— Уранці?

— Атож,— роздратовано кивнув я.— Уранці.

Я стежив за стрілкою годинника, дедалі більше упевняючись, що допит цей безпредметний. В своїй неприязні до Ромеро я забував, що привело його до мене. А потім — відмовляючись вірити в це, — згадував: Шееля вбито, застрелено, й Ільза цього ще не знає. І тоді запитання Ромеро видавалися мені ще безглуздішими.

Я провадив далі:

— Дощ перестав, приблизно, о пів на одинадцятую. На початку дванадцятої я підїхав до «Еспаньї». Шеель з дружиною були в барі й запросили мене приєднатися до них.

(Жодного слова про те хвилювання, яке охопило мене і яке я загнав кудись на дно душі, коли побачив її, коли прочитав у її очах те, чого вона не могла виявити в обережній формулі вітання... Жодного слова про недбало кинуте мною запитання: «Що ви робили вчора?» і про біль, тупий і нестерпний, який засліпив мене, коли Шеель, криво посміхнувшись, відповів: «Тільки те, що можна робити в такий день — валялися в ліжку».)

— Він ладен був побитися об заклад, що машину ще не відремонтовано. Я підвіз його до майстерні, й виявилось, що він помиляється. Потім ми повернулися до готелю — сеньйора Шеель не їздила з нами — і я запропонував поїхати на ксриду.

Осклілі, безвиразні очі Ромеро на мить пожвавішали.

— Ви тільки згаяли час. Тепер корида — вже не корида: ні справжніх биків, ні тореадорів... Ви досиділи до кінця? Бачили останній бій? Це був просто фарс!

— Так,— погодився я.— Ми теж сподівалися більшого.

І знову ні слова про те, що до кориди мені було байдуже, чи про те, як пильно й жадібно Шеель стежив за боєм, як задоволено гмукав, коли бик раз і вдруге збивав з ніг худих, кощаких коней, як спітніла його м'ясиста шия і стислися в тонку лінію губи, коли, за якихось де-

сять кроків од нас, смерть зачаїлася на кінчику наставленої шпаги... І жодного слова про солодку муку дотику до Ільзи, коли я, нахилившись, щоб пояснити їй щось, торкався щокою її волосся, прагнучи й не наважуючись бодай словом виразити те, що рвалося з мого серця... (Такі спогади не призначалися для вух капітана Ромеро.)

— Ну, а потім?

— Я замовив на вечірню фієсту три місця на трибуні для глядачів у східній частині Пласа-Майор.— І саркастично уточнив:— Під платаном, до якого прикріплено рекламу «кока-коли». Номерів місць, на жаль, не пам'ятаю.

Ромеро знову закурив — я помітив, що сигарети в нього контрабандного походження.

— Отже, ви бачили й інцидент, який там стався?

Я кивнув.

— Він стався біля нашої трибуни.

Святова процесія почалась о дев'ятій годині вечора. Цілий день місто гарячково готувалося до неї — на всьому маршруті чіпляли гірлянди ліхтариків, з тоненьких дощок збивали й барвисто розмальовували арки, на вузьких тротуарах розставляли лави, а на центральній вулиці й площі зводили трибуни. Дивлячись на всю цю метушню, можна було б подумати, що жителі Бандакеса оце щойно надумали віддячити пречистій діві за її ласку. Об одинадцятій ранку, коли я, сповнений надій, їхав до «Еспаньї», на вулицях панував хаос. Здавалося, люди готуються тікати від навали страшного ворога, а не святкувати давню перемогу над ним. За сім годин, коли ми поверталися з кориди, готування були ще в розпалі, і мені не вірилося, що їх устигнуть завершити до тієї години, на яку призначено початок процесії. Навіть коли до дев'ятої лишалося п'ятнадцять хвилин і ми пробиралися до своїх місць на трибуні, з десятків заклопотаних робітників ще працювали молотками, прибиваючи щити її обшивки.

І все-таки, хоч як це дивно, процесія розпочалась рівно з дев'ятим ударом годинника. У віддаленому кінці площі пролунали фанфари, і натовп затих, як затихає шелест листя після подмуху вітру. На кілька хвилин увесь Бандакес, здавалося, затамував подих. А потім почувся приглушений дріб барабана, і з темної вулиці, на якій стояла церква Втілення Христового, показалася голова процесії. За барабанщиком, що йшов попереду, урочисто, повільно крокували військові в мундирах усіх родів військ, за ними — чиновники, а далі, колоною по два, священики в чорних і білих сутанах, хто мовчки, а хто співаючи. Слідом за ними над процесією пливло величезне розп'яття, підтримуване десятками рук й оточене служками з кадилами, далі сунули ченці різних орденів, кожен із запаленою свічкою в руці; це було середньовічне видовище, урочисте, таємниче, гнітюче. Між колонами різних орденів ішли або фалангісти в уніформах, або барабанщики та вдягнені, як пажі, юнаки-прапороносці. Нарешті, з'явилася величезна статуя богородиці; встановлена на плечах кільканадцятьох чоловіків, осяяна німбом з електричних лампочок, вона пропливла повз нашу трибуну, і всі довкола вклякли й перехрестилися. На певній віддалі за нею йшли ченці ордену покутників у каптурах, масках, плащах, здебільшого босі, деякі були у веригах чи несли на плечах важку ношу. А за ними — ченці ще якихось орденів, і знову військові, і знову чиновники, і знову свя-

щеники. Завершував процесію єпископ, який діловито благословляв публіку під акомпанемент приглушеної музики духового оркестру.

Все це тривало понад годину і справляло неабияке враження — в кожному разі, досить сильне для того, щоб хоч трохи послабити напруження, яке я і, мабуть, Ільза теж, відчували в присутності Шееля. Ми з Ільзою не обмінялися й десятком слів, але нам не потрібні були слова — вистачало зазирнути на мить одне одному в вічі. Отож процесія цілком заповонила нашу увагу, і тільки один епізод на короткий час повернув нас до дійсності — зразу ж по тому, як статуя богородиці, похитуючись, пропливла повз нас, ми почули крик, побачили метушню. Якийсь чоловік — ми навіть не встигли помітити, чи це був учасник процесії, чи глядач — прослизнув поміж шереху ченців, переслідуваний двома жандармами. Утікач пірнув у юрбу, переслідувачі, енергійно працюючи ліктями, почали пробиватися слідом за ним, зчинився галас — залунали глузливі вигуки, сміх, але побожна публіка відразу ж зашикала на зухвальців. За хвилину і порушник, і жандарми зникли з наших очей, та коли довкола знову запанувала тиша, Шеель, пам'ятаю, подався вперед і, глянувши на мене з-за плеча Ільзи, сказав із посмішкою, яка мала означати, що він жартує:

— Цікаво, що це за один? Чи не той, бува, що забрався вчора до нашого номера?

Згадавши все це, я спитав: «Ви спіймали його?» — і, відкинувшись на спинку крісла, клацнув запальничкою.

Ромеро похитав головою.

— Ще нікому не вдавалося спіймати Савелью. — Коли він вимовив це ім'я, на моєму обличчі, мабуть, відбився подив, бо Ромеро відразу спитав: — Ви, звичайно, чули про нього?

— Ні. — Я вирішив збрехати — хоча б заради того, щоб заощадити кілька хвилин. Ми вже й так просиділи цілу годину.

— А я гадав, що у нас тут уже немає такого, хто б не чув про Луїса Савелью.

— Коли-небудь я з вашою допомогою завершу свою освіту.

Він промовчав, і, поки тривала пауза, мені знову спало на думку, що в цей час, поки ми тут балакаємо, труп Шееля лежить у холоднім моргу — з кулею в животі.

Ромеро знову помацав пальцями, чи на місці його вуса.

— Отже, майже всю неділю, сеньйоре Тайлер, ви провели в товаристві Шеелів?

— Я вже сказав вам це.

— І понеділок ви теж провели з ними?

— Ні, — відповів я. — В понеділок Шеель їздив до Барселони.

— Сам?

— Думаю, що сам. Він їздив туди в справах... У своїх справах, а не в моїх, — додав я.

— А що робили ви?

— Не розумію, яке це може мати значення — навіть для ваших пошуків у пільмі.

— Так-таки не розумієте?

— Так-таки не розумію.

Він знову низав плечима.

— О котрій годині він повернувся з Барселони?

— Десь о восьмій
— Звідки ви це знаєте?
— Ми зустрілися в барі «Сіндбад».— Я випередив його наступне запитання.— Цілком випадково.

— Його дружина теж була там?
(Я подумки виправив його: «Вдова!»)

— Так, вона теж там була.

— А як вона провела день? Що робила, поки чоловік їздив у справах?

Я засовався в кріслі й відчув, як кров повільно приливає мені до обличчя.

— Це також не стосується цієї справи.

— Ви хочете сказати, що не знаєте цього?

— Послухайте, що вам од мене треба?! — спалахнув я.

— Тільки відповіді на мої запитання, сеньйоре.

— На такі запитання я відповіді не даю!

Ромеро повільно випустив хмарку диму, яка огорнула його обличчя, примружені очі, що, не моргаючи, невідривно дивилися на мене. На той час я вже мав би здогадатися, куди він хилить; мав би — але не здогадувався.

— Що ж, я не наполягатиму на негайній відповіді,— сказав Ромеро.— Але я сподівався, що ви підете мені назустріч.

— Я готовий іти вам назустріч, поки ви не втрачаєте почуття міри. А ви його втрачаєте. Більше того — переходите всякі межі.— Я роздусив сигарету в топільниці й глянув на годинник.— Ви почули від мене все, що може становити для вас інтерес. Після зустрічі в «Сіндбаді» в понеділок увечері я Шееля більше не бачив. Живого, звичайно.

— Не бачили?

— Ні, не бачив! — сердито відказав я.— І якщо ви погано мене чуєте, можу позторити це в письмовій формі! — Я підвівся, щоб показати йому, що вважаю розмову закінченою.— А тепер дозвольте...

Та Ромеро й не думав підводитись.

— У мене до вас є ще одне запитання, сеньйоре Тайлер.

— Яке?

— Воно стосується вчорашнього дня... Вівторка.— Він замовк, вичікувально дивлячись на мене.

— Ну, далі!

— Де ви були вчора?

— Де я був учора?

— Так. Де ви були, що робили, хто був з вами?.. Інакше кажучи, сеньйоре, я прошу вас дати звіт про кожен свій крок за час між світанком і тією хвилиною, коли ви взяли телефонну трубку в готелі «Еспанья» й почули від мене, що під Гондрою знайдено розбитий «мерседес».

Я приголомшено дивився на нього.

— В даному разі я радив би вам не ухилитися од відповіді,— закінчив Ромеро вже з неприхованою погрозою в голосі.

Трохи отямившись, але все ще немов перебуваючи в поганому сні, я, здається, спитав його:

— Ви що, зовсім з глузду з'їхали?

Він пустив це повз вуха.

— Ви хочете сказати, що вважаєте мене причетним до смерті Шееля?

— Я тільки прошу вас розповісти, що ви робили протягом певного часу.

— Це по суті справи не міняє! — відрубав я. І обурено додав: — Йй-богу, я б із вас посміявся, якби це не було так абсурдно. Подумати тільки, що протягом останньої години ви...

— Де ви були вчора, сеньйоре Тайлер?

Я повільно вийняв сигарету з пачки, що лежала на столі перед ним, прикурив її від сірника з його коробки і кинув сірник у попільницю.

— Я відповім вам тільки одне: з'ясуйте це самі, капітане. А потім прийдіть сюди й попросіть у мене пробачення.

Він блиснув на мене очима.

— З приводу цієї справи я не проситиму ні в кого пробачення! А тим більше — у вас, сеньйоре.

— Що ж, може, тоді ви подасте у відставку.— Я випустив хмарку диму.— Ваші підозри просто сміховинні.

— А це вже доведіть ви.

— Не забувайте, що я не у вашій катівні й мене не сліпить світло ваших ламп.

— Якщо треба буде, я вам це влаштую. Бандакес невелике місто, сеньйоре, і хазяїн тут я!

У тиші, яка раптом запала, я знову почув глухий шум прибою. Надворі вже посутеніло, за вікном промайнула летюча миша.

— Скажіть,— озвався я, вкладаючи в свій голос усю зневагу, на яку тільки був здатний.— Навіщо мені було вбивати Шееля? Ваш Бандакес має кілька тисяч жителів. Чому ви підозрюєте саме мене?

— Вас ніхто не підозрює. Вас тільки запитують.

— Так, але чому саме — мене?

Він відповів не зразу, а після багатозначної паузи.

— Ви самі сьогодні сказали, що людей просто так не вбивають — на це має бути якась причина. Сказали чи ні?

— Ну, сказав.

— Чудово... Отже, Бандакес має кілька тисяч жителів, сеньйоре Тайлер, але я могу ствердити, що з-поміж них усіх тільки ви один небайдужі до дружини покійного.

Розділ четвертий

1

Здобувшись на голос, я тільки втомлено поглузував:

— Вам треба було йти не в жандарми, а в священики, капітане.

— А в мене, між іншим, була така ідея.— Перехопивши ініціативу й почувачись упевненіше, Ромеро дозволив собі посміхнутися — самими кутиками уст.— Церква припустилася однієї великої помилки, сеньйоре. Якби вона не заборонила священикам одружуватися, вони краще знали б життя.

— Ваше знання життя видається мені, м'яко кажучи, однобічним. Він не образився.

— Судить, як хочете, це ваше право. Мене цікавить тільки одне: де ви були й що робили тоді-то й тоді-то. Ви вважаєте, що це запитання безглузде; гаразд, доведіть мені це.

Я відвернувся й налив собі бренді.

— Скажіть,— промовив Ромеро у мене за спиною,— ви маєте пістолет?

— Ні.

— А коли-небудь мали?

— Коли мені було років шість. Він стріляв пробкою, яка була прив'язана мотузкою до дула. Я мало не щодня вбивав із нього своїх батьків.

— Я питаю вас про справжній пістолет,— крижаним тоном уточнив Ромеро.

— Мав. Під час війни. А коли вона скінчилася, його в мене відібрали.— Я знов обернувся до нього обличчям.— Слово честі, це вже занадто. Ви з'являєтесь до мене нібито для того, щоб з'ясувати, як Шеель проводив час у Бандакесі, а потім звинувачуєте мене, по суті, у вбивстві.— Я розвів руками.— Де я був учора? Чи маю я пістолета?.. Це просто нісенітниця, розумієте?

— Так-таки нісенітниця?— Ромеро підвівся й механічним жестом струсив попіл із свого кітеля.— А по-моєму, ваша відмова дати відповідь на просте запитання свідчить про зовсім протилежне.

Хоч які фантастичні були його підозри, я розумів, що вони не позбавлені певної логіки. Але понеділок і вівторок з ранку й до самого вечора належали тільки нам з Ільзою, і я не збирався нікого втаємничувати в те, що стосувалося нас обох. Тому я відповів:

— Можу лише повторити, що востаннє я бачив Шееля в понеділок у барі «Сіндбад».

Ромеро вирішив зайти з іншого боку.

— А яке враження він справляв на вас?

— Тобто ви хочете знати, чи він мені подобався?

— Ви вгадали,— кивнув він.

— Ні, він був мені неприємний.

— А проте ви зовсім не цурались його товариства.

— У світі є багато людей, які мені не подобаються, але всі вони й досі живі.

Розмова ця тривала вже, здавалося, цілу вічність; Ромеро то свердлив мене очима, то походжав по кімнаті, немов прицінюючись до речей, які були в ній. Нарешті він знову почав обмацувати їх, і я сказав:

— Ця ваза не моя. І за будь-яку розбиту річ мені треба буде заплатити.

Він поставив вазу на місце.

— А чому він вам не подобався, сеньйоре?

— На це було багато причин.

— І все ж таки, яка найголовніша?

Я обурено відповів:

— Невже вам іще не набридла ця гра? Скільки разів я маю казати вам, що зовсім — чуєте? — зовсім непричетний до смерті Шееля? — Я раптом помітив, що стрілка годинника наближається вже до сьомої, й досадливо додав: — Зрозумійте ж, ви шукаєте не там, де треба. А злочинець тим часом замітає сліди.

— Де ж, по-вашому, треба шукати?

— Це вже ваша справа. Я можу запевнити вас тільки в одному:

запідозривши мене, ви попали пальцем у небо.— Він нічого не відповів, і тоді я сказав рішуче: — Ну, все, годі. Або ви поясните мені, що дало вам право зіпсувати мені вечір, або — до побачення.

Це зачепило його за живе, і він гостро відповів:

— Що ж, будь ласка, сеньйоре Тайлер... По-перше: ваш інтерес до сеньйори Шеель — інтерес, якого ви не заперечуєте.

— Це не злочин.

— Я ношу з собою записник, а не требник,— самовдоволено заявив він.— По-друге: ваша неприязнь до покійного, у якій ви самі призналися. По-третє: ваша відмова розповісти мені про те, що ви робили цілий день у понеділок, і дати звіт про свої вчорашні дії.— Перелічуючи все це, він загинав пальці.— По-четверте: низка інших обставин — самі по собі вони, може, й незначні, але в сукупності доповнюють картину.

— Наприклад?..

Він набрав у легені повітря.

— Наприклад, той факт, що в критичні хвилини ви завжди опинялися в товаристві сеньйори Шеель — скажімо, вчора ввечері й сьогодні вранці. Наприклад, ваше бажання бути присутнім під час усіх моїх розмов з нею.

— О боже, і це викликало у вас підозру? Так можна запідозрити й власну тінь.

Капітан Ромеро мовчки знизав плечима.

— Невже у вас ніколи не виникало бажання комусь допомогти? До того ж ви добре знаєте, що вона не розмовляє по-іспанському.

Ромеро тримав уже напготові п'ятий палець, і я стомлено подумав, що розмовляти з ним — як горохом об стіну.

— Досі я не почув од вас жодного переконливого аргументу. Кажіть, що там у вас іще?

— По-п'яте. сеньйоре,— сказав він переможно, наче розкриваючи свій головний козир,— у понеділок увечері, як мені доповіли, ви побилися з сеньйором Шеелем у барі «Сіндбад».

— Ну, «побилися» — це надто гучно сказано.

— Це вже хто як тлумачитиме.

— Він ударив мене, я дав йому здачі — на тому все й скінчилося.

— А з чого почалося?

— Він був п'яний.

— Ви вдарили його через те, що він був п'яний?

— Він ударив мене.

— Чому?

— Ми засперечалися.

— Про що?

Годинник показував сім годин одну хвилину.

— Послухайте,— сказав я,— мені це вже остогидло. Хочете—ждіть, а хочете — забирайтесь, але я вам нічого не відповім, поки не поговорю по телефону.

— Знявши трубку, я назвав номер комутатора «Еспаньї», й коли мені звідти відповіли, попросив:

— Зв'яжіть мене з сеньйорою Шеель. Вона зараз в «Американському барі»... Кажете, її там немає?.. Тоді, будь ласка, нехай розсильний знайде її й передасть, що дзвонив сеньйор Тайлер і що за чверть години він буде в готелі.

Я ввімкнув люстру, занепокоєний тим, що не застав Ільзу, й тепер не знав, де вона.

— Ви дуже запальна людина, сеньйоре,— сказав Ромеро.

— Ви так гадаєте? — Мої руки трусилися, поки я закурював нову сигарету.— І за вашими жандармськими поняттями це є ще одним доказом моєї провини?

Він навіть не поморщився.

— Ви збиралися пояснити мені причину суперечки між вами й покійним Шеелем.

— Ніякої причини не було. Просто Шеель весь вечір лютував, шукав зачіпки для скандалу. Це взагалі було для нього характерно.

— Чому?

— Хтозна, може, тому, що йому набридло вихваляти друкарські машинки.

Ромеро звів брови.

Я пояснив:

— Він продавав друкарські машинки і того дня їздив до Барселони у цій справі. Може, він вважав цю роботу принизливою для себе, може, на нього подіяла погода, а може, він ніяк не міг заспокоїтися після того, як його обікрали, не знаю — я не вмію читати чужих думок. Мені відомо тільки одне: того вечора він повадився вкрай обурливо.

Ромеро ледь посміхнувся.

— І ви хочете сказати, що через свою відразу до друкарських машинок, через погану погоду й таке інше він вас ударив?

Я похитав головою.

— Ні, битися він поліз не через це. А через те, що я сказав йому: «минуле — це купка попелу».

— Купка попелу? — По-іспанському цей вираз і справді звучав неохайно.

— Так. Ну, ще можна перекласти «жменька праху». Він весь час розводився про війну. Пив чарку за чаркою й торочив таке, що гидко було слухати, от я й спробував привести його до тями. Мої слова чомусь розлютили його, і він кинувся до мене з кулаками.

— І ви хочете, щоб я вам повірив?

— Воля ваша. Але все саме так і було.

Ромеро ввімкнув настільну лампу, потім вимкнув її. Я б не здивувався, якби він поцікавився, скільки вона коштує й заявив, що купує її. Натомість він замислено спитав:

— Чому ви досі мовчали про цю бійку?

— Бо не вважав її вартою уваги.

— Та-ак... А що ще ви приховали від мене, сеньйоре Тайлер?

— Нічого такого, що стосувалося б смерті Шееля.

— І ви й далі відмовляєтеся розповісти, що робили в понеділок і у вівторок?

— Так, відмовляюся.

Він знову вп'явся в мене очима.

— Ви мусите це мені сказати, і я доб'юся від вас відповіді.

— Не доб'єтеся.

— Не забувайте, що я маю відповідні повноваження.— Голос у нього був спокійний і вгевнений: сила була на його боці.— Наприклад, я можу забрати у вас паспорт.

— Будь ласка, забирайте. Далі як до Бандакеса я їхати не збираюся.

— Що ж, давайте.

Він простяг руку. Можливо, це був блеф, але я нітрохи не вагався. Я на той час ладен був віддати що завгодно, аби тільки здохнути його.

— Зараз,— сказав я, і моя готовність, здавалося, трохи збентежила його.— Ви починаєте діяти нерозважливо, капітане.

Я відчинив секретер, вийняв паспорт, дістав ручку й аркуш паперу і зажадав від Ромеро розписку. Він не відмовився: взяв ручку й скісним нерозбірливим почерком написав: «На час слідства я забрав у Стівена Роберта Тайлера британський паспорт № 422196». Потім поставив дату і кучерявий підпис: «Томас Ромеро».

Щоб дозволити йому, я спитав:

— Чи можна вважати сеанс інквізиції закінченим?

— На сьогодні так, сеньйоре.

— Тоді не забудьте свого капелюха.

Він мав у запасі ще один козир, і через це мої шпильки не дошкуляли йому.

— Перед тим, як піти, я хочу, щоб ви до кінця усвідомили своє становище. Знайте, що я забрав у вас паспорт про всяк випадок, щоб ви не зробили якоїсь дурниці; поки що це єдина причина, хоч, признаюся, мені приємно бодай у такий спосіб дати вам невеличкий урок.

Я мовчки проковтнув це.

— І останнє...

— Ну?

— Завтра вранці я викличу сеньйору Шеель. Якщо хочете, можете самі розповісти їй, чому насправді загинув її чоловік — я даю вам цю змогу. Але не сподівайтеся, що я беззастережно братиму на віру її свідчення, коли вони збігатимуться з вашими.— Його аж розпирало від самовпевненості.— Замолоду мене ще можна було проінняти слухами, але тепер — будьте певні, я змову чую за кілометр.

Я знову промовчав, хоч це було не легко, і, зціпивши зуби, вийшов за ним у передпокій. Там він надів на голову свій оперетковий капелюх і, вже з порога, ввічливо промовив:

— І останнє, сеньйоре. Не змушуйте сеньйору Шеель червоніти в цей тяжкий для неї час — не дзвоніть мені за півгодини в управління, щоб сказати, що весь вівторок ви провели з нею в ліжку. Це, звісно, найдавніше алібі в світі — і, можливо, найприємніше з усіх,— але, на жаль, воно найменш переконливе. Я прийму його тільки в тому разі, якщо виявиться, що ваше ліжко стояло посеред міської площі.

Постать капітана Ромеро повільно розтанула в мерехтливому світлі зірок. Я хряснув дверима й пове́гнуса до вітальні. Я розумів, що на цей ляпас під завісу напросився сам, але від цього мені не було легше. Наливаючи в чарку бренді, я почув, як він завів машину, й послав йому навздогін прокляття. Кількома фразами він досяг того, чого не міг зробити Шеель ні живий, ні мертвий: спаллював усе те світле й радісне, що було між мною й Ільзою. Ромеро мислив банально, діяв грубо, але і в думках, і в діях його була своя логіка, логіка людини, яка бачить у житті насамперед паскудство.

У вітальні панувала гнітюча тиша. Я відчинив вікна на терасу, щоб вивітрити тютюновий дим, і до кімнати вкотився важкий і повільний гуркіт хвиль. Я поїхав би до «Еспанії» зразу ж після від'їзду Ромеро, але злість душила мене, плутала думки, і я хотів трохи охолонути. Було тільки десять хвилин на восьму. Я підійшов до телефону, палко прагнучи почути Ільзин голос, пересвідчитися, що мої побоювання даремні, що я їй потрібен. Наша остання телефонна розмова, байдужі інтонації Ільзи залишили в моїй душі гіркий осадок, і я знав, що звістка, яку принесу їй тепер, ще більше її приголомшить, пригнітить, примусить замкнутися в собі. Але я все ще не втрачав надії, що лікар-час поверне її до дійсності, вірив, не міг не вірити, що тінь Шееля почне бліднути — і врешті-решт зникне назавжди.

Чекаючи, поки телефоністка з'єднає мене, я вже не думав про Ромеро. Чергова адміністраторка впізнала мій голос.

— Сеньйор Тайлер?

— Так.

— На жаль, ми не змогли передати сеньйорі Шеель те, що ви просили.

— Он як? Чому? — спитав я і відчув, як на душу мені ліг важкий камінь.

— Вона піднялася до себе в номер і звеліла, щоб її не турбували. Я не знала цього, коли ви дзвонили, бо тільки прийняла зміну.

— А ви не могли б з'єднати мене з нею зараз? — попросив я, трохи отямившись.

— На жаль, ні. Розпорядження сеньйори Шеель лишається в силі. — І вона бадьоро додала: — Може, ви зателефонуєте їй уранці?

Я поклав трубку, ображений і принижений. Бажання Ільзи не бачити нікого було, власне, бажанням не бачити мене; удар був болючий, та ще болючішим був спосіб, яким його завдано. «Вона могла б подзвонити, — гірко думав я. — Могла б принаймні сама сказати мені...»

Охоплений відчаєм, я протинявся з кутка в куток, потім вийшов на терасу, під сяйво величезних білих зірок. З моря дув легенький вітерець, несучи з собою ледь відчутний запах біди. Мене пройняв дроз. Я виразно почув грубий голос Шееля, його слова: «Плоть і кров, життя і смерть... Мене особисто цікавить лише це, містере Тайлер. Цього не заміниш нічим» — і голосно відповів йому: «Навіщо ти помер? Усе було так просто, поки ти жив!»

2

Коли Ільза в понеділок прийшла на пляж, Шеель був уже на шляху до Барселони. Напередодні ввечері, похмуро спостерігаючи, як на завершення свята спалахи фейєрверка розтинають і свердлять небо, Шеель буркнув: «Чи довго ще це триватиме? Якщо я не висплюся, то до Барселони мені краще не їхати». Кілька разів того дня я поривався спитати, чи не відмовився він од запланованої поїздки, але так і не наважився. Він підтвердив, що їде, тільки пізно ввечері, під останні залпи фейєрверка, і цим поклав, нарешті, край моїм тривогам і сумнівам. А в понеділок ні Ільза, ні я жодним словом не прохопилися про його поїздку — існує така форма самообману, коли переконуєш себе, що людина, про яку ти не згадуєш, — не існує.

Ранок видався напрочуд ясний. Море дихало спокоєм, сонце неподільно владарювало на небі. Ільза прийшла близько десятої — я на той час був уже на пляжі. Побачивши її, я побіг їй назустріч, і вона теж побігла по вогкому піску й по воді, і наш сміх, і хлюпінт води під ногами — це й було справжнє щастя.

Нас розділяло всього кілька кроків, коли в неї з ноги злетіла сандалія, і Ільза нахилилась, щоб підняти її. Коли я підбіг, вона весело стрибала на одній нозі, намагаючись надіти сандалію. Я підхопив її під руку, і дотик цей нагадав мені, яка вона тендітна. Ільза задихано подякувала й додала: «Правда ж, сьогодні чудовий день?» Ці слова вона перехопила в мене, вклавши в них почуття, які виповнювали й моє ество. Весь день належав нам, поки він триватиме, ми будемо вільні, незалежні й нікому непідвладні.

— З чого ми почнемо його?

— Мені однаково. З чого хочете.— Очі її сяяли.

— Може, поплавемо?

— Я не в купальнику.

— І з собою не взяли?

На ній були кремові полотняні штани й коротенька картата блузочка.

— Зовсім з голови вилетіло.

— То, може, поїдемо куди-небудь?

Вона радісно кивнула.

— Тільки просто так, куди очі дивляться. Без ніякого плану, добре, Тай?

Я склав руки рупором і загорлав на весь пляж, на якому не було, крім нас, ні душі:

— Ну, хто ще на екскурсію-загадку? Вирушаємо через п'ять хвилин!

— Що це таке — екскурсія-загадка? — сміючись, запитала Ільза.

— У нас в Лондоні організовують такі. На автобусах. Дві години за три шилінги. Ніхто з учасників не знає, куди їде.

— Навіть водій не знає?

— Водієві зав'язують очі.

Ми взялися за руки й пішли вгору, до вілли. Для щастя не існує одиниці виміру. Та якби моє щастя можна було зобразити графічно, зафіксувати його зростання й спад, той ранок на графіку був би найвищою точкою.

Я гнав машину на північ, геть від Бандакеса, і вітер куйовдив Ільзине волосся. На блакитній поверхні моря де-не-де проступали сині смуги; над тугою лінією виднокола зависла тоненька цівка диму. Ліворуч від нас бовваніли гори, оповиті блідо-бузковим серпанком. Лише згодом, коли ми наблизилися до них, ніжний колір розтанув, і ми побачили грізні шпилі вершин, сголені кісті сірих скель.

Я заспівав:

Por de bajo del puento
No pasa nadie,
Tan solo el polvo
Que lleva el aire...

Ільза всміхнулася й попросила:

— Будь ласка, ще раз!

Я переклав:

Під мостом
ніхто не бродить,
лиш вітри
здіймають порох.

— Це улюблена пісня Каталіни. Я вивчив її на слух, з усіма трелями й руладами. А тепер спробуйте ви.

Рядок за рядком ми проспівали куплет кілька разів, аж поки Ільза запам'ятала всі слова й переливи мелодії. Другий куплет — я знав тільки два — вона засвоїла, поки ми їхали дорогою, що вела вгору поміж сосен, геть від прибережного шосе. Море зникло, й тепер нас оточували гори, могутні й величні. А потім скінчився й ліс, і ми опинилися серед холодного, непривітного громаддя стрімких скель, тільки де-не-де порослих кущиками трав. Ми замовкли: в цьому кам'яному царстві не співалося, та й треба було стежити за поворотами вибоїстого шляху.

Потім Ільза спитала:

— Чи не можна в якесь веселіше місце, шановний водію?

— А тут хіба не весело?

— Як на зворотньому боці Місяця.

— Не забувайте ж — я їду із зав'язаними очима.

Тепер дорога забирала всю мою увагу. Звиваючись поміж горами, вона вибігла на гребінь хребта, а тоді круто почала спускатися вниз, у долину. На схилах гір паслися кози — світлі клапті на сірому тлі. На зустріч з-за повороту вискочив грузовик із дошками, вильнув, обдавши нас курявою й вихлопними газами, й зник. Потім ми обігнали двох чоловіків, страшенно обірваних і худих; хлопця, що поганяв нав'юченого мула. Далеко внизу, у вузькому коричневому кориті долини, між блакитними підніжжями гір, гніздилися села, схожі на купки різноколірних камінців. Попереду жовті мазки рокитника зливалися з темною смугою лісу. Ми пірнули вниз, під сосни й каштани, виїхали на асфальтоване шосе, яке бігло поміж олеандрами й тамарисками, понад бурхливою річкою жовто-зеленого кольору. На обгороджених ділянках червоного ґрунту рівними рядами росли оливкові й мигдалеві сади. Ми проїхали село, — кілька вбогих, напівзруйнованих хаток, а за кілька миль — ще одне, обсажене високими тополями; тут бідність не так упала в око — зелені ліани та яскраво-червоні плями бугенвілей прикривали облуплені стіни.

— Тепер веселіше?

— Атож, — відповіла Ільза. — Тут гарно. Сумно, але гарно.

Вона сиділа поряд зі мною, тоненька й струнка, уста її були напіврозтулені, очі жадібно роздивлялися навколо. Ми розмовляли мало, але навіть у хвилини мовчання, здавалось, розкривалися одне одному. Ще настане час запитань, пояснень, сповідей, але це буде пізніше, не зараз, не в цьому настрої. Ми повільно їхали глибоким, вузьким міжгір'ям, то співаючи, то сміючись, сповнені щастя, якому, здавалося, не буде кінця.

Ополудні шосе вивело нас із долини, почало здійматися вгору. З крутого заворсту на самому перевалі нам відкрилося маленьке сільце — тісна купка хаток, а за ним — водоспад. Проїхати, не зупиняючись, повз цю красу було неможливо. Залишивши машину, ми пішли вуличкою й за присадкуватою церквою з червоно-брунатними стінами, на пласкому виступі скелі, побачили хатку під очеретяною стріхою, а перед нею — лави й столи на високих ніжках: тут продавали вино. Ми

сіли за стіл і замилювалися водоспадом — вода завісою спадала з вузької горловини і внизу кипіла білою піною, розбиваючись об чорне, блискуче каміння. Під стінсю церковці зібралася зграйка обідраних дітлахів — вони дивилися на нас величезними очима, зачаровані, напевно, білявим волоссям Ільзи. Ми пили легкий херес із пляшки без етикетки, жували солодкий хрумкий мигдаль. Клишоногий шинкар раз у раз вигулькував з-за склярусної завіси на дверях, усміхався до нас, говорив щось про погоду, про життя і, нарешті, вивів за руку й гордо відрекомендував нам свою дружину. Нам зовсім не хотілося звідси їхати. Я не встиг натякнути, що ми голодні, як на столі з'явився омлет, потім смажена риба й прозоре вино бурштинового кольору. «Bueno¹, — кивали ми, радуючи хазяїв. — Muy bueno»². Лише погода підводила нас. Перші хмари виповзли з-за гір, коли ми почали їсти, а коли нам подали коньяк, вони вже всуціль затягли небо.

— Знов буде дощ, сеньйоре, — скривився, дивлячись на небо, шинкар. — Ллє і ллє без кінця. Я вже думаю, чи не збудувати собі ковчег? — Мабуть, треба їхати, — сказав я Ільзі.

— Нічого не вдієш. — Вона допила свою чарку. — Дуже шкода.

Ми розплатилися й пішли до машини.

— Adios! — гукали нам навздогін шинкар із дружиною. — Sano y salvo!

Ми оглядалися, махали їм руками.

— Що означає «Sano y salvo»? — спитала Ільза.

— «Щоб ви були цілі і здорові»... Adios! Gracias!³

Важкі краплі дощу впали на нас, перш ніж ми добігли до машини. Сонце вже зовсім зникло за хмарами, довкола потемніло.

— Як тут було гарно, — сказала Ільза. Коли я натиснув на газ, вона поклала мені голову на плече. — У водія й досі зав'язані очі?

— Вже ні.

— Екскурсія-загадка скінчилася?

— Так.

— Куди ж ми тепер поїдемо?

Я торкнувся губами її чола і відповів:

— Додому.

Вона змовкла, а я не спускав очей із дороги: дощ скоротив видимість до кількох кроків. Виїхавши нарешті на прибережне шосе, я зітхнув з полегкістю. Одного разу, коли я, вдивляючись крізь миготіння «двірників», загальмував на роздоріжжі, в око мені впала стріла з написом: «БАРСЕЛОНА», але я відігнав од себе цей непроханий нагад. До Бандакеса лишалось миль десять; близько третьої ми проминули його й побачили попереду, між дюн, віллу «Мірамар».

— Навіть дощ безсилий зіпсувати її красу, — сказала Ільза.

— У вас сьогодні для всього знаходиться добре слово, — всміхнувся я.

— Просто я сьогодні дуже щаслива, Тай. Щаслива — цим усе й сказано.

Від машини до дверей ми пробігли під дощем. Увійшовши до вітальні слідом за Ільзою, я ввімкнув радіо. Місцева станція передавала тягучі мелодії.

— Каталіна покинула нас. Пляшки на столі — якщо хочете, випийте чого-небудь. Я вискочу на хвилинку, поставлю машину в гараж.

¹ Добре (ісп.).

² Дуже добре (ісп.).

³ Дякую! (ісп.).

Повернувшись, я застав її на терасі під тентом, вона гортала мій рукопис.

— Це ваші слова?

— Які?

— Оці.— Вона показала пальцем, і я прочитав:

«Ми — мечі, якими б'ються Добро і Зло. Ми ніколи не бачимо рук, що тримають нас у цьому двобої».

— Ні,— відповів я.— Це чужа думка, я хочу процитувати її. Вона перегукується з думками одного з моїх персонажів.

— Це неправда, Тай.

— Що неправда?

— Те, що тут написано.

— Ви певні?

— Так.

Вона скоса, якось дивно глянула на мене, і я не зразу збагнув, чому це мене так схвилювало. Спочатку я тільки здивувався з переміни, що сталася з нею. А потім прозрів: вона стримує себе, зусиллям волі стримує свою жагу — і через це в її очах уже немає лагідності, а губи болісно тремтять. Я ніби здалеку, крізь шум дощу і звуки музики, почув свій власний голос: «Зрештою, яке це має значення? Посперечаємось про це іншим разом...» — і раптом усе зникло, перестало існувати — все, крім її уст і її тіла. І цього разу вже не було ні лагідного опору, ні спроб загасити пристрасть. Я не знаю, чиї руки, уста були жадібніші в ту хвилину. Там, під тентом, по якому барабанив дощ, і потім, у спальні, нас ніщо вже не розділяло й не стримувало. А згодом вона лежала випростана, і шовковисте волосся її струміло поміж моїми пальцями, коли я нахилився до її худенького юного обличчя; заплющивши очі, вона відповідала легким поцілунком на дотик моїх губ, а я, дивлячись на неї, тиху, зніяковілу, раптом зрозумів, що все це сталося з нею вперше після того, як вона вийшла заміж.

— Чому ти обрала мене, Ільзо? — спитав я.

Вона сховала обличчя у згин моєї руки, але не відповідала, і я в ту хвилину, переповнений щастям, не став допитуватися.

А потім, милуючись красою її стрункого тіла, ніжною білістю й за смагою її гладенької шкіри і вже тужачи за нею в передчутті близької розлуки, я сказав:

— Зроби так, щоб ми завтра знову побачилися.

— Спробую,— відповіла вона.

— Будь ласка.— Я поцілував голубу жилку на її шиї.— Пообіцяй, що прийдеш до мене.

— Якщо зможу,— сказала вона.

Ці слова були чи не єдиним нагадуванням про те, що наше щастя — крадене, як украдений і весь цей день. Власне, ми навіть одягалися почали тому, що згадали про Каталіну, а не про Шееля. Вона мала прийти о п'ятій, і ми вийшли за кілька хвилин перед тим. Дощ ущух — я навіть не помітив коли. Я відвіз Ільзу до готелю, ведучи авто дуже повільно, розтягуючи останні хвилини, які належали тільки нам із нею. Ми попрощалися коло сходів, під пильним поглядом швейцара. Кремового «мерседеса» ніде не було, але на тротуарі вирував натовп, вулицею плив, сигналячи, потік машин. Тут не можна було затримуватись і на хвилину.

— До побачення, Ільзо.

— До побачення, Тай, любий.

Мить — і її вже немає, і швейцар жестом показує мені, що дорога вільна і я можу їхати.

— Buenas tardes¹, сеньйоре... Gracias.

Найменше я прагнув побачити того вечора Шееля. Але самотність гнітила мене, як ніколи, і зрештою, рятуючись від неї, я поїхав до Бандакеса. Було вже досить пізно — близько десятої, але ресторани й кафе були переповнені, а перед кінотеатром стояла довга черга на останній сеанс. Я не мав мети — просто хотілося побути серед людей. У маленькому непоказному кафе біля арени для бою биків я присів за столик під тентом і замовив чарку бренді. Закохані пари проходили повз мене, закохані пари сиділи довкола, і я з заздністю дивився на них; якщо їм нема де усамітнитися, то вони принаймні можуть прогулюватись на очах у всього міста. Я дозволив чистильникові взуття надраїти мої черевики до дзеркального блиску; відмовився від запропонованих з-під поли американських сигарет і контрабандного годинника. Сліпий продавець лотерейних білетів, монотонно гугнявлячи, пробирався між столиків, і я пожалів його — купив у нього один білет. Він механічно подякував мені, сказавши те, що казав, мабуть, усім: «Вам пощастить, сеньйоре. Цього разу вам пощастить». І я подумав: «Пощастить? Що ти знаєш про щастя?»

Потім я тинявся вулицями, невидючими очима розглядав вітрини, наштотхувався на людей, що кудись поспішали, що мали якусь мету. Хоакін радо привітав мене в барі «Сіндбад», посадовив за найкращий столик і відразу ж заторохтів по-англійському. В нього було обличчя з картини Ель Греко: видовжене, бліде, з тонкими рисами.

— Ви читали Браунінга, сеньйоре? Роберта Браунінга?

— Не все, але читав.

— Тут був один джентльмен з Англії. Десять хвилин тому. Він сказав, що Роберт Браунінг блискучий поет.

— Я б не радив вам його читати, Хоакіне.

— Чому?

— Це не те, що вам треба.

— Він зовсім не блискучий?

— Просто він важкий.

— А лорд Байрон? Цей джентльмен сказав мені також...

— Почніть з Вордсворта, — сказав я.

Його покликали до іншого столика, і він відійшов, похитуючи головою. Дві жінки нерішуче зупинилися коло вільних стільців за моїм столом.

— Дозвольте? — запитала одна з них.

— Прошу, я однаково вже йду, — кивнув я їй, допивши бренді, підвівся.

Біля виходу мене зупинив грубий, хрипкий голос:

— Містере Тайлер!

Це був Шеель. Я зупинився, мов укопаний, і відчув те, що відчуває, мабуть, злочинець, якого окликнув поліцейський.

— Містере Тайлер!

Шеель був напідпитку — я зрозумів це ще до того, як побачив його. І даремно я в першу мить сподівався, що він тут сам — поряд з ним сиділа Ільза. Я помахав йому рукою, сподіваючись, що цим усе

¹ В добрий час (ісп.).

й обмежиться і мені не доведеться дивитись у вічі їм обом, але він важко підвівся і, наштотхнувшись у проході на офіціанта, попрямував до мене.

— Приєднуйтеся до нас, містере Тайлер.

— Дякую, але я вже зібрався йти.

Я пробелькотів щось про побачення, але він, не слухаючи, міцно схопив мене за руку своїм лаписьком.

— Ви весь час відмовляєтесь. Я можу подумати казна-що! — Він похитнувся і, сміючись, додав: — Ходімо, та, до якої ви поспішаєте, не образиться, якщо ви запізнитесь на десять хвилин.

Вибору не було: не висмикувати ж руку! Поки він вів мене до свого столика, люди здивовано витріщалися на нас. Я насилу примусив себе звести очі на Ільзу, побачив її напружену усмішку і зовсім занепавав духом.

— Добри вечір, Тай, — привіталася вона.

— Ваш чоловік заарештував мене.

— Він кудись тікав — що ж мені лишалося робити! — по-п'яному голосно прогук Шевель і, жестом звелівши офіціантові, щоб той приніс для мене стілець, спитав, що я питиму.

— Фундадор, — відповів я. І знову спробував відпрохатися: — Слово честі, мені треба йти.

— Облиште, — махнув він рукою.

Я сів, намагаючись розгадати його настрій, ненавидячи себе за свою нерішучість.

— Я був у Барселоні, містере Тайлер.

— Так-так.

— Ти вчора казав Тасві, що збираєшся туди, — докинула Ільза.

Я подумав, що, мабуть, їй не треба було казати цього, і глянув на неї. У відповідь вона ледь помітно хитнула головою — мовляв, усе гаразд.

— Ви, певно, бували там? — провадив далі Шевель.

— Так. І не раз.

— Це брудне, смердюче місто.

Я тільки знизав плечима — його грубощі вже не дивували мене, а заходити з ним у суперечку не хотілося.

— Брудне, смердюче місто, повне брудних, смердючих людей.

— Схоже на те, що у вас сьогодні був невдалий день.

— Ви вгадали. — Він наблизив до мене своє обличчя. Його водяві, запухлі очі були налиті кров'ю. — Мені там довелося мати справу з нікчемами. З нікчемами, в яких коротка пам'ять. Ви не знаєте, як це гидко, містере Тайлер. Ви залежите тільки від самого себе. Вам не доводиться принижуватись.

— Еріх! — спробувала зупинити його Ільза.

— Деякі люди згодні терпіти приниження. Вам вони, гадаю, зустрічалися, мені теж. — Він набрав у рот віскі, прополоскав ним зуби й проковтнув. — Але я принижуватися не збираюсь — а тим більше тут!

— Еріх! — повторила Ільза.

Десять у глибині зали бренькнула гітара, хрипкий сумний голос злетів над гамором, як крик з мінарета:

Cada vez considero
Que me tengo que morir...¹

¹ Кожен раз як подумаю,
Що мушу померти... (исп.).

Навіть не глянувши на Ільзу, Шеель присунувся до мене так близько, що я побачив волосинки, які росли на кінчику його носа.

— Пам'ять — дуже важлива річ, містере Тайлер. Вона переживає друзів. — Язик у нього вже плутався. — Ви згодні зі мною?

Не придумавши нічого кращого, я відповів:

— Людина не може жити тільки минулим.

Він беззвучно засміявся й підняв свою склянку. Віскі вихлюпнулося, залило скатертину. Офіціант підскочив і почав вимочувати її серветкою. Шеель уп'явся в нього осоловілими очима.

— Sprechen Sie Deutsch? ¹

— Ні, сеньйоре. Deutsch не розмовляю.

Я хотів підвестись, але Шеель схопив мене за руку.

— Чарку фундадору, — наказав він офіціантові. — Ще одну чарку фундадору для англійця.

— Нащо ти затримуєш Тая? — озвалася Ільза. — Ти ж бачиш, що він поспішає.

Ми нишком зирнулися, мов арештанти на лаві підсудних. Але Шеель усе ще тримав мене за руку, а я не хотів скандалу, хотів, щоб усе скінчилося тихо. Зневажаючи Шееля, я, проте, не злорадив. Своєю поведінкою він викликав у мене огиду, яка витісняла всі інші почуття — торжества, жалю, навіть ревнощів. Але це не виправдовувало мене — я розумів, що поводжуся негідно, ганебно.

А Шеель тим часом провадив своєї:

— Ви воювали, містере Тайлер?

— Та довелося.

— Тоді ви знаєте, що це таке.

— Що саме?

— Послух. Дисципліна. Влада.

— У вельми незначних виявах.

— Влада... Повага, — додав він.

— Мені не доводилося бути полководцем.

Струшуючи з сигарети попіл, я ненароком доторкнувся до Ільзиної руки й відчув, що не можу більше стримуватися, що от-от зірвуся.

— Але ж ви воювали?

— Так.

— Я теж воював, містере Тайлер. Отже, у нас є щось спільне, га? Є що згадати.

Ільза рвучко підвелася, схопила сумочку і, сказавши щось на своє вибачення, попрямувала до виходу. Я встиг помітити, як зблідло її обличчя, і в думці вилаяв себе за те, що прийшов сюди.

Шеель шарпав мене за рукав, мов надокучливий пес.

— У нас є що згадати, — бубонів він.

— Це було давно.

— Але ви пам'ятаєте. Ви не забули.

— Деякі речі справді не забуваються. — Тепер я міг нарешті поквитатися з ним, дати волю своїй ненависті. — За тиждень по весіллі моя дружина загинула від вашої бомби.

Його осклянілі очі звузилися.

— Жаль, — сказав він. — Жаль. — Але за хвилину маніакальна ідея знов заволоділа його п'яним мозком. Дивлячись повз мене, наче

¹ Ви розмовляєте по-німецькому? (Нім.)

я перестав для нього існувати, він виголосив — Повага — ось що головне! Повага! Колись нам її виявляли.

— Нам!? — з ненавистю перепитав я.

Він наче не почув мене.

— Todo o nada... Все або нічого. Я правильно переклав, містере Тайлер? Все або нічого!

— Я вас не розумію.

— Todo o nada. — Він грюкав у такт кулаком об стіл. — Що ж, їм дісталось nada. Нічого.

— Мені треба йти, — перебив я його.

— Побудьте ще трохи, поговоримо.

Гітарист доспівав пісню, в залі заплодували.

— Іншим разом.

— Ми ж тільки почали. — Він підніс руку, щоб покликати офіціанта, але я зупинив його. — У нас із вами багато спільного.

— Ви тішите себе ілюзією. — Це влучило в ціль. Відштовхнувши стілець, він важко звівся на ноги. А я кинув йому в обличчя: — Минуле — це купка попелу. Попелу й кісток із газової печі. І ви це чудово знаєте, бо ви до цього причетні, ви і вся ваша зграя...

Я не чекав удару. Він зацідив мене в голову, вище лівого вуха. Не так оглушений, як здивований, я поточився, а тоді шосили стусонув його кулаком під ребра. За мою спиною зойкнула якась дівчина. Шеель охнув і гепнувся на стілець, мало не перекинувшись разом з ним. Нижня щелепа його відвисла, каламутні очі здивовано закліпали. Я побачив, що з двох боків до нас поспішають Хоакін і ще якийсь офіціант у білій курточці, але чекати їх не став — пройшов повз Шееля, плечем розсунув двох чоловіків, що посхоплювалися з місць, і грюкнув за собою дверима.

Якийсь час я кружляв вулицями, намагаючись дати лад своїм думкам. У голові гуло, я ловив себе на тому, що бурмочу щось собі під ніс, лякаючи поодиноких перехожих. Спершу я відчував якесь невиразне задоволення, але потім обернув свій гнів проти себе самого, почала мучити думка, що я зробив непоправне й більше ніколи не побачу Ільзи. Ця думка мучила мене всю дорогу додому, не давала заснути до пізньої ночі, переслідувала уві сні — вона була болісніша навіть, ніж усвідомлення того, що вони зараз — під одним дахом.

Але наступного дня вона прийшла, і я попросив пробачення — дуже незграбно, бо не тямив себе від щастя:

— Я навіть не знаю, як це вийшло. Мабуть, я зірвався.

— Як на мене, ти виявляв ангельське терпіння.

— Я навіть гадки не мав, що застану вас у «Сіндбаді». Та мені все одно не можна було йти туди. Ні в якому разі. Це ж треба бути таким йолопом!

— Забудьмо вже про це, гаразд?

— Гаразд. Але я собі ніколи не пробачу.

Вчорашній самообман сьогодні був уже неможливий: ми не могли більше вдавати, ніби Шеель не існує.

— Куди він поїхав? — спитав я.

— До якогось місця, що зветься Гондра, — відповіла Ільза.

Я відпустив Каталіну на цілий день, сподіваючись, що Ільза таки прийде. Але хмари, що за ніч облягли небо, тільки ополудні полилися на землю дощем і посунули далі; а за чверть години розвіялися й мої тривоги — я побачив на пляжі Ільзу. Спочатку вона була мовчазна —

певно, їй нелегко давалася нова для неї роль. Але потроху весела вдача взяла гору — і сміх її знову залунав дзвінко й радісно. Ми готували ленч, танцювали на терасі під музику з радіоприймача, кохалися — і все було, як учора, тільки про Шееля я вже забути не міг. Навіть коли я казав їй: «Я кохаю тебе, Ільзо, кохаю тебе», — тінь його падала на нас, бо я з розпачем думав про те, що за кілька днів він забере її від мене й повезе додому.

Потім, наприкінці дня, я сказав їй:

— Не їдь з ним, Ільзо. Лишайся зі мною.

Вона обвела пальцем мої губи.

— Лишайся, Ільзо.

Вона довго мовчала, пильно вдивляючись мені в очі. Потім відповіла:

— Не підганяй мене, Тай.

І в ту хвилину іншої відповіді мені й не треба було.

Ми виїхали з вілли десь о шостій, я підвіз Ільзу до готелю, маючи намір відразу ж повернутися назад, але затримався, побачивши натовп у вестибюлі. Всі з жахом говорили про катастрофу на Ларео.

3

Ліхтарі — яскраве намисто на бульварі вздовж моря — блимали, посилаючи мені таємничі сигнали. Над головою в мене шугнула летюча миша; по небу покотилася зірка — розсипалася і згасла. Я не знав, скільки часу простояв тут, на терасі, сам на сам із своїм болем. Але біль поволі вгамовувався, я повертався до дійсності, до думок про завтрашній день.

Завтра вранці я розповім Ільзі про Шееля, старанно добираючи слова, намагаючись пом'якшити новий удар. Що ж до Ромеро, то хай він собі вигадує, що хоче — Ільза ж бо добре знатиме, які далекі його підозри від істини. Може, я завтра з цього й почну: «Ільзо, мені дуже важко казати тобі це, але буде краще, якщо ти почуєш це від мене, а не від Ромеро...» А потім, коли шок мине, вона, звичайно, скаже те, що вже сказав я: «Кому треба було вбивати його? Кому й навіщо?»

Розділ п'ятий

1

Я виїхав до «Еспаньї» рано-вранці. За ніч до берега прибило кілька трупів кіз. Море на прибережній міліні було каламутне, червоно-коричневе. Кілька чоловік шукали щось серед водоростей, викинутих прибоєм.

Ільза була в ресторані — о цій порі там саме подавали сніданок. Я не сподівався застати її там, гадав, що вона прийде пізніше, і тому розгубився. Я вже звик до думки, що Шееля вбито, і мені раптом видалося неймовірно абсурдним, що вона досі ще цього не знає. Поки я йшов до її столу, наготовлені слова вилетіли з голови.

Ільза підвела на мене очі.

— А я саме думала чи ти прийдеш?

— Можна сісти?

— Ну, звичайно. — Вона всміхнулася мені, але безживний голос її загасив надію, що тліла в моїй душі.

— Вибач мені за вчорашній вечір, — сказала вона. — Я не могла інакше. В барі було стільки людей, стояв такий гамір... Тобі переказали?

— Так, коли я подзвонив. — Почуття образи ще не зникло. — Я міг бути тут о чверть на восьму.

— Це було б ні до чого, Тай, — сказала вона, і я з гіркотою подумав: «Просто я був тобі непотрібен».

Підійшов офіціант, і я замовив каву. За сусіднім столом чоловік зі спеченим обличчям читав уголос статтю з «Дейлі експрес», а жінка, що сиділа навпроти, насуплено розглядала свої нігті.

— Мене затримав Ромеро.

— Ромеро?

— Він приїхав до мене додому й цілу годину морочив мені голову. Якби не він...

— Я одержала від нього послання.

Вона показала мені записку, на мій подив, англійською мовою, — певно, він склав її, користуючись словником, і власноручно надрукував: «Будь ласка з'явитися мій кабінет на 10.30 цього ранку в четвер для певних питань застосованих до великої трагедії спітканої вашим чоловіком».

Остання закарлючка його кучерявого підпису прорвала тоненький зелений папірець.

— Ти підеш зі мною?

— І ти ще в цьому сумніваєшся? — Я балансував між надією і страхом, відчайдушно намагаючись оживити в ній бодай іскорку згаслого вогню, перш ніж її знову приголомшить неймовірна правда. — Заради тебе я ладен на все — запам'ятай це раз і назавжди.

Вона подякувала мені недбалим кивком, як дякувала, коли я підносив запаленого сірника до її сигарети. Професійна звичка спостерігача змусила мене прислухатися до слів чоловіка з газетою — сміючись, він сказав: «Ну, Осберт Ланкастер сьогодні перевершив самого себе», — а жінка байдуже перепитала: «Справді?»

— Як, по-твоєму, навіщо Ромеро викликає мене? — Ільзині очі втратили блиск, наче в людини після лихоманки.

Я зам'явся.

— Чого він приходив до тебе вчора?

— Йдеться про Еріха, — відповів я, вперше і через силу назвавши Шееля на ім'я. Жінка за сусіднім столом віддала своєму сусідові газету й кисло сказала: «Як на мене, це зовсім не смішно!» Я відсунув убік чашку з кавою. — Розумієш, Ільзо, тут така історія... — І почав розповідати, плутано й непослідовно, зовсім не так, як хотів, але інакше й не можна було під поглядом її сповнених жаху очей. Вона перебивала мене, казала, що не вірить, і, взявши її руку в свою, я признався, що й мені все це не вкладається в голову. Зрештою, я знав так мало! Шеель не втонув, його застрелили; коли прорвало греблю, він був уже мертвий — легені не наповнені водою; його не пограбували — гроші цілі... Оце, власне, й усе, що я міг їй сказати. Але я змушений був повторювати це знову й знову; наші сусіди — чоловік і жінка — вже давно пішли, час сніданку скінчився, наша кава стояла неторкана й захолола. «Ні, цього

не може бути... — вже вкотре казала Ільза. — Ми ж пробули тут усього кілька днів, нас ніхто не знав, і ми нікого не знали... Не розумію, просто не розумію... Нещасний випадок? Це єдине пояснення — нещасний випадок... Ніякого іншого пояснення я не знаходжу...»

Після вчорашнього дня вона неначе закам'яніла. Лише один раз сльози набігли їй на очі. Я невідривно стежив за виразом її обличчя, але надії мої були марні: двері між нами лишалися щільно зачиненими. Врешті вона взяла себе в руки. Я бачив, що вона вже опанувала себе — і допомогла їй у цьому не моя присутність, а якась інша точка опори, знайдена в світі, де мені просто не було місця. Що ж до мене, то я знову став для неї всього-на-всього бойскаутом, добровільним помічником, якого так зручно мати напхвату — в ролі перекладача при розмові з Ромеро, в ролі розсильного, радника, просто стіни, в яку можна кидати запитання, сподіваючись, що назад відіб'ється слухна відповідь. Мене так і поривало сказати їй: «Він мертвий, Ільзо. І не має значення, застрелено його чи він утонув. Він помер тільки раз — і ти повинна оплакувати його тільки раз». Але я боявся, що якесь моє необережне слово видається їй образою його пам'яті, і тому вирішив перевести розмову на інше:

— Ромеро вважає, що це зробив я.

— Ти? — перепитала вона, наморщивши лоба. — Що зробив ти?

— Він вважає, що я причетний до смерті Еріха.

— Ти це серйозно?

— Він каже це цілком серйозно. Навіть відібрав у мене паспорт.

— Але на якій підставі?

— Підстав у нього аж забагато. І одна з них — те, що сталося у «Сіндбаді». Але найбільше йому не подобається моя відмова розповісти, де я був у вівторок.

— А нащо це йому знати? — здивувалася Ільза, але відразу ж замовкла, й очі її розширилися; я бачив, як вона червоніє, розкриваючи для себе логіку думок Ромеро. — Ох, Тай, — вимовила нарешті. — Я дуже шкодую, що так вийшло.

Я й досі бачу її винуватий погляд, чую нещасний голос — вона сказала це таким тоном, наче причина бентежила її більше, ніж наслідок.

— Ромеро дурень, — відповів я. — Кінець-кінцем він, звісно, прозріє, але поки що він — мов той собака, який обгризає одну голу кістку, бо не знаходить інших. За мене ти можеш не турбуватися. — Я знову взяв Ільзину руку в свою, але пальці її були безживні. — І не кажи йому того, чого не хочеш казати. Він домагається від мене алібі, незаперечних доказів — як завжди буває в таких випадках. Звідси й уся двозначність мого становища.

— Як же ти з нього вийдеш?

Я знизав плечима.

— З мене досить того, що ти знаєш правду.

— І цю правду я йому й скажу.

— Він не повірить тобі, Ільзо. Він тепер глухий і сліпий до всього, крім своєї версії.

Ми посиділи мовчки, я бачив, що Ільзині думки блукають у заплутаному лабіринті здогадів, куди завела її моя новина. Я кружляв у тому лабіринті минулої ночі й знав, що вийти з нього неможливо.

— Котра зараз година? — раптом стрепенулася вона.

— Десять хвилин на одинадцяту. Я з машиною — можна не поспішати.

Але вона вже не могла спокійно сидіти. У машині спитала:

— Невже Ромеро й справді обмежився лише цією версією?

— Вчора принаймні інших у нього не було. Він вважає, що тільки я один мав підставу для вбивства, і ні про що інше думати не хоче.

Вона раптом утратила самовладання — затулила обличчя руками й здавлено крикнула:

— Боже, що це діється?

Я ладен був відкусити собі язика.

— Ільзо! — прошепотів я. — Ільзо!

Вона, мабуть, не почула мене, не відчула, як я доторкнувся до її руки; в моєму ж серці її тремтіння озвалось болем. Коли ми підїхали до жандармського управління, вона вже заспокоїлася, але очі її були червоні од сліз. До призначеної години лишалося ще хвилин п'ять, і ми просиділи їх у машині; Ільза нервово заглядала в дзеркальце, бгала носовичок, а я мовчав, бо просто не знав, що ще можна сказати.

Нарешті вона наділа свої темні окуляри, я спитав: «Можемо йти?» — і вона кивнула.

На нас війнуло запахом цвілі. Денне світло не проникало в цей коридор. Я пояснив черговому, що сидів за перегородкою, чого ми прийшли. Він похмуро кивнув і відчинив дверцята. Я хотів рушити слідом за Ільзою, але він жестом зупинив мене.

— Вам не можна, сеньйоре.

— Чому?

— Звелено не пускати.

— Ця сеньйора не розмовляє по-іспанському, — запротестував я. — Хтось же повинен супроводжувати її.

— Капітан Ромеро про все подбав.

— Я хочу з ним поговорити.

— Це неможливо.

— Як це — неможливо? Його що, тут немає?

— Він тут, але не для вас.

З якою насолодою я зацідив би кулаком у цю зарозумілу пику!

— Він не пропускає мене, Ільзо. Ромеро не хоче, щоб я був присутній при вашій розмові. Мабуть, він запросив перекладача. — Я наліг грудьми на перегородку. — Я чекатиму тебе. Чекатиму в «Сіндбаді».

— Гаразд.

— Прошу йти за мною, — сказав черговий і рушив коридором.

— Ільзо!

Ільза обернулася, і в її змучених очах я прочитав, що вона боїться йти без мене, що я їй зараз потрібен.

— Що, Тай?

— Хоч би що казав тобі Ромеро — не бери близько до серця. Ми докопаємося до правди, навіть якщо доведеться робити це самим.

Вона хотіла щось відповісти, але потім передумала й тільки кивнула головою, неначе раптом сповнилась якоїсь рішучості. Я постояв, дивлячись, як вона йде слідом за жандармом, як зачинаються за ними двері кабінету Ромеро, а тоді відштовхнувся від перегородки й вийшов на вулицю, на сонячне світло, почувавши себе дезертиром.

Бар «Сіндбад» був по той бік площі. Я обїхав її й зупинив машину під запорошеним платаном. Хоакін виріс біля мене, як тільки я сів за столик під тентом.

— Доброго ранку, містере Тайлер. Як ся маєте? — У мене не було настрою давати йому урок з англійської мови, і через те я промовчав. Тоді він спитав: — Погано посувається ваша книжка, га?

— Справа не в книжці.

— Он як?

Поміж деревами мені видно було двері жандармерії.

— Принесіть мені, будь ласка, чашку кави, Хоакіне.

— З молоком?

— Ні, чорної.

Він знайшов привід забаритися: пройшовся серветкою по скатертині.

— Я вже читаю Вордсворта.

— Дуже добре.

Певно, вирішивши, що я йому не повірю, він почав декламувати:

— «Первоцвіт над стрімким струмком стелився жовтим килимком...»

Це прекрасно, містере Тайлер. Прекрасно.

— Я радий, що вам подобається, — кинув я, думаючи: «Ромеро не посміє затримати її надовго. Помучить з півгодини — й відпустить...»

— А що таке «первоцвіт»?

— Квітка.

— Ні, по-іспанському.

— Первоцвіт?.. Слово честі, не знаю, Хоакіне.

— Все одно, звучить прекрасно, — великодушно сказав він.

— Атож.

«Певно, вона вийде об одинадцятій», подумав я.

— Вам каву з молоком?

— Без, — відповів я. — Negro¹.

Він пішов. У стічній канавці копошилися голуби. Площею, в бік Білих печер, проїхав автобус з туристами. Черниця з карнавкою в руках звернула з тротуару на терасу, підійшла до мого столу й попросила пожертвувати на бідних. Вона була молода, і, коли дякувала мені, обличчя її, не торкнute жодною зморшкою, осяяла така щира, чарівна усмішка, що я мимоволі подумав: «Вона не знатиме кохання, зате їй не доведеться ділити своє серце між двома чоловіками».

— Чорна кава, містере Тайлер, і чарка фундадору.

— Я замовляв тільки каву.

— А бренді від мене особисто. Судячи з вашого вигляду, сама кава не допоможе вам.

Я взяв чарку, щоб не образити його.

— Salud!

— Сеньйора все ще у капітана Ромеро?

— Звідки ви це знаєте? — запитав я гостро, мабуть, аж надто гостро.

Він нахилився й показав мені на просвіт між платанами.

— Я бачив, як ви приїхали вдвох машиною. Як удвох увійшли туди. А потім ви вийшли звідти самі. — Він розвів руками. — Ніякого чаклунства, містере Тайлер. Тільки те, що бачили очі.

Я глянув на годинник і зітхнув: минуло всього десять хвилин!

— Сердешний сеньйор Шеель, — сказав Хоакін. Столики, які він завжди обслуговував, стояли вільні, і ніхто його не кликав од мене. — Таке лихо!

¹ Чорну (cch).

Мені стало трохи ніяково: я тільки тепер згадав, що не заглядав до «Сіндбада» після понеділка; виходить, Хоакін востаннє бачив мене тоді, коли я, стусонувши Шееля кулаком під ребра, пішов до виходу з бару.

— Скрізь тільки й мови, що про ту греблю. Пахне великим скандалом.

— Схоже на те.

Розмовляючи з Хоакіном, я не раз думав, що він знає набагато більше, ніж каже мені. Але його обличчя — обличчя святого з картини Ель Греко — було непроникливе.

— Який це страшний удар для сеньйори! І треба ж таке, щоб він опинився там саме в той момент! — Він прицмокнув язиком. — Саме в ту хвилину! Це просто жахливо...

— Містер Шеель був завзятим мандрівником.

Ніхто не виходив із чорних дверей по той бік площі. Я згадав Ільзіні слова: «Для нього кожна цеглина, кожен камінь...»

— Чого його понесло до тієї Гондри? Місця, забутого богом і людьми — її навіть немає на карті. — Хоакін простяг руки вперед і поволі зблизив долоні. — Як це зветься по-англійському, містере Тайлер, коли трапляється таке?

Я наморщив лоба, нічого не розуміючи, і він повторив свій жест.

— Я маю на увазі не саме лихо. Я маю на увазі те, що його спринчине. Як воно зветься по-англійському?

— Випадок... Доля...

Він обрав перше слово, повторив його вголос, ніби дослухаючись до його звучання.

Я згадав вчитану десь сентенцію: «Випадок — це звір, який, згодившись, вбиває». Годинник показував десять годин сорок шість хвилин. Я знову був іграшкою в руках часу.

Хоакін відкашлявся й нахилився до мене.

— Як ви гадаєте, чи зраділа б сеньйора, коли б їй повернули перстень?

— Який перстень?

— Сеньйора Шееля.

Я аж здригнувся від несподіванки.

— Цей перстень украли, — сказав я, не підводячи голови.

— Можливо.

— Водночас були вкрадені й інші речі. Годинник і запальничка.

— Запальничка? — перепитав він.

— Так. Un mechero. Може, перейдемо на іспанську?

— Я чув тільки про перстень.

— Куди ж поділися інші речі?

— Певно, їх продали.

— Кому?

— Цього я, на жаль, не знаю. — Він одігнав серветкою муху.

— Хто їх продав?

— Один мій приятель.

— І цей перстень — у нього?

— Кажуть, що в нього.

Як на те, саме в цю мить його покликали до іншого столика. Я нетерпляче ждав, намагаючись відновити в пам'яті все, що Шеель розповів мені про крадіжку. Він підозрював службовців готелю; може, цей Хоакінів приятель — офіціант із готельного ресторану?

Перед дверима жандармерії зупинилася машина; хтось вийшов з неї і зник у будинку. Вартовий поставив гвинтівку між ногами й прихилився до стіни — його капелюх був створений саме для такої пози.

Ільзу допитували вже двадцять хвилин...

Повернувся Хоакін — приніс мені ще одну чарку бренді.

— То, гадаєте, сеньйора зраділа б?

— Це залежить від суми викупу.

— Ніякого викупу від неї не зажадають.

— Тоді ваш приятель або сентиментальна людина, або дивак, що не знає, яке на вигляд золото.

— Я не беруся відповідати за нього. Але я знаю, що він оддасть перстень, якщо це хоч трохи втішить сеньйору.

— Ви ризикуєте, — сказав я. — Ця історія вельми зацікавила б капітана Ромеро. Ви не подумали, що я можу донести на вас?

— Ви цього не зробите, сеньйоре.— На обличчі його з'явилася добродушна усмішка.— До того ж вам вистачає й свого клопоту.

Я пильно глянув на нього і, помовчавши, спитав:

— Хто він — цей ваш загадковий приятель, Хоакіне? Ви цілком можете мені довіряти.

— Я в цьому не сумніваюсь.

— Ми з ним знайомі?

— Так. Ви познайомилися місяців зо три тому.

Мені легше було повторити запитання, ніж перебирати в пам'яті всіх тутешніх знайомих.

— То все ж таки — хто він?

Хоакін стихив голос:

— Луїс Савелья, сеньйоре. Ви його пам'ятаєте?

Вчора я збрехав капітанові Ромеро, сказавши, що не знаю Савелью, збрехав без будь-якої потаємної думки, тільки, щоб заощадити час.

Так, я пам'ятав Савелью: ми познайомилися з ним на віллі «Мірамар» за більш ніж незвичайних обставин. У мене був тоді період творчого застою, того дня я не спромігся написати жодного рядка, і коли стало темніло, вирішив поблукати пляжем, сподіваючись, що, як це іноді буває, всі труднощі розв'яжуться самі собою. Вечір був теплий, безхмарний, яскраві плями місячного світла чергувалися з синіми, чіткими тінями. Бандакес сяяв вогнями; ліворуч у відкритому морі плив пасажирський корабель — здавалося, то рухається далеке, миготливе сузір'я.

Додому я повертався о дев'ятій. Жодне вікно в будинку не світилося, і в білому місячному сяйві він здавався якимсь несправжнім, наче намальованим на картоні. Зачинивши за собою хвіртку, я пройшов садом, піднявся сходами на терасу. Нічну тишу порушував тільки розмірений шурхіт хвиль; всі інші звуки потонули в холодному світлі й синій темряві. Та за кілька кроків од дверей я раптом почув якийсь невиразний звук і зупинився, прислухаючись. Звук повторився, і я зрозумів: у будинку хтось кашляє! Кашель був чоловічий, сухий і надсадний, і долинав він із вітальні.

На ногах у мене були сандалі, тож до будинку я підійшов нечутно; навшпінках підкрався до дверей; серце в мене так калатало, що, здавалось, місячне світло здригалося з кожним його ударом. Прочинити двері й зазирнути досередини? Ні, той, хто зараз там, побачить мій силует; до того ж тент затінює вхід, і я однаково не розгледжу нічого

в темряві. На столику переді мною, поряд з друкарською машинкою, лежала запальничка у формі старовинного крем'яного пістолета. Я схопив її і, притиснувшись спиною до стіни, обмірковував план дії, а тоді набрав у груди повітря, штовхнув двері й, ляснувши долонею по вимикачу, засвітив усі лампи у вітальні.

На чоловіка, що порпався у шухляді мого письмового столу, це подіяло, мов удар електричного струму. Він рвучко обернувся, розкинув руки, здавлено скрикнув — і закам'янів на місці, як опудало, як пришпилений до столу. Мені відлягло від серця, коли я побачив, що він неозброєний.

— Що ви тут робите? — запитав я нетвердим голосом, нітрохи не покладаючись на штуковину, яку тримав у руці.

Очі його ковзнули по моїй «зброї», забігали, шукаючи виходу, й знов зупинилися на моїй правій руці.

— Хто ви такий? І що вам тут треба?

Він поволі оживав — руки його опали, плечі опустилися, всім своїм виглядом він свідчив, що зазнав поразки і готовий до найгіршого.

— Хто ви? — повторив я.

— Непроханий гість.

Відповідь була досить несподівана, тим більше, що супроводжувала її сумна посмішка. Дивлячись на його обличчя, яке можна було б назвати гарним, якби худина не загострила так його риси, я подумав, що він молодший, ніж мені здалося в першу хвилину — років тридцять, не більше. Просто неголені, позападалі щоки робили його старшим, та ще зацькований вираз темних очей, який не зникав, навіть коли він посміхався.

Я звелів йому стати до стіни і, щиро кажучи, здивувався, коли він покірно виконав мій наказ. Ступав він нечутно, як кіт.

— Як вас звуть?

— А хіба це має якесь значення?

Це й справді не мало ніякого значення, але погоджуватися з ним я не збирався.

— Я хочу знати.

— Луїс Савелья.

— Виверніть кишені.

— Це ні до чого. Ми тільки згаємо час. — Видно, він звик до бравади, але зухвальства в його словах не було.

— Виверніть кишені! — наказав я.

Він підкорився. Одяг його складався з блакитної сорочки й вельветових штанів. На підлогу впало кілька песет, три каштани, якась ганчірка, ніжик з поламаним лезом, сірники, кілька сигарет. Нічого, що належало б мені чи господарям вілли. Витрушуючи кишені, він зайшовся сухим, надричним кашлем, що аж корчив його тіло.

— Це все?

— Більше нічим похвалитися не можу. — Він знову сумно посміхнувся. — Ви повернулися надто рано, сеньйоре. Якби прийшли пізніше, то переконалися б, що я працюю не так уже й погано.

— Не сумніваюсь.

Безнадійно знизавши плечима, він сказав:

— Краще хай ці песети дістануться вам, аніж капітанові Ромеро. І сигарети теж.

— Ви з ним, певно, давні знайомі?

— Як вам сказати — знати один одного ми знаємо, але, зустрівшись, не ручкаємося.

Він викликав у мене не страх, а скоріше приязнь. І, зрештою, скільки можна було ламати комедію, тримаючи його під дулом запальнички? Він знову зайшовся надсадним кашлем, і я сказав йому, щоб він підійшов до буфета й налив собі чарку бренді. Він недовірливо глянув на мене — після кашлю очі його були повні сліз.

— Ідіть, ідіть. Не бійтеся, — сказав я й несподівано для самого себе додав: — Це, до речі, не пістолет.

Я поклав запальничку на стіл. Він здивовано потер свій гачкуватий ніс і силувано посміхнувся.

— Ви спокушаєте мене, сеньйоре.

— На вашому місці я не робив би дурниць.

— О ні, запевняю вас — на моєму місці ви б їх таки зробили.

— Спочатку випийте чарку бренді. — Я бачив, що він вагається. — А зараз налейте й мені. І заспокойтеся — я не маю наміру дзвонити в жандармерію.

Мені боляче було дивитися на раптовий перехід од відчаю до надії, що зсудомив його обличчя.

— А що ж ви збираєтесь робити? — Видно, він не дуже вірив у людську доброту.

— Я хотів би поговорити з вами.

— На балачки я не мастак.

— Але відповісти на кілька запитань усе ж таки зможете?

— Про що?

— Про себе.

— І потім ви одпустите мене? — Він усе ще не вірив мені.

— Ну звісно ж.

Тоді, ніби цим пояснювалося геть усе, він сказав:

— Я Луїс Савелья.

— Це я вже чув. Де ви живете?

— Скрізь... — Він розвів руки, розчепірів пальці. — Де доведеться.

— А чим промишляєте?

— То залежить...

— Від чого?

— Від того, який я голодний.

— Ви одружені?

— Ні. — На нього знову напав кашель, але, віддихавшись, він усміхнувся. — Я ніщо, сеньйоре. Звичайнісінький злодій. Не вартий вашої уваги.

— І за все своє життя ви ніким іншим не були?

— Колись я був дитиною. Та це було дуже давно.

Він повернувся до мене спиною — може, тому, що цей спогад завдав йому болю? — підійшов до буфета й налив дві чарки бренді. Коли він подавав мені одну з них, я побачив, що він хворий — його по-циганському смаглява шкіра мала землистого-сірого відтінок.

— Salud, — сказав він, дивлячись мені просто в вічі. — І спасибі. Ви дивна людина.

— Дивна?

— Якби капітан Ромеро довідався про те, що ви зробили, він би вам цього не подарував.

— Сподіваюсь, мені не доведеться мати справу з цим добродієм.

— Якщо не доведеться, то вважайте, що вам пощастило.

— А вам? — поцікавився я. — Як ви гадаєте, вам доведеться мати з ним справу?

— Мені цього не уникнути. Якщо не з ним, то з кимось іншим. Час ставити пастки, сеньйоре. І зрештою ловить нас у них.

Він так і не зміг розслабитися. Я намагався втягти його в розмову — для письменника не існує нецікавих людей, — але він був якийсь сам не свій, наче звір, що його загнали в клітку, — дарма, що клітка не мала замків. Я розумів, що, затримуючи його, поводжуся жорстоко. Хвилин за десять, надававши йому харчів з холодильника, я провів його до дверей і на прощання про всяк випадок застеріг:

— Не майте мене за слинька, Савелья. Мені вас нітрохи не жаль, і ви зробите помилку, коли спробуєте витлумачити мою поведінку як м'якість. Якщо вам схочеться колись знову прийти сюди — біля парадних дверей є дзвоник. Зрозуміли?

— Так, сеньйоре. — В місячному світлі обличчя його здавалося зовсім зеленим. Він подав мені руку. — *Hasta la vista*¹.

За мить Савелья вже злився з нічними тінями, і тільки кашель його, віддаляючись, ще якусь хвилину лунав у темряві. Повернувшись до вітальні, я взявся за ручку, щоб записати цю пригоду, поки образ Савельї ще був свіжий у моїй пам'яті.

— Авжеж, — сказав я Хоакінові. — Я пам'ятаю Савелью.

— І він пам'ятає вас. І попросив мене поговорити з вами, бо сеньйора — ваша добра приятелька.

Я пустив повз вуха цей натяк. Зрештою, я мав прикидатися тільки перед Шеелем, а Шеель був уже мертвий. Ми з Ільзою скрізь привертали до себе увагу, і я тільки тепер почав це помічати; тепер, коли обережність була вже непотрібна...

Я стукнув пальцем по пачці сигарет. Хоакін підніс мені сірника.

— Думаю, вона буде вдячна тому, хто поверне перстень.

— То я так і скажу Луїсові.

— Отже, можна сподіватися, що я одержу його від вас?

— Можна.

— Коли?

— Важко сказати. Може, завтра. А може, через три-чотири дні.

— Коли він уперше запропонував повернути перстень?

— Учора.

— А не раніше?

— Ні, учора.

— У суботу ввечері він був у місті, — сказав я.

— Знаю. Але до мене не навідувався. — Хоакін, видно, вирішив, що дещо все-таки треба пояснити. — Луїс — мій двоюрідний брат. Я допомагаю йому чим можу. Життя в нього собаче. — Він помовчав, видно зважуючи щось у думці. — Не думайте, будь ласка, що я схвалюю його поведінку, сеньйоре. І запевняю вас, мені дуже неприємна ця розмова про перстень сеньйора Шееля. Але Луїс не такий поганий хлопець, як здається на перший погляд.

З платанів сіявся дрібненький жовтий пилок. Тротуаром повз терасу неквапливо пройшов селянин з кийком, женучи перед собою зграйку сердитих індиків. У мармуровій чаші фонтана в центрі площі хлюпалися дитлахи. Було вже одинадцять, а Ільза все ще не виходила.

¹ До побачення (*исп.*).

Новий відвідувач ляснув пальцями, і Хоакін підскочив до нього так, наче той смикнув за невидиму мотузку. Я повернувся думками до Савельї — згадав нашу зустріч, а потім — його втечу поміж лавами учасників процесії, на очах у всього міста. Хоч як це дивно, мені чомусь не спало на думку, що обікрати Шееля міг він; і коли Ромеро назвав його ім'я, воно не пов'язалося в моїй свідомості з припущенням; яке Шеель напівжартома висловив про особу втікача. Була якась дивна іронія долі в тому, що злодієм виявився Савелья. Але зрозуміти, чому він вирішив повернути перстень, я все-таки не міг. Невже на віддачу за те, що сталося на віллі «Мірамар»? Тоді чому тільки перстень? Може, тому, що решту речей він уже встиг продати? Що ж, у такому разі, виходить, він належить до породи сентиментальних злодіїв: звістка про трагедію викликала в нього докори сумління, і в такий-от спосіб він вирішив спокутувати свою провину...

— Хоакіне!

— Слухаю, містере Тайлер.

— Говорімо краще по-іспанському, бо я хочу, щоб ви відповіли мені точно і ясно.

— Так, сеньйоре.

— Що ви мали на увазі, кажучи, що мені вистачає й свого клопоту? Він відповів не зразу, і я помітив його вагання.

— До мене доходять різні чутки, сеньйоре.

— Звідти? — Я показав у бік жандармерії.

— І звідти теж.

— Від капітана Ромеро?

— Ну, це вже ви жартуєте, сеньйоре.

— І ви навіть знаєте, який саме клопіт я маю?

— Я знаю тільки, що вас допитували.

— А чому допитували, знаєте?

Йому треба було подумати, і він перепитав:

— Тобто з якого приводу?

— Так.

Він відповів після тривалої паузи:

— Я чув, ніби це пов'язано із смертю сеньйора Шееля.

Не спускаючи з нього очей, я сказав:

— Він утонув.

Обережність не зрадила його й на цей раз.

— Я чув, що причина смерті зовсім інша, сеньйоре.

Мені не вдалося розпитати його докладніше. Нові відвідувачі сідали до столиків на терасі, Хоакіна знову покликали, і тепер уже надовго. Але я не міг задовольнитися почутим. Після всього передуманого, після всіх безплідних здогадів і припущень історія з перснем відкривала, можливо, новий шлях до істини.

Двічі я намагався привернути до себе увагу Хоакіна. Він і справді був зайнятий, але в мене виникло враження, що він до того ж ще й навмисне уникає мого погляду. Нарешті, коли він пробігав повз мій столик, я впіймав його на гачок — замовив ще одну каву. Та перш ніж він устиг принести її, я побачив, як Ільза виходить із дверей жандармерії — і, забувши про Хоакіна, підвівся й пішов їй назустріч, тривожно думаючи про те, що Ромеро, напевно, постарався обтяжити її горе почуттям провини — причиною якої було наше знайомство.

(Закінчення в наступному номері)

З англійської переклав Мар ПІНЧЕВСЬКИЙ

РИМСЬКА ЕЛЕГІЯ

Елегійна поезія¹ як окремий поетичний жанр, що розвинувся в Римі в період становлення імперії, формується й досягає свого найвищого розквіту в творчості трьох видатних поетів — Тібулла, Проперція і Овідія. Твори зачинателя римської елегії поета Корнелія Галла (69—26 рр. до н. е.) не дійшли до нас; з творчістю її останнього представника Овідія (43 р. до н. е. — 18 р. н. е.) елегійна поезія завершує своє короткочасне існування.

Римська елегія — справжнє дитя свого часу. В ній з особливою яскравістю відбилися настрої і почуття представників середніх верств римського суспільства, які, будучи в опозиції до офіційної ідеології, не знаходили, та й не шукали, діяльності в умовах принципату Августа й поринали в сферу особистого життя. Не дивно, що римські поети-елегісти були палкими прихильниками александринізму з його винятковою увагою до особистих переживань і стояли осторонь від сучасного їм літературного класицизму, представлено-го Вергілієм і Горацієм.

Любов — основна тема римської елегії, центральне почуття, яке витісняє всі інші емоції. в ній елегійний поет шукає виправдання своїй бездіяльності, нею відмежовується від чужого йому світу з його жадобою до збагачення, турботами й війнами. Але те, чого праг-

не поет — дозвоільне, зігріте взаємною любов'ю життя на лоні природи, — залишається лише мрією: сувора дійсність раз у раз нагадує про себе безліччю прикрих обов'язків, та й самі героїні елегій — римські красуні, оспівані під вигаданими іменами Делії, Немесіди, Кінтії, — виявляються, врешті, користюлюбними і покидають своїх далеких від практичного життя поклонників. Ці болісні переживання, втеча в особисте життя, за якою крилось невдоволення реальністю, притаманні як для палкого й пристрасного Проперція, так і для мрійливого й лагідного Тібулла, найбільш елегійного серед усіх елегіків Риму.

Граничне звуження проблематики, виключення з внутрішнього світу людини всього, що не стосується любові, вело до поетичного здрібнення й занепаду елегії як жанру. Творчість Овідія позначена риторико-декламаційним характером; щирість почуттів і глибина душевного зворушення поступається місцем витонченості й бездоганності формального мистецтва поета; колишня серйозність трактування любовних почуттів змінюється жартівливістю і тонким гумором.

Елегія, як ліричне виявлення почуттів, саме в Римі досягла своєї жанрової довершеності. Квінтіліан, підкреслюючи оригінальність римлян у цьому жанрі, з справедливою гордістю заявив: «Елегією ми кидаємо виклик грекам».

Величезний вплив мала римська елегія на європейську любовну лірику. Поети нових часів знайшли в ній яскравий вияв почуттів ліричного співця, нове, невідоме елліністичній поезії ставлення до любові як до почуття, що збагачує внутрішній світ людини.

Твори, що увійшли в дану добірку, перекладені українською мовою вперше.

Андрій СОДОМОРА

Львів.

¹ Елегія — поетичний гвір, складений двовіршем гекзаметром і пантаметром, первісно зв'язана з оплакуванням померлих, згодом охопила вола й іншу тематику, зокрема, любовну.

Малюнки Юрія Логвина

АЛЬБІЙ ТІБУЛЛ

МИР І ЛЮБОВ

(I,1)

Хай багатіє, хто хоче, згрібаючи золото жовте,
Хай розсуває собі межі добірних полів:
Зброї відкласти не дасть ні на мить йому ворог сусідній,
Клич бойової сурми сну позбавляє його.
Ну, а мене крізь дозвільне життя хай веде моя вбогість,
Лиш би в домівці моїй сяяв незгасний вогонь.
Сам би я, мов селянин, рукою дбайливою в пору
Яблульки щедрі садив, ніжну плекав би лозу.
Хай лиш Надія не зрадить мене, засипає врожаєм,
Хай золотаве вино сповнює кадіб важкий:
Я ж бо вшановую пень, що самотньо стоїть серед поля,
Й камінь, обвитий вінком, край перехрестя доріг.
Скільки б не видав плодів мені рік новий — неодмінно
Жертву я, вдячний, до ніг богу сільському кладу.
Злотоволоса Цереро¹, при вході в твій храм хай для тебе
Цей колосковий вінок, дар мого поля, висить,

¹ Церера — богиня родючості й хліборобства.

Хай у саду, багатім плодами, для птахів на пострах
 Стане з серпом у руці сторож червоний, Пріап¹.
 Також і ви, охоронці недавно щасливого дому,
 Вбогого нині, прийміть, Лари² належні дари.
 Ялівка кров'ю тоді очищала стада незчисленні,
 Тільки вівцею тепер нивка віддячиться вам.
 Ось вам озечка; вже й молодь сільська вколо неї гукає:
 «Жнив нам щасливих — гей! — доброго дайте вина!»
 Жити б, о жити б мені, вдовольняючись лиш необхідним,
 Жити й далеким шляхам краще б не вірити вже,
 Лиш уникати з появою Пса³ нестерпної спеки
 В тіні розлогих дерев біля дзвінкого струмка.
 Радо б узяв я двозубець до рук і загостреним прутом
 Інколи б я підігнав надто повільних волів.
 З поля ягнятко або козеня, що матір забула,
 В пазусі їй віднести соромом я б не вважав.
 Ви ж обминайте черідку мою, вовки і злодії:
 Серед великих отар жертви шукайте собі.
 Тут я свого пастуха щорічно звик очищати,
 Палес⁴ ласкаву я тут свіжим кроплю молоком.
 Будьте зі мною, боги! Не гордуйте дарами сільськими
 Скромного столу мого й глиняних кухлів моїх.
 Кухоль такий в давнину з м'якої слухняної глини
 Вперше для вжитку свого виліпив сивий рільник.
 Батьківських я не шукаю багатств, не мрію збирати
 Жнива такого, яким прадід мій давній втішавсь.
 Рад я цій нивці малій і рад прилягти, коли можна,
 Втомленим тілом до сну в звичній постелі своїй.
 Як же приємно, коли за вікном вітри завивають,
 Подругу милу свою ніжно до себе тулять!
 Чи, коли Австер узимку холодною мрякою сіє,
 Під лопотіння дощу снам піддаватись легким.
 Ось чого зичу собі. Справедливо хай той заможніє,
 Хто до сумної сльоти й моря непевного звик.
 Хай уже краще йде прахом все золото, всі самоцвіти,
 Ніж засмутити б я мав милу від'їздом своїм.
 Личить, Мессало⁵, тобі покоряти моря й суходоли,
 Зброєю ворога твій гордо блищатиме дім.
 Я ж — полоненик вродливої дівчини: скований нею,
 Сторожем вічним сиджу біля жорстоких дверей.
 Слави не треба мені, моя Деліє, лиш би з тобою
 Був я — і хай боязким, хай мене млявим назвуть,
 Лиш би я бачив тебе, зустрічаючи день свій останній,
 Лиш би торкались тебе слабнучі руки мої.
 Деліє, тяжко зітхнеш, коли в день цей на вогнище ляжу,
 Будуть цілунки твої змішані з гіркістю сліз.
 Тяжко, тяжко зітхнеш, твої груди ж — не панцир залізний,
 В серці чутливім твоїм, знаю, не кремій заліг.

¹ Пріап — бог родючості, опікун садів і виноградників.

² Лари — домашні божества, охоронці сім'ї.

³ Пес — зоря Сіріус; з її появою починалася спека

⁴ Палес — богиня, опікунка пастухів і стад.

⁵ Мессала — Марк Валерій Мессала, видатний політичний діяч, оратор, покровитель мистецтв.

Так, у цю днину, я знаю, мій прах покидаючи, кожен —
Дівчина це чи юнак — очі зволожить слізьми.
Тіні моєї тоді не вражай, пожалій свої лица,
З болю волосся свого, Деліє мила, не рви.
Ну, а тепер, поки доля сприяє, любімося ніжно:
Вже підкрадається смерть, млою сповивши чоло.
Старість уже підповзає — тоді ні любитись не личить,
Ні в сивині голови ніжні шептати слова.
Нині шануймо Венеру легку, ще поки не сором
Бійку зчиняти й не гріх двері ламати міцні.
Тут я і вождь, і добрий боєць. Ви, труби й знамена,
Гетьте! Неситих людей ранами крийте і їм
Гроші громадьте, а я, своє жниво зібравши, спокійний,
З голоду лиш посміюсь та поглузую з багатств.

БЛАГАЛЬНА ПІСНЯ

(1,5)

Гордий я був, похваляючись, — що́ мов, для мене розлука?
Нині з цієї пихи й марного сліду нема.
Так метушусь, мов та дзига вертка, яку жвавий хлопчина
Вправним рухом руки гонить по рівній землі.
Гни ж і пали дикуна, хай довіку слово бездушне
З уст не злітає йому, грубість карай, а проте...
Зглянься, благаю тебе таємницею нашого ложа,
Ніжним Венери зв'язком, тим, що поєднує нас.
Я, пригадай, із обіймів недуги тебе, слабосилу,
Вирвав — це знають усі — жаром своїх молитов.
Сам я, щоб геть одігнати від тебе лихе замовляння,
Сірку палив очисну край приголів'я твого.
Сам я, щоб лиш привиддя страшні тебе не гнітили,
Тричі, як звичай велить, сипав священну муку.
Сам, розпустивши туніку, пов'язку надівши, Гекату¹
В ніч безгомінну, глуху дев'ять разів закликав.
Я дбав про все, а любов'ю втішається інший, щасливець;
Він пожинає плоди слізних моїх молитов.
Щастям близьким я, безумець, вже снів, лише б — повторяв я —
Ій до здоров'я прийти — бог же відмовив у тім.
Думав я: буду в селі, моя Делія жнив допильнує,
Зазолотиться зерном тік мій під сонцем палким.
В повних коритах вона буде мій виноград зберігати
Й сік, який з сонячних грон видавить бистра нога.
Звикне мою череду рахувати; на грудях у неї
Раб, гомінливе дитя, звикне до милих забав.

¹ Геката — богиня чародійства.

Бога сільського за жниво — колоссям, жертовним бенкетом—
За череду, за лозу — гроном вшанує вона.
Хай вона править усім, про все хай турботливо дбає:
Я ж на цілий свій дім рад zostаватись нічим.
Ось мій Мессала до нас, на село, завітає; для нього
Деля з кращих дерев яблук солодких нарве.
Гідно приймаючи гостя високого, хай і готує,
Й страви на стіл подає, наче служниця, йому.
Ось чим я снів... але крізь Вірменію, край запахущий,
Нині ті мрії марні Евр уже гонить і Нот.
Часто пробував я вином журбу відігнати —
Біль мій у сльози гіркі змінював пінне вино.
Часто я інших торкався, та за мить лиш до втіхи Венера
Образом владним твоїм хіть пригашала мою.
Ось і зідходила кожна, розносячи слух, що мене, мов,
Проклято — сором! — що я чарам, напевно, піддався.
Не ворожбою, о ні— своїм золотавим волоссям,
Ніжністю лиць і рамен мила чарує мене.
Голубоока Фетіда¹ колись так Пелея сліпила
В час, коли з синіх глибин віз її звинний дельфін.
Тим я засмучений вкрай, що при ній уже інший, багатий:
Звідниця хитра прийшла, згубою ставши мені.
Хай вона їжу криваву жере й заплямованим ротом
П'є на погибель собі змішаний з жовцю напій,
Хай, проклинаючи долю свою, коло неї кружляють
Тіні, зловісний пугач хай на покрівлі кричить.
Хай, ошаліла від голоду, трав надмогильних шукає,
Кості сухі хай гризе після неситих вовків.
Містом хай гонить, розхристана, виючи; вулиця кожна
Хай зустрічає її зграєю лютою псів.
Бути тому! Знамення дав бог; хто любить, той має
Зірку свою. Не простить зради Венера, о ні!
Ти ж найперше забудь, що радила звідниця хижка:
Знай, що надмірні дари гасять любов у душі.
Вбогий — завжди до послуг твоїх: тебе стріне він перший,
Він клопітливо, всякчас буде при боці твоїм.
Вбогий у тисняві руку подасть, і ти через юрби
Пройдеш безпечно за ним, вірним на всякім шляху.
Вбогий тебе проведе й до інших, прихованих друзів,
З ніг білосніжних твоїх зніме сандалі він сам.
Марно співаю, однак! Од пісень не відчиняться двері:
Грішми набитий кулак — ось що зворушує їх.
Ти, що взяв верх наді мною, моєї ж долі лякайся:
Квапить колеса біг щастя грайливо-хисте.
Ось уже й нині немарно хтось біля порога тупцює,
То поглядає на дім, то вже тікає кудись.
То, вдаючи, що минає його, тут же знову звертає
І кашляне край дверей, уповільнивши ходу.
Нишком любов замишляє лихе. Радій, поки можна,
З успіху: човен бо твій — нині на тихій воді.

¹ Фетіда — морська німфа, дружина Пелея, мати Ахілла.

СІЛЬСЬКЕ СВЯТО

(II,1)

Всі присутні, мовчіть: очищаєм пліоди наші й ниви.
Знов постає з давнини предків далеких завіт.
Вакху, прийди; з твоїх рогів хай висне п'янке виногроно,
Ти ж колосковим вінком скроні, Цереро, вінчай.
В днину святу¹ хай спочине земля, хай плугатар спочине,
Рало важке на гаку хай бездіяльно висить.
Вийміть із ярем занози: при повних яслах сьогодні
Хай у вінках запашних повагом стануть воли.
Богу цей день присвятім. Хай з жінок ні одна не торкнеться
Вовни й не сміє в цей день випрясти частку свою.
Ви ж, кого в ніч учорашню Венера любов'ю втішала,
Вам я велю оддалік стати від вівтарів тих.
Мила богам чистота: приходьте в одязі чистім,
Воду з прозорих джерел чиста рука хай черпне.
Гляньте, до вівтарів світлих жертовне ягня вже прямує,
Люд у вінках із маслин, в білій одежі — за ним.
Рідні боги, очищаєм поля, рільників очищаєм,
Ви ж усі лиха женіть далі від наших границь.
Хай не сміється над жнивом посів, бур'яном забуявши,
Хай на повільну вівцю бистрі не мітять вовки.
Ниві рясній довіряючи, приодягнувшись, раз по раз
В огнище буде рільник дров підкидати сухих.
Підлітки-слуги гуртом, селянина заможного втіха,
З віток зелених курінь тут же змайструють собі.
Хай це здійсниться, молю: чи бачиш, як нутроші жертви
Кожним своїм волокном свідчать про ласку богів?
Гей же, фалерну старого сюди в задимленій бочці!
Добре хіоське вино ви з-під смоли увільніть!
Вина хай славлять цей день! Не сором сп'яніти при святі,
На неслухняних ногах кроком непевним іти.
Хай побажає за келихом всяк: «За здоров'я Мессали!»
Хай те ім'я раз у раз, хоч не з нами, звучить.
О переможцю племен аквітанських², тріумфами славний,
Гордосте роду свого, буйноволосих дідів,
Будь біля нас і сприймай мені в день, коли піснею шану
Вдячно складаєм усі нашим богам польовим.
Села й богів сільських я вславляю: це ж їхня заслуга,
Що жолудів у наш час, хто зголоднів, не гризе.
Вперше навчили вони деревину докупити збивати,
Зводити дах листяний над невеличким житлом.
Вперше й волів до роботи привчили й під віз дерев'яний
Вперше колеса прудкі, кажуть, підклали вони.

¹ Пліється про весняне свято очищення полів — Амбарвалії.

² В 27 р. до н. е. Мессала здобув перемогу над аквітанцями, племенами південно-західної Галлії.

Іжу дикунську забуто, посаджено яблуньку першу.
Вперше прокопаний рів грядку тоді оросив.
Бризнуло соком іскристим з-під ніг золоте виноградо,
В кухлі твереза вода з п'яним змішалась вином.
Жниво приносить земля: під вогненным світилом складають
Кожного року поля свій золотавий убір.
Пильна бджола поспішає в свій вулик, щоб медом солодким,
Дарсм квіток весняних, повнити вкрай щільники.
Рало відклавши, плугатар натомлений з розміром вірша
Вперше тоді поріднив слово звичайне сільське.
Вперше, тростину пригубивши, в свято богам вінченосним
Він передивно заграє пісню хвалебну свою.
Вперше рільник, манією червоною щоки натерши,
Гордий мистецтвом новим. Вакху повів хороход.
З повних кошар всжака череди, козла йому дано,
Скромну отару співця збільшив цей пам'ятний дар.
Там, на селі, віночок напровесні сплівши, хлопчина
Вперше його на чоло ларам прадавнім наклав.
Там, на селі, щоб ніжним дівчатам турбот завдавати,
Вруно блискуче, м'яке носить на спині вівця.
Звідси й праця жінок — відважена вовна і прядка:
Вже веретено гінке прудко під пальцем біжить.
Праля, в мистецтві Мінерви¹ вправляючись, пісню співає,
Поки з-під кросен дзвінких тканка снується туга.
Кажуть, що й сам Купідон між отарами, в полі родився
Серед баских кобилиць, що під сідлом не були.
Там він і лук свій рукою невправною вчивсь напинати,
Нині ж — о горе мені! — як він ту руку набив!
Не на овець, як раніше, він мітить: на дівчину ніжну
Та на хоробрих мужів стріли пускає тепер.
Геть юнака він розорить, старий вередливу коханку
З волі його під дверми буде ганебно благать.
Біля нічної сторожі провадить він дівчину спритно:
В потемках до юнака нишком сама вона йде;
Пройнята страхом, невпевнено стежку шукає ногою,
Руки простягши вперед, мацає п'ятому сліпу.
О, нещасливі всі ті, кого бог цей карає! Щасливий —
Той, кому ласку Амур лагідним подувом шле.
Злинь же, святий, на врочистий бенкет! Відклади лише стріли,
Факел вогненний, молю, ти якнайдалі відкинь.
Славте ж ви світлого бога цього, до отар його кличте
Явно, до себе ж — тайком. Правда, й до себе в цей день
Явно його можна кликати: гучно ж юрба веселиться,
Голос різкий подає флейта фригійська крива.
Бавтеся! Коней впрягає вже Ніч, докруг колісниці
Матері вже закрутивсь вихор зірок золотих.
Мовчки вже близиться Сон, розвісивши темні крила,
Кроком непевним снує темна юрба сновидінь.

¹ Мінерва — дочка Юпітера, покровителька науки й ремесла.

(II,6)

Макр у похід спорядивсь. А що буде з ніжним Амуром?
Може, за ним йому йти з сагайдаком за плечем?
Може, за ним — чи піде він шляхом курним, чи плистиме
Хвилі морській навздогін — зброю захоче нести?
Хлопче, пали ж того лютим вогнем, хто забув про твій спокій,
Хай під твоє знамено знов повертає втікач.
Що ж, коли воїнів ти бережеш, — буде-й тут скоро воїн:
Сам у шоломі собі воду носитиме він.
В табір іду! Венеро, прощай, прощавайте, дівчата!
Сил не забракне й мені, кличе й мене вже сурма.
Смілі слова й красномовно звучать, та зачинені двері
Миттю ті наміри всі виб'ють мені з голови.
Скільки разів присягавсь я, що вже не ступлю на поріг цей!
Що з тих сумлінних присяг? — Ноги звертають туди ж.
Як би втішавсь я уламками стріл твоїх, лютій Амуре,
Й попелом тим, що zostавсь від смолоскипу твого!
Мучиш мене; через тебе я сам себе став проклинати,
Мов не при повнім умі, мовити грішні слова.
Думав я: згину й позбудусь тих мук, але гріє Надія;
Завтрашня днина, мовляв, буде світлішою вже.
Гріє вона й рільника, борозні довіряючи зерна,
Щоб урожаєм рясним заколосились поля.
Птаха в силце вона манить, жене на вудилище рибу,
Іжею, милою їй, гострий прикривши гачок.
Навіть того, хто в залізах важких, звеселяє Надія:
З піснею трудиться він, хоч і дзвенять ланцюги.
Ласку й мені в Немесіди вона пророкує, та марно:
Горе мені! Не переч, грізна, богині самій!
Зглянься! Молю передчасним прахом твоєї сестрички:
Хай ця ласкава земля спокій її береже.
Свято шаную її; на могилу, сльозою скропивши,
Ій і дарунки, й вінки буду носити всякчас.
Ій свою тугу я буду звіряти, припавши до гробу,
З прахом безмовним її горем своїм поділюсь.
Врешті, не стерпить тих сліз прохача й устами моїми
За безсердечність твою кине тобі свій докір.
Краще подбай, щоб маною тебе її тінь не лякала,
Щоб не ставала вночі сумно край ложа твого
В образі тім, у якому вона, з підвіконня схитнувшись,
Кров'ю залита, прийшла до попідземних озер.
Годі. Не буду моїй повелительці ятрити рану:
Я ж бо не гідний того, щоб просльозилася ти.
Очі твої, промовисті очі хай сліз і не знають:
Дівчина добра сама — звідниця губить мене,
Звідниця Фріна, що в пазусі носить ті кляті записки,
Нишком туди, що сюди бігає й бігає все.

Часто мені вона твердить, що милої дома немає,
 Хоч за дверми пізнаю голос солодкий її.
 Часто, хоч маю обіцяну ніч, вона раптом звіщає:
 «Дівчина хвора». Або: «Хтось погрозив нині їй».
 Гину з журби тоді, розум гублю в гарячковій уяві:
 Хто з нею втіху знайшов? Як утішається він?
 В мить цю клену тебе, звіднице, так, що якби з тих прокльонів
 Частку лиш вчули боги — досить було б і того.

СЕКСТ ПРОПЕРЦІЙ

КІНТІЯ

(1,1)

Блиском очей своїх Кінтія вперше мене полонила,
 Бідного: досі ж бо я пристрастей жодних не знав.
 Погляд свій, гордий колись, додолу тепер опускаю:
 Шию мою до землі тисне ногою Амур.
 Це через нього, зухвальця, цнотливих красунь зневажаю,
 Це через нього свій вік марно, бездумно гублю.
 Ось уже цілий рік той шал мене мучить, одначе,
 Й досі ніхто із богів ласки мені не явив.
 Міланіон Іасиду¹ сувору зм'якшив колись, Тулле,
 Тим, що на подвиги йшов, хоч би які, без вагань.

¹ Згадується міф про аркадську мисливицю Аталанту, дочку Іаса та Міланіона.

То в Парфенійських печерах, нестямний, блукав і з кудлатим
Звіром, що в дебрах живе, зустрічі сміло шукав,
То, коли києм Гілей¹ уразив його, в горах Аркадських,
Болісним стогоном він гомін далекий будив.
Тим і схилив собі діву прудку: в любові благання,
Подвиги й добрі діла — мають вагу немалу.
Тільки для мене Амур якийсь млявий, якийсь безпорадний:
Навіть дороги забув, звичні дороги свої.
Ви, що, стягаючи місяць, дурманите й, димом повиті,
Над вівтарем вершите свій чарівницький обряд,
Зруште моєї велительки серце, на вид її голий
Блідість ще більшу нашліть, ніж на моєму лиці.
Ось і повірю тоді, що колхідським закляттям ви здатні
Рікам і зорям нічним волити волю свою.
Ви ж не повчайте запізно того, хто схибнувся вже, друзі —
Хворому серцем тепер ліків шукайте мерщій:
Сміло я й ніж перетерплю, й біль припікання, аби лиш
Гнів, накупілий в душі, вільно я вилити міг.
Мчіть мене, мчіть крізь далекі краї, крізь моря, щоб на світі
Жодна з жінок не могла шляху мого віднайти.
Ті ж, кому радо сприяє Амур — залишайтеся; хай завжди
Тиха, взаємна любов радістю сповнює вас.
Тільки мене, що не ніч — то гіркістю труїть Венера,
Й марно мене без кінця мучить і мучить Амур.
Бійтеся лиха цього: до своєї любові хай кожен
Горнеться кожного дня, вірно хай служить лиш їй.
Горе ж тому, хто зневажить цю раду: з яким каяттям він
Кожне те слово моє ще пригадає в свій час!

(1,2)

Що дає, мила, ця зачіска пишна, ці складки, що ними
Коська² тканина тонка плеще круг стану твого,
Нащо той запах оронтьської³ мірри в волоссі, навіщо
З тим чужоземним добром наче й себе продаєш?
Придбаним, штучним товаром природи красу свою губиш,
Не дозволяючи їй сяйвом пробитись своїм.
Вроді твоїй аж ніяк не залежить на тому мистецтві,
Вір мені: голий Амур любить красу без прикрас.
Глянь, які барви на кожному кроці земля розсипає,
Як розростається, глянь, хоч і неплеканий, плющ.
Чи не стрункіше й арбут в ущелинах диких зростає,
Чи не грайливіше мчить річка в природнім руслі?
Берег, природним камінням оздоблений, очі милує,
Співом природним своїм пташка чарує нам слух.

¹ Гілей — кентавр, суперник Міланіона.

² Острів Кос на Егейському морі славився виробом прозорих пурпурових тканин з шовку.

³ Оронт — ріка в Сирії; сирійські пахощі вважались найціннішими.

Кастора не убраннями Левкіппова Феба¹ скорила,
 Поллукс-герой не тому до Гілаїри спішив.
 І не тому поміж пристрасним Фебом на батьківській річці
 Й Ідом Евена дочка гнів запалила колись.
 Гіпподемія не штучністю вабила мужа-фрігійця,
 Не за підроблений блиск повіз чужий її мчав.
 Ні! Не у відблисках перлів — цвіли вони барвами тими,
 Що на полотнах своїх Апеллес² повторяв.
 Не упадають такі за коханцем на кожному кроці:
 Вроду дівочу свою скромністю множать вони.
 Я не боюсь, що в очах твоїх видамся гіршим, ніж інші:
 Дівчина в шані й красі, навіть як любить один.
 Ти — в першу чергу: тобі ж Калліопа³ дала аонійську
 Ліру до рук; тебе Феб гордої пісні навчив.
 Ти й у словах найсолодша, і все, що миле Венері,
 Як і Мінерві, те все — ти поєднала в собі.
 Тим і до віку мені найдорожчою будеш, як тільки
 Стане бридкою тобі розкіш нікчемно-марна.

ДО ЗАЗДРІСНИКА

(1,5)

Годі вже, заздрісний, злобні слова нам услід посилати.
 Годі! Дозволь нам іти в парі по стежці одній.
 Що ти затіяв, безумче, — моїм заразитися боєм?
 Прагнеш пізнати й собі горе безмежне моє?
 Рвешся в огонь ще незвіданий, квапишся з трав фессалійських⁴
 Жовто-зелений напій швидше до губ піднести?
 Дівчина ця — не як інші, хисткі та блудливі: образиш —
 Тут же й звідаєш гнів, гордий, тяжкий її гнів.
 Навіть якщо й посприяє бажанням твоїм випадково, —
 Скільки-то — навіть тоді — матимеш, бідний, турбот!
 Сон відбере тобі й зір затуманить вона, яка може
 Гнути собі під ярмо й диких, суворих мужів.
 Скільки разів на поріг ти мій станеш, погорджений нею,
 Разом з гіркими слізьми гнівні слова проковтнеш.
 Сумно ридаючи, ти затремтиш, на чолі спохмурнілім
 Страх борозну прокладе, вже незгладиму нічим.
 Схочеш поскаржитись — слова не вимовиш і, жалюгідний,
 Не спом'янеш і того, звідки ти й хто ти такий.
 Ось і пізнаєш ти, що значить бути рабом у моєї
 Кінтії, що це таке — бути вигнанцем її.

¹ Згадуються міфи про дочок володаря Мессенії Левкіппа — Фебу і Гілаїру та про дочок Евена — Марлессу і Гіпподемію.

² Апеллес — найславіший художник античності (IV ст. до н. е.)

³ Калліопа — муза епічної поезії.

⁴ Фессалія — країна в північно-східній Греції, що вважалась батьківщиною чародійства.

Вже й моя блідість тебе не здивує, не будеш питати,
Що це зі мною, що я — геть усім тілом ізсох.
Хай благородний ти, знатність в любові — тобі не підмога:
Що для Амура, скажи, прадідів зліпки¹ старі?
Хай завиниш перед нею хоч трохи, а як заплямує
Тут же лихий поговір славне те ймення твоє!
Вже ж не мені, хоч благатимеш, біль твій тоді гамувати:
Сам я від болю свого ліків ніяк не знайду.
Здружені горем в любові однаковій, знаю, обнявшись,
Врешті, взаємно слізьми зросимо груди собі.
Тож не випитуй вже, Галле, на що моя Кінтія здатна:
Той, який кличе її,— сам покарає себе.

ПРО СЕБЕ САМОГО

(I,22)

Хто я і звідки мій рід, які в мене, Тулле, пенати —
Часто питаєш мене, приязнь бо зріднює нас.
Ти про Перузію² чув, що могилою стала вітчизні
В ті незабутньо-важкі для Італійських земель
Дні, коли гнів до кровавих усобиць запалював римлян.
(Ти ж особливий в мені, земле Етрурії, біль
Ятриш: це ти мого родича й жменькою праху не вкрила,
Ти для останків його місця, на жаль, не знайшла).
Знай же, найближча до неї мене породила країна —
Умбрія, та, що до гір плідні поля простягла.

ПРОЩАННЯ

(II,19)

Хоч проти волі моєї відходиш, Кінтіє, з Рима,—
Рад я, що житимеш ти, хоч і без мене, в селі.
Там, серед чистих піль, спокусник улесливим словом
Не перешкодить, щоб ти, Кінтіє, честь берегла.
Там під вікном твоїм бійки не зчинять уже серед ночі,
Закликом, сонну, тебе вже не стурбує ніхто.
Будеш сама й споглядатимеш, Кінтіє, гори самітні,
Вбогі поля рільника й мляву його череду.
Ось і видовища всі. Ніщо тебе не спокусить:
Навіть і храму нема — ти ж бо грішила й у нім.
Буде там віл тягти в ярмі своє рало покірно,
Будуть під гострим серпом падати кучері лоз.

¹ Заможні римляни виставляли в покоях воскові зліпки своїх знатних предків.

² Перузія — місто в Етрурії, зруйноване в часи громадянських війн.

Там у капличку відлюдну ти зрідка носитимеш ладан,
 Хай лиш на вітвар сільський козлик жертвний впаде.
 Ось і вплетешся тоді, голонога, в коло танечне,
 Лиш би нікому з чужих там не приглянулась ти.
 Я ж полюванням займусь. Венері обіт занедбавши,
 Радо Діані тепер буду складати дари.
 Дикого звіра ловитиму, вішати буду на сосни
 Роги й лускати з смича псів роз'ярілих своїх.
 Правда, не зважусь піти на рудого велетня лева,
 На кабана в гущині кроком не вийду легким.
 Зваги моєї хай стане на те, щоб зайців полювати,
 З лука пускати стрілу птиці прудкій навздогін
 Там, де Клітумна¹ гаї, де в їх тіні, звиваючись, річка
 Сніжно-білих биків хвилею мити спішить.
 Що б не задумала ти, кожен раз пригадай, що до тебе
 Я через декілька днів, Кінтіє мила, прийду.
 Ні осамотнений ліс, ні струмись-блукач, який з верху,
 Вкритого мохом, біжить, не заважають мені,
 Кінтіє, ймення твого на всякі лади повторяти,—
 Лиш би ніхто не чинив зла поза очі мені.

ДЕНЬ УРОДИН

(III;10)

Що мені скажуть — гадав я — Камени², що край мого лежа
 Стали, тільки-но схід зарожевівсь у вікні.—
 День уродин звіщають моєї коханої й тричі,
 Щастя віщуючи їй, б'ють у долоні вони.
 День цей без хмар хай мине, хай вітри в піднебессі зависнуть.
 Хвиля, забувши свій гнів, пестить хай берег сухий.
 Хай у цю днину не бачу сумних; навіть камінь Ніоби³
 Хай затамує в цей день сльози пекучі свої.
 Хай алкіони спічнуть жалібні, нехай Філомела,
 Ітіса мати, в піснях горя свого не снує.
 Ти, що родилась при добрих знаменнях, прокинись вже, мила,
 Стань і ласкавим богам шану віддати спіши.
 Сон свій розвій при джерельній воді; на блискучім волоссі
 Пальцем довкола чола виклади карби собі.
 Шати вдягни, що Проперція в них ти звабила вперше,
 Красно вінком прибери милу голівку свою.
 Потім благай, щоб ця врода твоя не зів'яла, щоб завжди
 Я перед нею, мов раб, голову низько хилив.
 Ладан запалиш тоді на вітварі, квітами вбранім,
 В теплому саяві вогнів цілий свій дім заблищить.
 Ось тоді й сядем за стіл; за келихом ніч хай спливає,
 Ніздрі хай нам солодить запахом ніжним шафран.

¹ Клітумн — ріка в Умбрії, батьківщині Проперція.

² Камени — Музи.

³ Ніоба — після того, як Аполлон і Діана вбили її дітей, була перетворена в камінь на горі Сіпіл.

Танці нічні супроводячи, флейта дзвінка нехай хрипне,
 Хай не вгаває потік слів легковажних твоїх.
 Милі забави хай геть одганяють невдячну сонливість,
 Хай аж сусідні дома чують веселий наш гам.
 Кинемо гральні кістки — й нам доля покаже, кого з нас
 Крильцями хлспчик Амур нині дошкульніше б'є.
 З дзвоном осушених келихів північ загляне, й Венера,
 Наша богиня, почне свій таємничий обряд
 Вірні їй, в спальні ми знов одсвяткуємо свято щорічне
 Й так проведем до межі день цей уродин твоїх.

ПУБЛІЙ ОВІДІЙ
 НАЗОН

ДО АВРОРИ

(I,13)

Вже з Океану встає, покидаючи в'ялого мужа,
 Златоволоса¹; вже мчить днину, паруючи, вісь.
 Годі спішити, Авроро! Стривай! Нехай птиці щорічно
 Славлять Мемнонову² тінь гомоном впертих боїв.
 Саме тепер насолоду черпати б у ніжних обіймах
 Милої, саме тепер, поки так близько вона.
 Солодко спиться тепер, повітря вологе й прозоре,
 Птиця, вітаючи день, горлом тоненьким дзвенить.

¹ Златоволоса — Аврора, богиня світанку; в'ялий муж — Тіфон, син троянського володаря Лаомедонта; випросивши для нього в богів безсмертя, Аврора забула випросити вічну молодість.

² Мемнон — син Аврори, вбитий Ахіллом у поединку. Боги перетворили супутників Мемнона в птахів, які щорічно змагались над його могилою, вшановуючи полеглого героя.

Годі спішити, немила мужам, дівчатам немила,
 Росяні віжки мерщій, рожеворука, стягни!
 Поки не сходиш ти, краще пловець за сузір'ями стежить.
 Через простори морські не навмання він пливе!
 Сходиш — і, щойно здрімнувши, мандрівець рушає в дорогу,
 Воїн — зброю свою звично бере до руки.
 Першою бачиш у полі з двозубцем важким хлібороба,
 Першою ти під ярмо кличеш повільних волів.
 Сонних малят віддаєш вчителям, щоб вони при науці
 Прутом без жалю сікли їхні долоні м'які.
 Ти посилаєш на суд поручителя, де непоправних
 Прикростей кожне слівце може завдати йому.
 Ти оборонцеві, ти й судді так само немила:
 Мусять, як цей, так і той, з досвітку братись до справ.
 Хай лише прялі рука відкладе веретено, — про вовну,
 Ще недопрядену, їй ти нагадати спішиш.
 Тут би й спинитись пора... Та щоб дівчина зранку вставала —
 Стерпить це той лиш, кому, видно, й не снилась вона.
 Скільки разів я бажав, щоб ніч тобі не корилась,
 Щоб перед видом твоїм не розбігались зірки!
 Скільки разів я бажав, щоб вітри тобі вісь ізломили,
 Щоб легконогий твій кінь на хмаровищі спіткнувся!
 Злобна, куди ж ти спішиш? Те, що син твій видався темним —
 Це через тебе, бо в нім — серця твого чорнота.
 Чи ж до Кефала¹ воно не палало любов'ю, чи, може,
 Нині не відає світ про легкодумство твоє?
 О коли б міг нам Тіфон оповісти хоч дещо про тебе, —
 Вперше б чули боги байку ганебну таку.
 Все ти тікаєш од мужа, — зв'ялив його вік безконечний.
 О, як зненавидів він ту колісницю твою!
 Чи не гукнула б і ти, обнявши якогось Кефала,
 Коням нічним: «Не спішіть! Годі вам квапитись так!»
 Що я в тім винен, що муж твій ослаб? Чи ж я тобі радив
 Брати старого? Чому ж я маю кару нести?
 Як, пригадай собі, сном юнака дорожила Селена²,
 Хоч і з тобою в красі легко змагатись могла.
 Навіть батько богів, щоб ти не з'являлась так швидко,
 Звів дві ночі в одну сам у догоду собі.
 Змовк я. Вона зарум'янилась; видно, почула докори...
 Тільки від того, на жаль, день не пізніше настав.

БЕЗСМЕРТНІСТЬ ПОЕТІВ

(I,15)

Шепчеш мені, що я вік свій марную, заздросте жовта,
 Що моя пісня, мій дар — лінощів кволе дитя,

¹ Кефал — прекрасний мисливець, який полюбив Аврору.

² Селена — богиня Місяця, полюбила прекрасного юнака Ендімїона; приспавши його в печері, вона щоначі спускалась до нього.

Що проти звичаїв предків у розквіті сил молодечих
 Я не бажаю собі слави походів курних,
 Що многослівних законів не хочу вивчати, що й досі
 Форум невдячний не чув жодного слова мого?
 Все це таке нетривке! Я ж вічної слави шукаю,
 Щоб між людьми на землі спів мій не знав забуття.
 Житиме, поки здійсмається Іда, співець меонійський¹,
 Поки стрімкий Сімоїс хвилю до моря жене.
 Житиме й з Аскри поет², поки соком повниться гроно,
 Поки стинають серпом колос Церери в полях.
 Завжди й ім'я Баттіада³ звучатиме в цілому світі,—
 Слави майстерністю він — не даруванням зажив.
 Так і Кекропа котурн⁴ на сцені не знатиме зносу.
 З сонцем і місяцем вік буде тривати й Арат⁵.
 Раб поки хитрий, зажерлива — звідниця, батько — суворий,
 Звабна — жінка чужа, житиме поки й Менандр⁶.
 Енній⁷, у віршах неправний ще, духом піднесений Акцій⁸
 Славу собі здобули, що не торкнеться межі.
 Хто Варрона⁹ забуде і перше судно, й Есонаіда,
 Що за руном золотим славний очолив похід?
 Так і високий Лукрецій¹⁰: хіба що тоді, коли прийде
 Цілому світу кінець, відгомонить його спів.
 Тітір, плоди й Енеева міць¹¹ оживатимуть в книгах,
 Поки над світом усім Рим гомінкий височить.
 Поки ще лук і жаркий смолоскип — Купідонова зброя,
 Поки й вивчатимуть всі, вчений Тібуллє, твій вірш.
 Буде відомий і Галл на крайньому Заході й Сході, —
 Буде відома при нім і Лікоріда його.
 То ж, коли скелі вивітрює час, коли плугові точить
 Зуб терпеливий його, — смерті не знають пісні.
 Хай же уступлять пісням і владарі й всі їх тріумфи,
 Й золотonosний Таг¹², щедрі його береги.
 Люд нехай прагне марниці! Мені ж хай жовтоволосий
 Феб над кастальським струмком келих дзвінкий подає.
 Лиш би волосся вінчав мені мирт, що морозу боїться,
 Лиш би ті вірші до рук радо закоханий брав.
 Заздрість живих любить їсти. Помремо — й вона відступає.
 Кожен, яку заслужив, матиме шану тоді.
 Вирвусь і я з похоронного вогнища: частка найкраща,
 Частка моєї душі, в пісні моїй оживе.

¹ Співець меонійський — Гомер.

² Поет з Аскри — Гесіод.

³ Баттіад — Каллімах, вчений і поет з Александрії (III—II ст. до н. е.).

⁴ Котурн — високе взуття трагічних акторів; ідеться про трагедії Софокла.

⁵ Арат — грецький поет (III ст. до н. е.), автор поеми про небесні світила.

⁶ Менандр — найвидатніший представник т. зв. нової грецької комедії (IV ст. до н. е.).

⁷ Енній — видатний римський епічний поет, творець латинського гексаметра (III ст. до н. е.).

⁸ Акцій — видатний римський трагік (II—I ст. до н. е.).

⁹ Варрон — Публій Терренцій Варрон Атацінський (I ст. до н. е.) — римський поет і вчений-граматик; переклав поему Аполлонія Родоського «Аргонавтика» про похід Ясона, сина Есона в Колхиду за золотим руном.

¹⁰ Лукрецій — римський поет (I ст. до н. е.), автор поеми «Про природу речей»

¹¹ Ідеться про твори Вергілія «Буколіки», «Георгіки» та «Енеїда».

¹² Таг — ріка в Іспанії (нині Тахо).

ПРОЩАННЯ З ЛЮБОВНИМИ ЕЛЕГІЯМИ

(III,15)

Інших поетів шукай, солодких пристрастей мати:
Це вже остання межа милих елегій, що їх
Я укладав, полів пелігнійських дитя, й ці забави,
Вірші грайливі, мені сорому не принесли.
З вершників давніх я вийшов — якщо це вагу якусь має —
Тож не у бурях війни стан цей здобув я собі.
Мантуя нині Вергілієм горда, Верона — Катуллом,
Я ж уславлю колись тиху Пелігнію ту,
Що благородним мечем свободу свою боронила
В час, коли Рим налякавсь сили союзницьких військ¹.
Гляне мандрівець на стіни Сульмона², що водами славні,
На невеличкі поля, стиснені їхнім кільцем,—
«Краю — промовить — якщо ти зростив нам такого поета,
Знай, я великим тебе, хоч і малий ти, назву».
Милий хлопчино, і ти, Аматусіє³, милого мати,
Вийміть із поля мого ваші знаки золоті:
Ось уже тирсом важким дворогий Ліей⁴ потрясає,
Коней на ширші поля він мені гнати велить.
Вірше ласкавих елегій, легка моя Музо, прощайте!
Після мене мій твір буде ще жити віки.

*З латинської переклав
Андрій СОДОМОРА*

¹ Союзницькі війська—коаліція італійських племен, що повстали проти Риму, почавши т. зв. Союзницьку війну (90—88 рр. до н. е.).

² Сульмон — місто в Пелігнії, батьківщини Овідія.

³ Аматусія — Венера.

⁴ Ліей — Вакх.

НА ВІСТРІ ЖИТТЯ

На рубежі 50—60 років література Демократичної Республіки В'єтнам вступила в період змужніння, зумовлений успіхами соціалістичного будівництва, турботою партії та соціалістичної держави про розвиток нової художньої культури.

Своєрідність формування мистецтва соціалістичного реалізму у В'єтнамі, колишній колонії, яка стала на шлях соціалістичного будівництва, визначалася тим, що воно збіглося з початком відродження національної культури, яку в минулому придушували колонізатори. Для письменників ДРВ характерне прагнення спиратися на традиції національної літератури і фольклору. Після майже столітнього панування колонізаторів, які принижували в'єтнамське мистецтво, вперше почалося освоєння національних мистецьких цінностей. На кінець 50-х і початок 60-х років припадають перші спроби наукового осмислення історії в'єтнамської літератури, тоді ж почалися інтенсивні пошуки й публікації писемних пам'яток, рукописів і ксилографів, недоступних або малодоступних для читача. Вийшла у світ багатотомна «Антологія в'єтнамської літератури», яка широко знайомила в'єтнамський народ з його багатовіковою літературною спадщиною.

«Наша тисячолітня література буквально ожила в душі кожного в'єтнам-

ця, — сказав у 1960 році генеральний секретар Спілки письменників В'єтнаму Нгуєн Дінх Тхі. — Тепер вона молодшає, оновлюється, розвивається, наповнюючись духом патріотизму і соціалістичної ідеології. Її можна порівняти з чарівною дівчиною, що сягнула пори розквіту й має неабияку життєву силу. «В сімнадцять років їй за іграшку ріг буйволячий зламати», — кажуть про таких у народі».

Зрозуміло, що поняття національної мистецької традиції включає в себе й уявлення про її новий ідеал, народжений революцією. М. Ткачов зауважує, говорячи про зв'язок часів у в'єтнамській літературі: «Полководці землі Дайв'єт — так називали В'єтнам в епоху середньовіччя — перед боєм запалювали воїнів віршами, а королівські едикти, що сповіщали народ про перемогу, вбиралися в карбовані строфи поезії. І значно пізніше, коли на в'єтнамську землю вторглися нові завойовники, — тепер уже з Заходу, з «освіченої» Європи, — поезія знов будила гнів у народних серцях. І крізь пройдені чи не кожною поезією переплетіння пошуків... усе чіткіше вимальовувався новий поетичний ідеал — визволення народу і перебудова існуючого світу, — ідеал, що його принесли в поезію революціонери і що після Серпня 1945 року став не тільки ідеалом поезії, а й найвищим змістом усього життя»¹.

Величезне значення мало також прилучення літератури нового В'єтнаму до сфери взаємодії літератур світової соціалістичної системи. Досвід радянської літератури відіграє важливу роль у формуванні духовного й творчого обличчя письменників ДРВ. Поет і партійний діяч Хоанг Чунг Тхонг (нар. 1925 р.), один з перших перекладачів творів В. Маяковського у В'єтнамі, наголошував: «Мати» Горького, «Залізний потік» Серафимовича, «Як гартувалася сталь» Островського, «Розгром» Фадєєва,

¹ М. Ткачев. Предисловіе. У кн. «Из современной вьетнамской поэзии». М., 1973, стор. 7—8.

«Піднята цілина» Шолохова, поезія Маяковського та багато інших чудових творів стали нашими найближчими, найщирішими друзями ще в ті роки, коли ми були молоді й тільки вчилися писати».

У 1954—1967 рр. у В'єтнамі було перекладено понад триста книжок радянських письменників і класиків літератур народів СРСР, не беручи до рахунку численних публікацій у періодиці, книжок і статей про радянську літературу й літератури інших соціалістичних країн. Поряд з творами Пушкіна, Толстого, Горького, Фадєєва в'єтнамською мовою перекладалися твори Шевченка, Гончара, Стельмаха. Осмислювався досвід великих майстрів — основоположників соціалістичного реалізму. Слідом за двотомним дослідженням про Горького знавець і популяризатор російської класики й радянської літератури Хоанг Суан Ні опублікував книжку «В. Маяковський. Життя і творчість» (1961), в якій особливе місце займає розділ про поему «Володимир Ілліч Ленін».

Хоанг Суан Ні бачить у поемі взірць поетичного твору, написаного у відповідності з методом соціалістичного реалізму.

Наочним свідченням «неабиякої життєвої сили», зростання можливостей в'єтнамських літераторів було те, що на рубежі 60-х років у прозі на перший план вийшли роман (навіть роман-епопея) і повість.

У літературі ДРВ виникають епопеї «великого історичного революційного перевороту»: ще не закінчена тетралогія «Ворота моря» (т. I — 1961; т. II — 1967; т. III — 1973) Нгуєна Хонга (нар. 1918 р.), що розповідає про робітників, які переймаються ідеями класової боротьби, про колоритні соціальні контрасти в дореволюційному портовому місті Хайфоні, і дилогія «Руйнуються береги» (т. I — 1962; т. II — 1970) Нгуєна Дінь Тхі (нар. 1924 р.), в якій змальовано багатопланову панораму життя усіх верств в'єтнамського суспіль-

ства напередодні Серпневої революції. Автор простежує долі героїв у зв'язку з подіями другої світової війни та революційним зламом 1945 року. До тканини розповіді як найважливіша частина авторського задуму входять розповіді про творчі пошуки в'єтнамомовних митців і письменників. Нгуєн Дінь Тхі показує, як шириться вплив соціалістичних ідей, захоплюючи творчу інтелігенцію. В літературі голосно зазвучала також велика нова тема «піднятої цілини», кооперування селянства; їй присвячена, зокрема, дилогія Дао Ву (нар. 1929 р.) «Брукований дворик» (1959) і «Весняний урожай» (1960). Старий селянин Ам, що все життя мріяв про зайву пригорщу рису, — крок за кроком, поступово переконується у правильності кооперативного шляху.

До названих творів тісно примикає незакінчений роман Нгуєна Хюї Тонга (1912—1960) «Навіки з тобою, столице» (1960). Письменник розповідає про долі вихідців з дрібнобуржуазного середовища Ханоя у переломний момент історії, коли руйнувалися всі звичні уявлення і люди опинялися перед вибором: їти з революцією чи проти неї.

Сатирична лінія в'єтнамської прози яскраво виявилась у таких творах, як «Купа старого мотлоху» (1963, т. I) Нгуєна Конг Хоана (нар. 1903 р.) і «Нажива» (1961) Буй Хюї Фона (нар. 1918 р.), де показано історичну приреченість колоніально-феодального суспільства.

Для цього періоду були характерні становлення індивідуальних творчих стилів, увага романістів до поглибленої розробки образів, їх психологічної достовірності. Це благотворно впливало й на новелістику.

Найважливішим напрямком творчих пошуків письменників ДРВ, які працювали у жанрі оповідання, в передвоєнні і воєнні роки є вивчення змін, що відбувалися у в'єтнамському селі, в середовищі робітничого класу та інтелігенції. Вибір головного героя — людини, яка скрізь готова утверджу-

вати і обстоювати засади нового життя, визначив обличчя всієї сучасної в'єтнамської новелістики, її загальну оптимістичну тональність.

Пильна увага до соціальної суті й обумовленості характерів була прикметною рисою багатьох оповідань, в основі колізій, що розгорталися в них, лежали класові конфлікти. У формі спогадів про дореволюційне минуле побудована «Розповідь колишнього актора» Нгуєна Тхе Фіонга (нар. 1930 р.). Талановитий актор мандрівної трупи народного музичного театру оповідає про свою трагічну долю, понівечену з примхи можновладців.

Жанр оповідання в той час розробляє проблему формування ідейно-моральних якостей будівника нового суспільства. Процес становлення нового життя чи не найважче відбувався в гірських лісових районах В'єтнаму, де живуть малі народи, які до революції перебували на нижчих щаблях суспільного розвитку. В оповіданні Нгуєна Нгока (нар. 1932 р.) «Високо в горах» майже не відбувається ніяких подій. Воно побудоване, власне, у формі монолога старого партійного працівника Кама. Нездоланність начал нового життя, їх безумовне торжество становлять підтекст оповідання, а тому в художньому баченні автора колізії і конфлікти відходять на другий план. Цілісність характеру, моральна чистота революціонера така ж природна, як дихання.

Широкий відгук у письменників ДРВ знайшла героїчна боротьба в'єтнамських патріотів проти імпералістичної агресії США (1964—1973). «Письменник повинен стояти на вістрі життя», — так сформулював 1970 р. заступник генерального секретаря Спілки письменників В'єтнаму прозаїк То Хоай роль літератора в цій боротьбі. Слідом за поезією й публіцистикою теми воєнних літ почала освоювати «мала проза». Лаконізм жанру в умовах війни сприймався як особливо позитивний момент.

У прозі провідну роль почали відігравати оповідання й нариси, для всієї

літератури стали характерні емоційне напруження, піднесення громадянських і патріотичних почуттів. У центрі уваги письменників опинилися драматичні й трагічні ситуації — з реальної повсякденної воєнної дійсності. Ліричне і публіцистичне почало у в'єтнамській прозі воєнних років органічно злиті.

Нормою поведінки для кожного патріота стали мужність і витримка, сформувалось нове етичне поняття — революційний героїзм. Визначний діяч партії і держави ДРВ Ха Хюї Зіап підкреслював його величезне значення для в'єтнамської літератури: «Героїчний образ, відтворений у мистецтві на принципах типізації соціалістичного реалізму, відіграє у творі основну роль, визначає найголовніше призначення нашого мистецтва — його виховну функцію. Революційний героїзм виникає в житті, втілюється в соціальних типах, в реальних героях і героїчних ділах — це і є основа нашої естетики, основа створення типових образів у мистецтві соціалістичного реалізму».

Героїчне почало стало найважливішим у творчості в'єтнамських письменників. Мирний настрій, радість творчої праці, такі відчутні у творчості письменників ДРВ напередодні війни, розв'язаної американським імперіалізмом, змінилися іншими почуттями, коли настав час і народ узявся до зброї; письменники роз'їхалися по військових підрозділах. Література відкривала свої нові грані, про що добре сказав поет Те Лан В'єн:

Поезія —

Це не тільки тиха колискова пісня.

Поезія — хвилюючий заклик.

Вона не тільки болючий зойк.

Вона — удар кулаком по столу.

Вона — влучний,

Сміливий, разючий удар.

Як важливий рід військ літератури вступила в бій. Наче гасло, звучали рядки Хо Ші Міна: «Дзвоном кри-

ці хай повніться вірші! Разом з нами, поете, іди в атаку!»

Зрушення, що відбулися в свідомості людей, відбилися у «малій прозі», нарисі й оповіданні. Письменникам тоді уявлялося, що найуспішніше це завдання можна розв'язати за допомогою оповідання, в основу якого покладено один центральний епізод. Тим-то на початку війни й панувала «мала проза», вона тяжіла до відтворення окремих епізодів бойового життя, не вдаючись до поглибленого зображення героїв. Але цим творам притаманна важлива риса — достовірність. У них часом буденним діловим тоном відзначалося те незвичайне, нове, що входило в життя країни. Про незвичайне — про молоду винищувальну авіацію ДРВ (це в країні, де селяни зовсім недавно вперше побачили трактор!) — пише Нгуен Дінх Тхі в оповіданні «Крила» (1965). Він підкреслює, що джерело сили й мужності захисників в'єтнамського неба — в бойовій солідарності країн соціалізму з боротьбою В'єтнаму, у нерозривному зв'язку з рідною землею.

Письменники з успіхом використовували документальну оповідь: широко відома книжка нарисів Нгуена Ххая (нар. 1930 р.) «Вони живуть і борються» (1966) про захисників героїчного Острова трав; Нгуен Дінх Тхі виступив з документальною воєнною повістю «У вогні» (1966). Її життява основа цілком конкретна. Борис Полевой так розповідає про виникнення задуму цього твору: «Мені пощастило бути присутнім при народженні цієї повісті. Разом з Нгуеном Дінх Тхі їхали ми дорогами В'єтнаму на 17-ту паралель, яка була в ті дні об'єктом особливо запеклих американських атак. І він попросив трохи збачити з дороги, щоб познайомити нас, радянських людей, із своїми друзями: артилеристами-зенітниками, які захищали великий новий міст при злитті річок, що мало поетичну назву «Паша дракона». І ось цей міст, ці люди вже в повісті». Нгуен Дінх Тхі по-буденному просто змальовує бійців-зені-

ників, своїх героїв, створює психологічно достовірні образи і передає справжній дух воєнних років.

Один із шляхів поглибленого відображення життя полягав і в тому, що в оповідання вводились елементи передісторії персонажа, аналізувались його вчинки, роздуми, взаємини з товаришами. На одному бойовому епізоді будується оповідання прозаїка Хюї Флонга «Бомба уповільненої дії» (1967): нічим не примітний боець Лам береться виконати «особливе доручення» — знешкодити бомбу. Але письменник намагається психологічно достовірно простежити перетворення простого хлопця, вихованого соціалістичною дійсністю Північного В'єтнаму, на людину, яка здійснила героїчний вчинок.

У цьому ж напрямку психологізації характеру розвивається проза початкуючих новелістів ДРВ. Таке, приміром, оповідання До Тю (нар. 1941 р.) «Пахощі медових трав», яке змальовує життєвий шлях юнака, що тільки-но надягнув солдатську форму, його перші зрілі спостереження (він неначе озирається на своє минуле й бачить його по-новому), враження людини, яка щойно вступила в життя.

У воєнні роки однією з центральних тем в'єтнамської літератури стала тема подвигу й мужньої праці транспортників: погоничів слонів, шоферів, машиністів, моряків (роман Дао Ву «Та сама ходжена стежина», повість Нгуена Ххая «Дорога у хмарах»). Ця тема знайшла відображення і в новелістиці. На захист вітчизни піднявся весь в'єтнамський народ в єдиному патріотичному пориві. Життєво важливими кровоносними судинами країни стали її дороги, якими довозили бойову техніку, боеприпаси, продовольство, спорядження.

Поетичний образ дороги, в якому поєднуються поезія природи й вітчизни з поезією мужності й стійкості, доповнюється іншим, підкреслено буденним зображенням героїки в'єтнамських шляховиків, як, наприклад, в оповіданні військового письменника

Суан Тхієу (нар. 1930 р.) «Дорога» (1966).

Про працю транспортників багато писав і Нгуен Мінь Теу (нар. 1930 р.). Офіцер, що прийшов у літературу з армії (його оповідання почали з'являтися на сторінках журналу «Література і мистецтво — армії» з 1961 р.), він пише про солдатське життя.

Після повісті «Ворота ріки» (1967), в якій Нгуен Мінь Теу змалював картину переходу від мирного часу до війни в тихому рибальському селищі, він опублікував роман «Слід солдата» (1970). В романі показано воїнів, що йдуть «стежкою Хо Ші Міна», битву при Кхесані.

Під час війни особливого значення набув розвиток героїчних традицій у в'єтнамській літературі. Поет Те Лан Вієн писав: «У боротьбі проти агресорів беремо участь не тільки ми, в'єтнамці нинішньої доби: за нами чотири тисячі років нашої історії, з нами герої минулих століть»¹. Історія і культура народу є для в'єтнамських письменників важливим джерелом натхнення. В історичному романі Тю Тхієна «Відблиски на Озері Поверненого Меча» (1970) відтворено картину антиколоніальної патріотичної боротьби другої половини XIX ст.

Нгуен Хонг у своєму ліричному оповіданні «І старий солдат навіки заплющив очі» (1966) зближує часові плани: поряд з історичними спогадами про боротьбу волелюбного Де Тхама та його сподвижників проти колонізаторів на рубежі XIX і XX століть тут зображені молоді захисники ДРВ.

Звертаються письменники й до фольклору. З легенд запозичений образ безіменного старого горця в оповіданні Тю Вана «Квіти залізного дерева» (1971). Старий приходить несподівано, у найкритичніший момент грізної повені, і врятовує бійців розвідувальної групи. Це узагальнений, зумисно мало індивідуалізований образ. Він з'являється ще раз у фіналі

оповідання, і поява його має глибокий філософський смисл.

Дослідницьке начало сучасної в'єтнамської прози яскраво виявляється у творах «сільської теми».

В оповіданнях письменниці Ву Тхі Тхонг (нар. 1930 р.) провідною є тема утвердження принципів нового життя на селі. Її головна героїня — селянка, що позбулася пут патріархальщини (збірник «Квітка шунг», 1967 та ін.). Картини сільського життя у тяжкі воєнні роки змалював Нгуен Діть Зунг у романі «Будинки, що залишилися» (1974). Знаменні зміни в житті горців розкриває То Хоай (нар. 1920 р.) у романі «Західний край» (1967).

* * *

Нині література В'єтнаму розвивається як багатонаціональна, складаючись з літератур, створюваних власне в'єтнамцями (кинями або в'єтами) і малими народностями країни, більшість яких до останнього часу не мали писемності.

Сучасна в'єтнамська література — це справжній літопис бойового і трудового подвигу народу, подвигу, про який сказав товариш Л. І. Брежнев на урочистих зборах у Кремлівському Палаці з'їзду, присвячених 30-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні: «...В наш час спроби придушити визвольний рух народів приречені на провал. І найкращий доказ цього — славна перемога, здобута в'єтнамським народом у боротьбі проти іноземних інтервентів та їх ставлеників.

Ця перемога вінчає багаторічну боротьбу патріотів В'єтнаму. Вона є результат умілого використання ними різних форм боротьби — воєнної, політичної і дипломатичної. Разом з тим ця перемога є тріумф дійової, бойової солідарності країн соціалізму. Вона говорить також про велике морально-політичне значення симпатії і підтримки з боку прогресивних сил усього світу».

Микола НІКУЛІН

Москва.

¹ «Правда», 25/IX 1966.

ГЕЙНЕ В НОВОМУ ВИДАННІ

Генріху Гейне в нашій країні випала особлива доля. Російською мовою його почали перекладати в 30-х, а українською — з 50-х років XIX ст., і відтоді його популярність і вплив невинно зростали. «Гейне у нас пощастило більше за всіх німецьких письменників: давно, дуже давно перекладають його у нас, і немає жодного освіченого російського читача, який би не читав щось із Гейне», — писав 1870 року революційно-демократичний критик М. Шелгунов. До Гейне зверталися критики й перекладачі різних спрямувань, але не буде перебільшенням сказати, що і в Росії, і на Україні особливо популярним він був у революційно-демократичних колах. І це цілком природно, оскільки його творчість пройнята палкою ненавистю до соціального гноблення і тиранії, одухотворена вірою в краще майбутнє, яке, принаймні на гребені ідейної еволюції поета, видавалося йому в світлі соціалістичного ідеалу.

Але не будемо вдаватися в історію освоєння Гейне українською літературою, тим більше, що вона висвітлюється в змістовній статті В. Коптілова, якою завершується чотиритомне видання¹. Слід згадати лише деякі факти, які безпосередньо стосуються предмета нашої розмови. На Україні ініціаторами справжнього освоєння Гейне, що значною мірою відповідає й сучасним вимогам, стали Іван Франко і Леся Українка, опублікувавши одночасно, в 1892 році, збірки своїх перекладів. І небезпідставно укладачі включили до чотиритомника поему «Атта Троль» і деякі поезії із «Книги пісень» у перекладах Лесі Українки.

¹ Генріх Гейне. Вибрані твори в чотирьох томах. Переклад з німецької за редакцією Л. Первомайського та О. Дейча. Київ, «Дніпро», 1972—1974 рр.

Нового розмаху перекладання Гейне набрало на Україні після Великої Жовтневої соціалістичної революції. На першому етапі особливу активність у цій справі виявляв Д. Загул, який на початку 30-х років видав чотиритомник «Вибраних творів» Гейне в своїх перекладах; найкращі з них увійшли й до рецензованого видання. Перекладали Гейне поети різних поколінь, окремі поезії й цикли відтворювали українською мовою М. Рильський, П. Тичина, В. Сосюра, А. Малишко. Але особливі заслуги тут належать Л. Первомайському. Він переклав поему «Німеччина. Зимово казка» — один з найуславлених і найскладніших творів Гейне, а також багато поезій із різних збірок і циклів. Можна сміливо сказати, що ці переклади становлять основу в останньому українському виданні. І справа не так у кількості, як у тому, що Первомайський здійснив переклади «ключових» творів, окремих збірок і циклів. Значний внесок у перекладання поезії Гейне зробили також С. Голованівський, Н. Забіла, М. Пригара. Важливим і досить складним завданням був також переклад своєрідної прози Гейне, і тут слід насамперед відзначити доробок Ю. Лісняка, Є. Поповича і С. Сакидона.

В чотиритомнику опубліковано багато нових перекладів поезій і особливо прози Гейне, але разом з тим вміщені в ньому й найкращі переклади попереднього часу. А це дає право, принаймні в його «поетичній частині», вважати це видання й своєрідним підсумком більш ніж півстолітнього освоєння Гейне українськими радянськими перекладачами.

Проте, перш ніж аналізувати переклади, слід повести мову про видання, зважити, наскільки повно і вдало представляє воно велику й розмаїту творчу спадщину Гейне. Зрозуміло, нас цікавить передусім його поезія. Не можна не віддати належне упорядникам, які вдумливо підійшли до свого завдання і, долаючи немало неминучих у таких випадках труднощів, з необхідною повнотою і багатогранністю репрезентували Гейне-поета. Хоч і з неоднаковою яскравістю (але це вже залежить головним чином від рівня перекладів), нове видання розкриває українському читачеві Гейне-лірика і Гейне-сатирика, неперевершеного майстра іронії і поборника передових ідеалів епохи.

І все-таки хотілося б висловити деякі зауваження щодо добору поезій Гейне. Ясна річ, ми не будемо каталогізувати «пропуски» з різних збірок і

циклів, бо даний чотиритомник — це лише вибрані твори Гейне. Зрештою, в кожному циклі Гейне, навіть такому виразно сюжетному, як «Ліричне інтермеццо», є поезії, відсутність яких не позначається гостро на ідейно-художньому змісті цілого, не руйнує відчутно його структури, хоч, звичайно, зникають при цьому певні смислові компоненти, барви, емоційні відтінки. Але разом з тим є поезії, які умовно можна назвати «домінантними», без яких цикл збіднюється або й руйнується як певна ідейно-художня система. Доцільно нагадати, що для романтиків якраз дуже характерний погляд на поетичний цикл як на ідейно-художню цілісність, і нерідко їхні цикли, а то й збірки, перебувають десь на межі переростання в поему. Тому, наприклад, збірку Гюго «Кари» інколи розглядають як патетично-сатиричну поему, а Н. Я. Берковський, відомий дослідник Гейне, називає «Книгу пісень» «своєрідним романом, що складається з ліричних віршів»¹. Ясна річ, усе це необхідно враховувати в перекладних виданнях поетів-романтиків.

Отже, які поезії з різних циклів і збірок Гейне слід було б зберегти упорядникам, якщо підійти до видання з щойно висловленими критеріями? У «Романсах» із першого циклу «Книги пісень» невинуватий пропуск «Валтасара», вірша, в якому молодий поет, так само як у «Гренадерах», виходить за коло болісних інтимних переживань і звертається до громадсько-політичної теми. Вперше у Гейне з'являється в цьому вірші філософсько-соціальний мотив «відплати», який зайняв таке визначне місце в поезії революційних романтиків першої половини XIX ст. і, зокрема, з такою силою прозвучав пізніше в його поемі «Німеччина». На наш погляд, варто було б ширше дати «Фреско-сонети Христіану З.», що в контексті збірки звучать як соціальний коментар до тяжких особистих страждань поета. Незрозуміло, чому відсутній «Пролог» до «Ліричного інтермеццо», дуже характерний для раннього Гейне твір, який давно вже став хрестоматійним (зокрема, включений він до російського видання хрестоматії із зарубіжної літератури для середньої школи). Щодо збірки «Нові поезії», то тут бажано було б повніше репрезентувати цикл «Сучасні вірші», який належить до вершин політичної поезії Гейне, містить блискучі зразки його

політичної сатири. Зокрема, до рецензованого видання мало ввійшло з додатків до циклу, тобто поезій, зібраних літературознавцями вже після смерті поета. Та найбільш звужено представлена його остання поетична збірка «Романсеро»; з її другого й третього циклів маємо, власне, лише окремі твори.

Генріх Гейне був передусім геніальним поетом, але водночас він активно виступав як прозаїк, публіцист та літературний критик, і його кращі твори в цих жанрах мають непересягнену цінність. Як же вони репрезентовані?

Слід зразу ж сказати, що загалом відбір у всіх цих жанрах вдалий, але самі межі чотиритомника виявилися завузкими для того, щоб умістити усі найкращі, широковідомі твори письменника. Досить повно охоплена в цьому виданні художня й художньо-публіцистична проза Гейне, якнайточніше можна визначити жанрову природу його «Подорожніх картин»; власне, залишилися поза чотиритомником лише деякі фрагменти з незакінчених творів художньої прози. Представлені в ньому й окремі блискучі зразки публіцистики Гейне в її, так би мовити, чистому вигляді (зрештою, публіцистичний елемент проймає більшість його творів, прозових і поетичних, відіграючи в них найактивнішу роль). З літературно-критичної спадщини поета (теж, до речі, пройнятої публіцистичністю) вміщено знаменитий нарис «Романтична школа» і цикл статей «Про французький театр».

Одне слово, немає в рецензованому виданні творів, які б не становили безперечного інтересу, якими можна було б «пожертвувати» заради інших. І разом з тим не можна не пошкодувати, що не потрапили до нього такі загальновідомі речі, як популярний нарис «До історії релігії і філософії в Німеччині» чи памфлет «Людвіг Берне». До речі, перший зі згаданих творів дав Енгельсу підстави сказати, що Гейне єдиний у тогочасній Німеччині зрозумів соціально-політичний сенс діалектичного вчення Гегеля, а другий твір прихильно оцінив Маркс, який взяв письменника під захист від нападок дрібнобуржуазних радикалів. У ньому ж Гейне найповніше виразив свою концепцію «нового еллінства», яка становить основу його світогляду 30—40 років, тобто періоду, коли він виступив провідним поетом німецької революційної демократії.

Слід ще зазначити, що видання має ґрунтовний коментар, наближаючись

¹ Генріх Гейне. Собрание сочинений в десяти томах, т. 1, М., 1956, Комментарии, стор. 335.

у цьому відношенні до академічного. Це, безперечно, його позитивна риса.

Як відомо, знайомство українського читача з Гейне почалося з «Книги пісень», яку, крім Лесі Українки, перекладали ще й інші поети XIX та початку XX ст., зокрема М. Старицький, Б. Грінченко, П. Грабовський, А. Кримський. Але в рецензоване видання всі ці переклади не ввійшли, і для цього були серйозні підстави. Виходячи з поширеної тоді думки, ніби «Книга пісень» цілком виростає з німецької народної поезії, ці поети надто «фольклоризували» свої переклади, надто наближали їх до української народно-пісенної стихії. Ця тенденція досить виразно відчувається і в багатьох перекладах Лесі Українки, здійснених ще на початку творчого шляху великої поетеси.

Насправді художня природа «Книги пісень» значно складніша. Дійсно, в більшості поезій цієї збірки Гейне орієнтувався на фольклорну поетику, наслідував ритми, образність, стиль німецьких Volkslieder. Та разом з тим між його поезіями й народними піснями залишалася принципова відмінність, яка чітко усвідомлювалася поетом. У листі до В. Мюллера він писав: «Які чисті, які ясні ваші пісні, і всі вони — пісні народні. В моїх віршах, навпаки, певною мірою народна тільки форма; а зміст їхній належить «цивілізованому» суспільству, skutому умовностями». Справді, ліричний герой «Книги пісень» не має нічого спільного з народно-пісенним — це німецький інтелігент періоду Реставрації, а основний зміст збірки зрештою зводиться до вираження його внутрішнього світу, його почуттів і переживань.

Отже, відтворюючи «Книгу пісень», необхідно точно встановити цей «кут розходження» між змістом і формою, який міняється в різних циклах і всередині їх, і таким чином віднайти неповторну, оманливо просту манеру Гейне. І слід сказати, що ця проблема успішно розв'язана українськими радянськими перекладачами, про що переконливо свідчить абсолютна більшість перекладів нового видання. Так само, як і проблема відтворення інтонаційного вірша Гейне, дольника, яким написана значна частина поезій збірки. Перекладачі минулого як українські, так і російські заміняли його правильними розмірами, здебільшого ямбом чи амфібрахієм, але це неминує змінювало перекладені твори, іноді до невпізнання. Що, наприклад, лишилося від ушлявленої гейнівської «Лорелеї» в цих молодечьких

куплетах відомого перекладача П. Вейнберга:

Золотим их четет гребнем,
И притом поет она,
И мелодия той песни
Поразительно сильна.

Наведена строфа може правити за класичний приклад того, як жорстоко мстить перекладачеві ігнорування ритміко-інтонаційного ладу оригіналу, цієї «живої душі» поезії. Високохудожній поетичний твір — це органічна ідейно-художня цілісність, і коли перекладач змінює або приблизно відтворює форму, то це неминує позначається на змісті твору, власне, з'являється інший зміст, як це видно з того ж перекладу П. Вейнберга. Надмірна фольклоризація форми «Книги пісень» багатьма українськими перекладачами дожовтневого періоду змінювала й зміст поезій збірки, безслідно зникав із них її ліричний герой з його складним внутрішнім життям, герой, який не знає, «де кінчається небо й починається іронія». Інша річ, що компоненти форми поетичного твору не піддаються повному відтворенню іншою мовою, тут необхідний творчий підхід перекладача, його вміння знайти визначальні компоненти і на них зосередити увагу.

Для українських радянських перекладачів, які взяли участь у рецензованому виданні, загалом притаманне прагнення передати поетичні твори Гейне в усій повноті й багатстві їхнього ідейно-художнього змісту. Посилена увагу приділили вони стилістично-експресивним і ритміко-мелодійним компонентам, яким належить особливо активна роль у поезії Гейне. Так, у перекладі тієї ж «Лорелеї» Л. Первомайський тонко передає то мрійливо-задумливу, то пристрасну, то тривожну інтонацію оригіналу, досягаючи повноти відтворення ідейно-художнього змісту однієї з ліричних перлин німецького поета:

Незнана красуня на кручі
Сидить у самоті,
Упали на шати блискучі
Коси її золоті.

Із золота гребінь має,
І косу розчісує ним,
І дикої пісні співає,
Не співаної ніким.

Дольник зазвучав тут у всій своїй ритмічній своєрідності, в поєднанні мелодійності й розмовної невимушеності.

Загалом же Первомайський переклав багато центральних, «ключових»

і разом з тим широковідомих поезій перших трьох циклів «Книги пісень». Це поклало на перекладача особливу відповідальність, і приємно відзначити, що в цілому він успішно вправся з цим нелегким завданням. Вдало, з максимальною близькістю до оригіналу перекладений ним знаменитий твір «Сосна» ("Ein Fichtenbaum steht einsam"), відомий у нас за уславленим вільним переспівом Лермонтова, який, власне, є іншим, не менш сильним, але відмінним від гейнівського твором¹. Цілком слушно Первомайський замінив тут сосну на кедр, щоб зберегти притаманний оригіналові істотний інтимний відтінок (сосна в німецькій мові чоловічого роду, і марення про пальму — це також сум за коханою, далекою і втраченою). Перекладач навіть підсилює жіночність пальми («сумує в німії самотині»), тим самим дещо інтенсифікуючи інтимно-ліричний план твору.

Ми не будемо докладно зупинятися на перекладах Первомайського з «Книги пісень» та інших збірок Гейне, це, зрештою, широка тема для спеціальної розвідки. Так само, до речі, як і його збірки перекладів Ф. Війона і Ш. Пететфі, що є вагомим внеском поета в українську перекладну літературу. Первомайському-перекладачеві був доступний широкий тематичний і емоційний діапазон поезії Гейне, успішно відтворював він його поезії різного змісту й емоційної тональності. Вкажемо хоча б на майстерні переклади таких несхожих ліричних поезій, як «Кохає дівчину хлопець» з її народно-пісенною простотою й афористичністю, і лірично-задушевний та емоційно насичений романс «Хотів би в слово єдине» або ж вірш «Зоря упала в прірву», який належить до тих у Гейне, що всім своїм змістом і художньою фактурою тяжіють до музичної стихії. В них образи ніби уподібнюються музичним акордам, тут важливий не так їхній «предметний зміст», як їхній емоційно-експресивний тон, їхня здатність творити відповідну атмосферу. Дещо міняючи «предметний зміст», перекладач зберігає цю їхню внутрішню музичність, легкість і невимушеність асоціативних «зчіплень»:

Опало з яблуні листя
І цвіт на землю сиру!
Вітри налітають скажені
І з ними заводять гру.

Співає на ставі лебідь,
Не чув я його давно, —
Повільно згасає пісня,
І лебідь іде на дно.

Та слід разом з тим сказати, що не вся лірика Гейне в однаковій мірі скорилася Первомайському. Наприклад, явно відчувається, що перекладачеві тісно в ліричних мініатюрах народно-пісенного типу, якими розпочинається «Ліричне інтермеццо»:

Як в травні місяці в садах
Зачулось щебетання,
Я їй своє бажання
Освідчив без вагання, —

строфа звучить у перекладі сухо й інформативно, зникла з неї народно-пісенна простота інтонації, радісна весняна піднесеність. Очевидно, краще було б дати відомий переклад Лесі Українки, який не відзначається формальною точністю, зате передає дух і настрої твору. На наш погляд, не вдалося перекладачеві з належною легкістю та природністю передати й вірш «Троянду і сонце...» з його надзвичайно багатою й мелодійною алітеративністю, а вжитий у перекладі вираз «укохану любовку» (причому слово «любка» двічі підкреслюється римою) віддає просторіччям не без грубуватого відтінку й вносить певний дисонанс. Тим більше, що у Гейне кохана названа з поетичною піднесеністю «всієї любові джерелом» (Sie selber, alle Liebe Broune).

Багато високопоетичних перекладів з «Книги пісень» здійснено іншими українськими радянськими перекладачами. М. Рильський майстерно переклав більшість сонетів із циклу «Юнацькі страждання» й знамениту баладу «Гренадери», хоч романтична лірика Гейне йому, поетові класичної ясності думки й чіткої граненої форми, не дуже близька й співзвучна. Слід відзначити й переклади С. Голованівського, зокрема поезії «Лишивши моє володарки дім» з її складним ритмічним малюнком, але найзначніший внесок цього поета в українську гейнеану — це, безперечно, його переклади з «Романсеро». Без буквализму й напрочуд близько до змісту і форми оригіналу переклав Борис Тев вірш «Горіло море віддала...»

Загалом же самий перелік вдалих і яскравих поетичних перекладів з «Книги пісень» у цьому виданні зайняв би немало місця, якого нам бракує. Та разом з тим слід сказати, що, на жаль, потрапили до видання й випадкові переклади з підрядників, за

¹ Див. передмову Н. Я. Берковського до вид.: Г. Гейне, Книга песен. Переводы русских поэтов М., 1956, стор. 9—10.

якими не стоїть вдумливе вживання в ідейно-художній світ Гейне, виникнення в його поезику та стиль. І тоді з'являються заримовані «інформативні» строфи, з яких щезла гейнівська поезія, в яких натрапляємо на невіддалі слововживання та звороти, «незапрограмовані» оригінали. Як, наприклад, в перекладі вірша «На обрії далекім...», зробленому О. Ющенком:

Вологий вітер мружить
Сірі шляхи водяні.
Веслує сумний з обличчя
Човняр у моєму човні.

І «сумний з обличчя», і «човняр у... човні», і «вітер мружить сірі шляхи водяні» — все це «знахідки» перекладача, які дають зрадливе уявлення про оригінал; до того ж в українській мові, здається, мружать очі, а не воду чи якусь іншу рідину.

«Північне море», заключний цикл «Книги пісень», подається у чотиритомнику в давнішому перекладі А. Малишка. Слід сказати, що цей цикл ставить перед перекладачами особливо складні завдання, бо написаний він верлібром і відзначається винятковим ритмічним багатством та розмаїтістю. «Ці вірші належать до найсамобутнішого із всього, що я написав», — говорив про цей цикл Гейне¹. Багато зусиль до відтворення гейнівського вільного вірша доклали російські перекладачі, і хоч вони досягли безперечних успіхів, ця проблема не може вважатися повністю вирішеною². Прямо скажемо, що не вдалося цього досягти й видатному українському поетові А. Малишку.

Як відомо, верлібр — вірш, що не має обов'язкової чи наскрізної міри повтору, компонентами якої в українській поезії виступають стопа, склад, наголос, клаузула тощо. У верлібрі міра повтору міняється, міняються й названі компоненти звукової організації вірша, і все це створює виняткове ритмічне багатство й розмаїтість. Та особлива роль, при відсутності розміру й рими, належить у вільному вірші інтонаційно-синтаксичному ладові поетичної мови. Власне, тільки напруга й виразність інтонації, породжені напругою думки й почуття, створюють вільні вірші, найменше її послаблен-

ня чи нівеляція зразу ж даються взнаки.

Вільний вірш у нас мало практикується і ще менше осмислюється теоретично, і це, звичайно, позначилося на перекладах А. Малишка. І найвідчутніше, на наш погляд, позначилася саме недооцінка ролі інтонаційно-синтаксичного ладу в гейнівських вільних віршах, ладу надзвичайно розмаїтого і разом з тим виразного та інтенсивного. Це якраз той «домінантний» компонент форми циклу, від чіткого відтворення якого передусім залежить звучання перекладу. Як відомо, російські й українські перекладачі XIX ст., за незначними винятками (деякі переклади М. Михайлова), передавали цикл «Північне море» правильними розмірами, від ямбу до гексаметра, і ця інерція виявилася не до кінця подоланою в перекладах Малишка. Помітна в них тенденція до метричного впорядкування вірша «Північного моря». Так, вже в першому перекладі з циклу з'являється розмір і навіть рими:

В сурми сурміть,
На щиті підніміть
Це дівча молоде,
Що серцем моїм володіти буде,
Мов королева...

У Гейне ж маємо звичайний вільний вірш без тяжіння до метра:

Laß die Trompeten klingen,
Und hebt mir auf den Schild
Dies junge Mädchen,
Das jetzt mein ganzes Herz
Beherrschen soll als Königin...

Загальновідомо, що А. Малишко — чудовий лірик з яскраво вираженим тяжінням до народно-пісенної поетики. Тому так природно й яскраво прозвучали в його перекладах ліричні поезії із «Книги пісень». Щодо «Північного моря», то поетика й стиль циклу виявилися для нього досить-таки «чужими» й незвичними. Найкраще в його перекладах відтворюється ліричний струмінь, який проймає весь цикл.

Як зазначалося, широко представлена в чотиритомнику друга збірка Гейне, «Нові поезії», до якої входила спершу знаменита поема «Німеччина. Зимова казка». В перекладанні цієї збірки теж узяв участь великий загін українських радянських поетів. Так, мелодійність поезій з «Нової весни», першого, наскрізь ліричного циклу збірки, повноголоса відізналася в перекладах П. Тичини і В. Сосюри. За своєю художньою структурою цей

¹ Г. Гейне. Собрание сочинений в десяти томах, т. 9, М., 1958, стор. 354.

² Див. А. Жовтис, У истоков русского верлибра. Сб. «Мастерство перевода», М., 1970. Оскільки українська й російська системи віршування однотипні, споріднені, досвід та досягнення російських перекладачів у відтворенні вільного вірша Гейне мають першорядне значення й для перекладачів українських.

цикл ще тяжіє до «Книги пісень», продовжує її основні мотиви, але домінує тут інший емоційний тон, інший настрій, світлий і життєстверджуючий. І якщо Гейне вираплює сюди поезії мінорного звучання, як наприклад, вірш «Був сивий король вмирущий», то лише для того, щоб відтінити, підсилити основну тональність. Щодо згаданого вірша, то його переклад не вдавсь Л. Первомайському: спростився інтонаційно-ритмічний малюнок твору, послабився фольклорний колорит, не вистачає більш глибоких і звучних рим.

Виразно відбилися на «Нових поезіях» глибинні зрушення в світогляді поета, що сталися в 30-х роках, його «нове еллінство», позначене тяжінням до матеріально-чуттєвої краси буття, прагненням відтворити її в тілесно-пластичних образах. Перше, грайливо-фривольне вираження знайшло воно в циклі «Різне», який свого часу так шокував добропорядних німецьких бюргерів. Поміж перекладів із цього циклу виділяються своїм високим рівнем переклади, здійснені М. Бажаном, Л. Первомайським, В. Коптиловим. Зокрема, В. Коптилов майстерно переклав «Тангейзера», складний твір, який безпосередньо передуює поемі «Німеччина. Зимова казка».

Але центральний цикл збірки — це «Сучасні вірші», яскраві зразки політичної поезії й політичної сатири Гейне. Це переважно твори першої половини 40-х років, коли поет, за порадою К. Маркса, почав «писати по справжньому, батою» і наставляти в цьому інших німецьких демократичних поетів. Тут Гейне не тільки нещадно викриває політичну реакцію, німецьких монархів і пруссацтво, а й благодушні ліберальні мрії, висміює неповороткого «німецького Міхеля», який ніяк не може пробудитися від багатовікового сну. В перекладанні цих творів найважливіше — передати їхню чітку викривальну спрямованість, гостроту й конкретність політичної сатири, яка завжди точно влучає в ціль. Словом, ті риси Гейне — політичного сатирика, які так високо оцінив Ф. Енгельс у статті «Німецький соціалізм у віршах і прозі».

В основному переклади циклу відповідають цим вимогам, вони передають і гостроту, і блискучу майстерність Гейне-сатирика. Зокрема, слід відзначити такі переклади М. Бажана, як «До нічного сторожа» і «До Георга Гервега», а також переклад «Сілезьких ткачів», здійснений Л. Перво-

майським. Хіба що в останньому, нам здається, не варто було «розшифровувати» знаменитий рефрен («Mit dem, nimm dich!»), і без того промовистий та виразний («wir weben, wir weben»); схоже на викрик «начувайся» тільки послаблює ту зосереджену силу, якою дихає гейнівський рефрен.

Значна частина перекладів з циклу «Сучасні вірші» належить М. Зісману. Аж ніяк не применшуючи внеску перекладача, слід, однак, сказати, що не всі його переклади «дотягують» до загального високого рівня чотири-томника, що трапляються в них «огріхи», часом бракує їм виразності, глибокого вникнення в зміст оригіналу. Так, не прозвучало у М. Зісмана з необхідною енергією й афористичністю закінчення «Доктрини», якою відкривається цикл.

Я зрозумів це, бо мудрий я,
Бо бити в барабан я маю хист, —

це звучить описово і мляво, зникло наголошене в оригіналі і логічно і ритмічно слово «барабанщик» («Und weil ich ein guter Tambour bin»), яке належить до тих «ключових слів», що їх не слід підміняти перифразом, бо це послаблює звучання всього вірша. Не вистачає виразності й перекладові «Тенденції», ще одного особливо важливого твору циклу. Сповнений надзвичайної динамічності заклик, виражений одними дієсловами («Blase, schmette, donnre, töte!»), до того ж підхоплений і підсилений першим рядком наступної строфи, Зісман невдало перекладає:

Будь перуном, клич людей ти!

До чого тут древньослов'янський бог, коли заклик звернутий до німців? Тоді вже краще апелювати до Вотана.

Найбільш невиразним та збідненим вийшов у М. Зісмана переклад «Тамбурмажора», характерного гейнівського твору, в якому невіддільно переплелися іронія й співчуття, жалість і сарказм. У цьому випадку перекладач не зумів відтворити смислових та емоційних відтінків твору, складності його інтонації. До того ж чимало в перекладі невдалих виразів та зворотів, «зайвих слів», якими заповнюються «ритмічні порожнини». Наскільки цей переклад збіднює оригінал, спрощує його інтонацію, видно хоча б з такої строфи:

А тамбурмажор, звичайно ж, враз
Без служби він зостався.
Щоб з голоду не вмерти, до нас
В готель слугою найнявся.

Зникла з перекладу прихована нота трагізму, з якою Гейне розповідає про долю свого героя, відтінок гіркоти в іронії, з якою він підкреслює паралельність долей Наполеона й старого барабанщика, котрий нагадує мес'є Ле-Грана із заключних розділів «Ідеї. Книга Le Grand». І хоч розмір у перекладі збережено, його інтонаційний лад відхиляється від оригіналу, якийсь він полегшений, уривчастовкорочений, позбавлений багатства ідейно-художніх відтінків твору:

Оце той тамбурмажор старий,
Який він бідний, хворий!
А імператорської пори
Щасливий був, бадьорий.

(Das ist der alte Tambourmajor,
Wie ist er jetzt herunter!
Zur Kaiserzeit stand er in Flor,
Da war er glücklich und munter).

Як відомо, інтонаційний лад, ця «жива душа» вірша, виникає із взаємодії його ритмічної структури з синтаксисом, будовою фрази та її розгортанням, — звідси інтонаційне розмаїття в межах однієї метричної системи. Точне відтворення розміру без уваги до інших компонентів вірша, що творять інтонацію, саме по собі ще нічого не дає, а то й може зашкодити, як це до певної міри й сталося з цим перекладом М. Зісмана. Трапляються в перекладі й опріхи, які істотно позначаються на змісті твору, зокрема, недоречне вживання лексики. Так, рядок "Er balancierte den großen Stock" перекладено «Махав він булавою в ті дні...», що в українського читача викликає асоціації, які не мають нічого спільного з наполеонівськими війнами початку XIX ст. Слід було б зберегти в перекладі деякі деталі, важливі в контексті твору. Наприклад, в рядках:

Wir haben lange getragen das Leid
Geduldig wie deutschen Eichen, —

важливе порівняння «терплячі, як німецькі дуби», що є грою слів, сповненою сатири на німецьких реакціонерів-націоналістів з їхньою символікою «дубових гаїв», «дубового листя» і т. п. Переклад Зісмана звучить цілком нейтрально й описово, з якимось бурлескним відтінком.

На диво терплячі, ми довгий час
Страждали від тої напасті.

До циклу «Сучасні вірші» близька поема Гейне «Німеччина. Зимово каз-

ка», одна з вершин європейської поезії XIX ст. В цьому усталеному творі незвичайна гострота сатири, найрішучіше заперечення старої феодально-бюргерської Німеччини й усього старого світу поєднуються з високим позитивним пафосом, ствердженням революційно-демократичних ідеалів. Українською мовою перекладав її ще І. Франко, на початку 30-х років виходила вона в перекладі Д. Загула, згодом до неї звернувся Л. Первомайський. Його переклад заслуговує оцінений як видатне досягнення української перекладної поезії, і ми поділяємо цю думку. Немає потреби тут його аналізувати, але хотілося б відзначити одну важливу рису, на яку ще не звертали уваги.

Поема Гейне «Німеччина. Зимово казка» за своєю художньою природою — складний «синкретичний» твір, в якому поєднані революційно-романтичні й реалістичні елементи. Коли ж вчитуєшся в переклад Л. Первомайського, то все більше переконуєшся, що до поеми він підходив як до переважно або й повністю реалістичного твору. Слід сказати, що до цього активно схилило перекладача поширене тоді у нас трактування поеми. Наприклад, С. Гіждеу навіть твердив, що весь арсенал романтичної поетики — видіння й пророцтва, легенди, алегорії, символи тощо існують у творі як об'єкт пародіювання реакційної романтики¹. Насправді ж вони глибоко органічні для поеми й виконують у ній виключно важливі ідейно-художні функції: вони виводять її на обшири історії, здійснюють «зв'язок часів» — теперішнього, минулого й майбутнього, охоплюють сфери буття й думки, неможливі в «звичайному» соціально-побутовому сюжеті. Поема створювалася напередодні революції 1848 року, і її романтичний елемент — це передусім вираження пробуджуваних близькою революцією надій і прозрінь, пророцтв і тривог поета.

В перекладі Л. Первомайського поема Гейне «Німеччина» звучить перш за все як визначний реалістично-сатиричний твір. Точно й виразно передані в цьому перекладі картини й деталі соціально-політичного життя тогочасної Німеччини, котрі становлять основу реалістичного плану поеми.

¹ Див. М. Е. Елизарова и др., История зарубежной литературы XIX века. М., 1957, стор. 367. Правда, в пізнійшій монографії «Генріх Гейне» (М., 1964) С. Гіждеу відійшов від цього однобічного погляду, але повністю не відмовився від нього.

При всій своїй гротескно-викривальній загостреності, вони дихають життєвою достовірністю, що, слід зазначити, було свідомою метою Гейне. Гарно вдається перекладачеві й патетична піднесеність, з якою поет говорить про майбутнє, виражає свій суспільний ідеал:

Чудову пісню — пісню нову,
О друзі, я буду співати:
Ми хочемо царство небесне тут,
На цій землі, збудувати.

Чітко вимальовується в перекладі ліричний герой поеми, образ поета — носія передової свідомості епохи, протиставлений убогій і потворній дійсності відсталोї країни, задавленої феодальними пережитками. В перекладі цей образ навіть чіткіший, реалістичніший, ніж в оригіналі, де він у ряді епізодів ближче до традиційного в революційних романтиків образу поета-пророка, поета-ясновидця.

Та й загалом слід сказати, що в «романтичних епізодах» поеми переклад Первомайського нерідко відзначається більшою чіткістю й раціоналістичністю малюнка, ніж це маємо у Гейне. На це, зрештою, перекладач має право, але справа в тім, що це тягне за собою й певне послаблення емоційної напруги та ліричної експресії оригіналу. Трохи спокійнішим стає й ритміко-інтонаційний лад названих епізодів, не так чітко пульсує ритм дольника, трохи втрачають виразність його паузи. Словом, переклад Первомайського не завжди з належною силою й розмахом відтворює романтичний елемент поеми, «вибухи» романтичного ліризму, сповнені незвичайної напруги та пориву.

Але все це аж ніяк не ставить під сумнів високі достоїнства перекладу Л. Первомайського. Сильна передача одних граней складного поліфонічного твору й дещо послаблене звучання інших — річ звичайна, ледве не постійна в галузі поетичного перекладу. Існують три вдалі російські радянські переклади поеми «Німеччина» (Ю. Тиянова, Л. Пен'ковського, В. Левіка), кожен з них по-своєму сильний, але жоден не вичерпує твору. Вони не перекреслюють один одного, а лише доповнюють, у комплексі даючи повне й різнобічне уявлення про цей визначний твір німецької революційно-демократичної літератури. Не вичерпана ця поема й для українських радянських перекладачів, і можливо, що в майбутньому з'явиться переклад, який з такою ж силою відтворить її романтичний порив і пристрасність.

Найбільш рівно й вдало перекладені в чотиритомнику поезії із «Романсера», останньої збірки Гейне. Очевидно, пояснюється це тим, що тут підібрався особливо сильний склад перекладачів. Відзначимо, зокрема, переклади М. Рильського («Поет Фірдусі»), М. Бажана («Диспут»), С. Голубанівського («Поле битви під Гастінгсом»), «Рампсеніт», «Марія-Антуанета»), низку перекладів Л. Первомайського («Помаре», «Віцліпуцлі», цикл «Лазар» та інші).

Свої проблеми ставить також перекладання прози Гейне, яка була якісно новим явищем в історії німецької літератури, хоч її генетичний зв'язок з прозою романтиків очевидний. Найхарактерніші особливості її стилю — органічне поєднання ліризму й публіцистичності, внутрішня розкутість, що проявляється в легкості переходу від однієї теми до іншої, в невимушеності зміни найрізноманітніших, нерідко контрастних тональностей. Стиль Гейне-прозаїка дослідники безспідставно називають «капризним», оскільки засновується він на примхливому переплетенні образів, пов'язаних суб'єктивними асоціаціями (це, однак, не означає, що Гейне писав, «як бог на душу покладе», — за ланцюгами примхливо-асоціативних образів завжди відчувається у нього організуюча й цілеспрямована ідея). І до всього дотепи, фейерверки дотепів, які часом нелегко передати іншими мовами.

Одне слово, перед перекладачами прози Гейне поставали великі труднощі, які, слід сказати, в основному ними успішно подолані. Насамперед варто відзначити переклади Ю. Лісняка, в яких своєрідна проза Гейне звучала вільно й гостро, дотепно й лірично. На гарному сучасному рівні здійснені також переклади Є. Поповича, С. Сакидона. Разом з тим не можна не пошкодувати, що такі найвідоміші прозові твори Гейне, як «Подорож на Гарц» та «Ідеї. Книга Le Grand» даються у чотиритомнику в давнішому перекладі О. Словенко.

Загалом же слід сказати, що виданий «Дніпром» чотиритомник Гейне — це важливий і цінний набуток української перекладної літератури. Він гідно представляє досягнення українських радянських перекладачів у відтворенні спадщини одного з найвидатніших європейських поетів XIX ст. Разом з тим видання ще раз засвідчує глибоку любов і шану, з якою ставиться радянський народ до великого німецького поета-демократа.

Дмитро НАЛИВАЙКО

ВЕЛИКИЙ ТВОРЧИЙ ПОДВИГ

Антологія болгарської поезії. Упорядкування Дмитра Білоуса. Київ, «Дніпро», 1974.

Поява двотомної антології болгарської поезії на Україні — велика і радісна подія в українсько-болгарських літературних взаєминах. У процесі загального обміну культурними цінностями між братніми народами, який стає дедалі інтенсивнішим і пліднішим, ця антологія відіграє важливу роль: українські читачі матимуть глибше уявлення про нашу поезію, нашу історичну долю, наші поривання до свободи і соціальної справедливості. Схвильований голос болгарської поезії розповість українському читачеві про спільність наших революційних ідеалів, нашої мети — побудови комуністичного суспільства.

В антології щедро і вдало представлено найкращі квіти болгарського поетичного саду. Їхні барви та їхній аромат добре передає милозвучна, прекрасна українська мова.

Одна з переваг цього видання полягає в тому, що воно дає уявлення про розвиток болгарської поезії від її зародження до наших днів. Антологія починається з добре підібраних зразків нашої народно-пісенної творчості, вдалими текстами представляє поетичну мисль нашого середньовіччя, дає широке й ґрунтовне уявлення про нашу поетичну класику та сучасну поезію. Добираючи матеріал, упорядник керувався правильними кількісними і якісними критеріями, що дозволило представити кожного автора у відповідності з його роллю в загальному розвитку болгарської поезії. Тут зібрано те найхарактерніше, що визначає творче обличчя того чи іншого поета. Завдяки такій структурі, таким пропорціям, антологія відтворює

загальну картину болгарської поезії з усіма її методами, напрямками, школами, тенденціями.

Правильні критерії в доборі й систематизації матеріалу мають, звичайно, велике значення, але це лише передумова повноцінного вирішення такого складного завдання. Ясна річ, найважливішою, найвідповідальнішою і найважчою в даному випадку є поетична трансформація дібраних творів.

Під цим кутом зору завдання також виконане надзвичайно вдало. Насамперед впадає в око, що в перекладанні творів болгарських поетів узав участь великий, дуже солідний творчий колектив українських поетів різних поколінь. Розмаїттю поетичного матеріалу, який перекладався, має відповідати розмаїття творчих індивідуальностей перекладачів — упорядник врахував цю важливу умову для найповнішого, найяскравішого розкриття специфічних особливостей іншомовної поезії.

Загальний художній рівень антології — підкреслюємо з великим задоволенням — дуже високий. Звичайно, це не означає, що всі твори перекладені однаково вдало. Але тут не знайдеш перекладів, які можна було б назвати незадовільними.

Така оцінка антології не виключає потреби конкретніше оцінити заслуги окремих її творців. Насамперед хочеться відзначити внесок Павла Тичини. В антології вміщено сорок перекладів цього класика української літератури, чарівника поетичного слова. Це свідчить про глибоку душевну прихильність великого поета до Болгарії та

болгарського народу. Перекладені Павлом Тичиною болгарські народні пісні, вірші Христо Ботева, Івана Вазова, Христо Смирненського, Людмила Стоянова, Крума Кюлякова, Гео Милева, Єлисавети Багряної, Николи Фурнаджієва, Веселина Андрєєва, Божидача Божилова набагато підвищують художню цінність антології. Великий і витончений майстер, Павло Тичина глибоко і безпомилково відчував неповторне в кожному творі, який він перекладав, натхненно і повно передавав їх зміст і форму.

Участь в антології іншого класика української радянської поезії — Максима Рильського — за обсягом порівняно невелика. Він переклав кілька віршів Х. Смирненського, К. Кюлякова, С. Румянцева. Та його переклади — теж велика творча удача, вони прикрашають антологію своїм неповторним блиском.

Шанувальник болгарської поезії вітає участь в антології великого друга Болгарії Миколи Бажана. Автор хвилюючих віршів про Георгія Димитрова, знайомий болгарському читачеві і своїми іншими творами, Бажан переклав вірші П. К. Яворова, Л. Стоянова і Х. Смирненського. З великим творчим натхненням він відтворює складні ліричні інтонації й барви цих митців.

Інтерес до болгарської поетичної творчості виявляли так само Володимир Сосюра та Андрій Малишко. Їхню увагу привернули вірші наших пролетарських поетів Христо Смирненського і Христо Радевського. Ці переклади виконані на високому художньому рівні.

Треба відзначити участь в антології Олеся Гончара, Михайла Стельмаха і Леоніда Первомайського, що виступили як перекладачі болгарських народних пісень. Ці письменники, твори яких широко відомі в Болгарії, відчули специфіку болгарської народної пісні і добре відтворили істотні риси фольклору болгарського народу, його поетичної системи.

Деякі перекладачі уподобали собі твори болгарських поетів, близьких за стилем і манерою письма. Платон Во-

ронько, співець українсько-болгарської дружби, образ для перекладу, зокрема, співзвучні його творчості вірші І. Вазова, Ламара, М. Ісаєва, Д. Методієва, П. Матєва і майстерно їх відтворив.

Участь в антології Дмитра Білоуса можна назвати справжнім творчим подвигом. Нам пощастило, що ми маємо такого талановитого популяризатора болгарської літератури в братній Україні. Дмитро Білоус, відмінно володіючи болгарською мовою, знає до тонкощів її поетичну експресивність, глибоко відчуває нашу поезію.

Участь Дмитра Білоуса в антології найбільша. Він переклав понад триста поетичних творів — половину її змісту. Впадає в око вміння митця глибоко вживатися в оригінал, схоплювати його цілісний ідейно-образний зміст, відтворювати всі нюанси. Білоус майстерно оперує складними законами поетичного перекладу, має свій стиль роботи і в своїй плідній перекладацькій діяльності завжди прагне до максимального творчого ефекту.

Любов'ю й натхненням позначено внесок Любомира Дмитерка, який в усій яскравості відтворив поезії Петко Р. Славейкова, Райко Жинзифова, Івана Мирчева.

Своїми перекладами прикрасила антологію і Наталя Забіла, яка віддала перевагу творчості Єлисавети Багряної, Магди Петканової, Благі Димитрової, Невени Стефанової.

Треба підкреслити значну участь в антології Феофана Склєра, — його переклади відзначаються великим творчим тактом, точністю і знанням поетичних форм.

Яскравим поетичним талантом Івана Драча позначені його переклади творів Станки Пенчевої, Пеньо Пенєва, Любомира Левчева.

На високу оцінку заслуговують також переклади Івана Виргана, Романа Лубківського і Василя Моруги — як уже зазначалося, слабких перекладів в антології немає.

Ряд українських поетів взяли участь в антології одним-двома перекладами. Загалом над антологією працювали понад п'ятдесят перекладачів.

Збагачують це видання й короткі, але змістовні літературні портрети болгарських поетів. До першого тому їх написала Олена Шпильова, до другого — Олександр Кетков. Великі друзі Болгарії і відомі знавці болгарської літератури, вони вміло схарактеризували репрезентованих в антології поетів, правильно визначали місце кожного в літературному процесі, напрямки, до яких ці поети належать.

Не можна не відзначити, нарешті,

чудове поліграфічне й художнє оформлення двотомника.

Поява двотомної «Антології болгарської поезії» глибоко схвилювала болгарську культурну громадськість: це видання свідчить про глибокі братні почуття, любов і повагу українських друзів до нашого народу, до його творчого генія.

Нова велика і яскрава подія в розвитку нашої дружби викликає в нас почуття сердечної вдячності до всіх митців, що брали участь у створенні антології.

Симеон РУСАКІВ

Софія.

ТЕАТР ГОРДОНА КРЕГА

Едвард Гордон Крег. Про мистецтво театру. Київ, «Мистецтво», 1974.

Едвард Гордон Крег — один з найцікавіших і найсуперечливіших діячів європейського театру XX століття, а його основний твір «Про мистецтво театру» — своєрідна й важлива віха в історії новітнього мистецтва. Видання цієї книжки українською мовою стало помітною подією не лише тому, що це перше видання Крега в Радянському Союзі, а й тому, що книжку перекладено й видано надвичайно ретельно, вона цікава як для фахівців, так і для широкого кола шанувальників театрального мистецтва.

Перекладачі Н. Корнієнко та Л. Танюк вдало відтворили суть оригіналу. Кандидат мистецтвознавства Н. Корнієнко виступила і як автор передмови. Її велика монографічна стаття — перше ґрунтовне дослідження біографії та творчої спадщини видатного режисера.

Це дослідження вводить читача в атмосферу напружених мистецьких суперечок та пошуків, розкриває суспільні, ідеологічні, духовні й суто мистецькі пе-

редумови, з яких виростили теорії Крега.

Розвідка Н. Корнієнко написана з глибоким і всебічним знанням матеріалу. Звичайно, Крег оцінюється тут з дистанції — вказано й на його хибні, суперечливі чи сумнівні погляди, на те, що було ознакою його епохи і нашої епохою уже подолане. Наївна, наприклад, вимога Крега, щоб режисер «усе робив сам». Досить застосувати цю вимогу до умов сучасного кіновиробництва, щоб побачити: розвиток зображувальних мистецтв пішов шляхом, якого Крег не передбачав. Як справедливо зазначає дослідниця, Крег цінний для нас насамперед там, де він як теоретик виходив з конкретної режисерської й сценографічної практики, а не з умовлядних і подекуди хворобливих своїх утопій. Ми цінуємо його як автора «Митців театру майбутнього», де він дає геніальний ескіз можливої постановки «Макбета», як автора «Театру в Росії, Німеччині й Англії», де він, пе-

реможений талантом Станіславського, ладен схилитися перед досконалістю чужої йому художньої манери, але ми не приймаємо таких речей, як «Боже, бережи короля» або «Актор і надмаріонетка», де він розвиває свої погляди на «ідеальний театр» у відірваному від професійної практики світоглядному вакуумі.

Слушно зауважує Н. Корнієнко, що символізм Крега — це до певної міри реакція на «надто заземлений» натуралізм попереднього періоду, на прагматизм самовдоволеної буржуазії.

Боротьба проти цього прагматизму, утилітарності, «здорового глузду», в якій по-своєму брав участь і Крег, була, по суті, боротьбою проти буржуазного світу та його охоронницького псевдомистецтва. Це справедливо, але було б варто вказати й на інші причини деяких Крегових ідеалістично-міфотворчих теорій, що їх спричинили не тільки власне мистецькі зсуви, а й зсуви соціальні. Теорії Крега — не тільки заперечення буржуазного світу, не тільки спроба втечі від видимих і реальних жахів цього світу, а й певна ознака кризи донедавна оптимістичної, вульгарно-матеріалістичної буржуазної свідомості. Звідси Крегове заперечення Відродження, заперечення реалізму, його «симпатія до смерті», звідси і його войовнича асоціальність. Правда, слід зазначити, що подекуди Крег, говорячи про фінансову політику в театрі, часом буває куди «соціальніший» за своїх колег...

Осмислюючи долю ідей Крега, їхній вплив на наступні мистецькі теорії, дослідника говорить не лише про позитивний бік проблеми. Вона не оминає його впливу на модерністські тенденції і в самому театрі, і в мистецтві взагалі. Не можна не погодитися з Н. Корнієнко, яка вбачає в Крегові предтечу багатьох сучасних театральних рухів. «Ставиться до ідейної Крегової спадщини треба діалектично,— пише вона,— не забуваючи, що, вплинувши на «інтелектуальний театр» ХХ ст... Крег не оминув своїм впливом і тенденцій абсурдизму... Відчуття «зне-

люднення» світу, до якого приходив іноді Крег, та його тяжіння до символу в межах аж до ірраціонального, мало, звичайно, і своє негативне значення. Воно своєрідно відбилось на театрі й живописі сюрреалізму, зачепило модерністську режисуру й якимось крилом торкнулося «поетики абсурду». Я додав би тут, що теорія «маріонетки» Крега своєрідно відбилася в концепції знелюдненого «нового роману» Алена Робб-Грійє.

На мою думку, можна було б повніше сказати й про позитивні впливи Крега. Мене, наприклад, дивує, що ім'я Брехта в розвідці Н. Корнієнко згадане лише один раз, і до того ж побіжно. А між Крегом і Брехтом багато спільного. Я, зрозуміло, не вважаю, що Брехт був учнем Крега, але обидва в певному розумінні шукали чогось ідентичного. Скажімо, думки Крега про те, що «сьогодні актори уособлюють та інтерпретують, завтра вони мусять показувати і тлумачити...», що п'єса має бути лише свого роду «чорнеткою», «попереднім сценарієм», який завершується вже безпосередньо на сцені, що в театрі й зараз панують емоції (Брехт їх пізніше назве «кулінарними»), а мав би панувати інтелект,— усі ці думки так чи інакше притаманні теорії «епічного театру» Брехта і його режисерській практиці в «Берлінер Ансамблі». Брехт, власне, теж відкидав п'єсу, хоча б у тому розумінні, що не надавав значення сюжетові й постійно використовував уже відомі фабули. Брехт, нарешті, був близьким до Крега й у своєму ставленні до декорації та до акторської техніки. Щоправда, він прагнув більшої, ніж Крег, простоти, але не відмовлявся і від символіки, втіленої хоча б у формі параболи.

Цю прогалину певною мірою заповнюють Л. Танюк у своєму коментарі та І. Ваніна в післямові. Але в коментарі неможливо детально зупинитися на цьому питанні, а в післямові не зазначено, що Брехт розвивав свою, близьку Крегові, теорію і практику на ґрунті чіткої соціальної проблематики. І це саме те, чого не знайшов Крег, що завадило його

му з великого руйнівника старого, з геніального пророка багатьох нових театральних істин перетворитися на митця з власною школою і власними традиціями.

До речі, в цілому змістовна післямова І. Ваніної «Едвард Гордон Крег та його час», в якій накреслено картину розвитку певних мистецьких напрямків на тогочасній сцені, в другій своїй половині іноді повторює те, що вже проаналізовано в передмові Н. Корнієнко та в коментарі. Так, напевно чи варто було знову описувати взаємини Кrega з Московським Художнім театром і розглядати його теорію «надмаріонетки».

Л. Танюк дав коментар принципово нового типу. Крег—митець дуже складний для сприйняття, і його ідеї сприймаються глибше при порівнянні їх з деякими тезами його попередників та послідовників. Тут розкривається концепція співвідношення між Крегом і реалізмом. Так, коментатор цілком слушно вказує на те, що, заперечуючи «реалізм», Крег, власне, мав на увазі натуралізм. Л. Танюк висвітлює намагання Кrega подолати «театральність» і бути ближчим до природи, надавати природному перепаду над штучним, його бажання створити певну цілісність ви-

стави, відкинувши випадковість, тобто намагання і прагнення, які інколи (всупереч твердженням Кrega) вкладалися в загальну теорію реалізму. Подекуди спереचाючись з реалізмом, Крег боровся, власне, проти догматичного розуміння методу, проти намагання обмежити його розвиток досягненнями XIX століття.

За фаховими якостями коментар справляє якнайкраще враження. Він повний, скрупульозний, докладний. Можливо, навіть, занадто докладний — там, де подає загальновідомі факти. Відчувається, що коментар робив фахівець, озброєний сучасним поглядом на Крегову естетику; не тільки знавець теорії сучасного театру, а й режисер.

Слід сподіватися, що ця книга є лише першим кроком у ознайомленні читачської громадськості України з найцікавішими сторінками еволюції світового театру на зламі минулого й нинішнього століть. Саме рішення видавництва «Мистецтво» заново відкрити Кrega зобов'язує й до відкриття інших театральних діячів, з ним споріднених та тих, хто йому протистояв, тобто не тільки Аппія чи Фукса, а й Антуана, Капо, Брама, Рейнгардта, Піскатора.

Дмитро ЗАТОНСЬКИЙ

Москва

СПІВДРУЖНІСТЬ ЛІТЕРАТУР

Література правди і прогресу (До питання розвитку літературного процесу в країнах соціалістичної співдружності), Київ, «Дніпро», 1974.

В цьому збірнику досліджено процеси, що характеризують літературне життя соціалістичних країн Європи. У кожній статті відчувається прагнення автора всебічно висвітлити поставлену проблему. Це стосується всіх матеріалів збірника — чи це синтетична стаття-заспів Г. Вервеса, присвячена не

лише традиціям революційної літератури 20—30-х років, а й **провідним особливостям** сучасного літературного розвитку в європейських країнах соціалістичної співдружності; чи це проблемно-теоретична стаття Ю. Богданова з питань сучасного літературного життя в Чехословаччині; чи статті, вужчі за

тематикою («Проза Благі Димитрової» В. Климчука, «З історії німецького сонета ХХ ст.» В. Лук'янової).

Орієнтуючись на позитивні явища в сучасній літературі соціалістичних країн, справедливо названій літературою правди й прогресу, автори збірника не затушовують і певної складності та суперечливості її розвитку, пишуть і про явища негативні, піддаючи їх справедливій критиці.

Отже, особливо цікавим є прагнення авторів до осмислення літературного життя в цілому, прагнення синтезу: І. Мегела пише про морально-етичні проблеми угорської прози 60-х років, Г. Ільїна — про жанрово-стильові тенденції в сучасній хорватській прозі, В. Захаржевська — про жанрово-стильові особливості сучасної болгарської поезії, А. Горецький — про соціальну проблематику сучасного словенського роману.

У збірнику порушено надзвичайно важливі проблеми. Так, Г. Вєрвєс розглядає шляхи розвитку соціалістичного реалізму на даному історичному етапі, особливості його втілення в різних національних умовах, роль революційних традицій у цьому процесі і проблему позитивного героя. Ю. Богданов аналізує процеси, що сталися в громадсько-культурному житті Чехословаччини наприкінці 60-х років, критикує ревізійні концепції. В. Шевчук наголошує на новітніх позитивних явищах у літературі цієї країни. В. Захаржевська і В. Климчук досліджують сучасну болгарську поезію і прозу, зокрема публіцистичну лірику й політичний роман.

Природно, збірник «Література правди і прогресу» висвітлює тільки окремі вияви сучасного літературного процесу в соціалістичних країнах Європи, — зрештою, як зазначається в передмові, це тільки перша книжка із запланованої серії досліджень. Та все ж таки впадає в око певна «випадковість» у доборі статей. У збірнику є, скажімо, ґрунтовні статті В. Ведіної про польську антифашистську прозу й про окремі тенденції в розвитку драматур-

гії, але не розглянуто польської поезії. Літературам Югославії у збірнику присвячені три великі статті, але в усіх ідеться тільки про твори прозові; а стаття О. Гайнічєру про традиції Емінеску в румунській поезії — сама по собі цікава й змістовна — не може, звичайно, дати уявлення про літературне життя в сучасній Румунії.

В більшості статей (крім розвідки Вєрвєса, написаної в порівняльному плані, а також нарисів Г. Ільїної, Л. Будагової, В. Захаржевської) майже відсутні типологічні виходи в літератури інших соціалістичних країн.

Заперечення викликають окремі твердження в статті Л. Будагової про сучасну поезію Чехословаччини, де поряд із справедливими критичними зауваженнями на адресу ревізійністських настроїв літераторів є і довільна інтерпретація деяких антисупільних тенденцій в розвитку сучасної чеської і словацької поезії.

Можна було б вказати також на певну розтягнутість окремих статей, вміщених в збірнику (стаття В. Климчука), на невідповідність між їх назвою і змістом. Скажімо, в статті В. Шевчука «Новітній чеський роман» детально аналізуються лише романи Яна Козака «Святий Міхал» і Зденека Плуґаржа «Скляна дама», а інші згадуються тільки побіжно. Тим часом варто було б більше сказати, зокрема, про «Срібну рівнину» М. Томанової, де оспівується бойове побратимство чеських і словацьких солдатів з воїнами Радянської Армії в боях за визволення нашої країни і міста Києва від фашистських окупантів.

У деяких статтях (Г. Вєрвєса, А. Горецького) відчувається, навпаки, певна переобтяженість матеріалом, який часом виходить за вузькі межі статті.

Загалом же слід вітати ініціативу науковців, які вдало започаткували важливу й актуальну серію літературознавчих публікацій про сучасну літературу соціалістичних країн.

Юлія БУЛАХОВСЬКА

ЦЕ СТОСУЄТЬСЯ УСІХ НАС

Наприкінці 1969 року в одному з передмість Вашингтона сиділи за вечерею три пентагонівські генерали і п'ятеро чилійських вищих офіцерів. Господарем був тодішній полковник Жерардо Лопес Ангуло, військово-повітряний аташе чилійської військової місії в Сполучених Штатах, а чилійські гості — його колеги по інших родах військ. Прийом влаштували на честь директора чилійської військово-повітряної школи генерала Карлоса Торо Масоте, що прибув напередодні з неофіційним візитом. Сім військових їли салати й печеню з яловичини, запиваючи легким вином, привезеним з далекої батьківщини господаря, де в цей час над океанськими пляжами кружляли яскраві птахи, хоч у Вашингтоні лежав глибокий сніг. Розмова точилася англійською мовою про те єдине, що тоді хвилювало чилійців: президентські вибори, які мали відбутися у вересні наступного року. За десертом один з пентагонівців запитав про наміри армії на той випадок, коли переможе кандидат лівих — Сальвадор Альєнде. Генерал Торо Масоте відповів: «За літ години ми візьмемо штурмом палац Ла Монеда або змушені будемо його підпалити».

Серед гостей був генерал Ернесто Баеса, нині керівник управління національної безпеки Чілі, який під час останнього державного перевороту керував штурмом президентського палацу, а потім віддав наказ підпалити його. Двоє його тодішніх підлеглих теж «прославилися» того трагічного дня: генерал Августо Піночет, голова військової хунти, та генерал Жав'є Паладіос, на очах у якого був розстріляний Сальвадор Альєнде. Крім того, за столом сидів бригадний генерал Густаво Лайч, що віддав наказ обстріляти президентський палац ракетами. Четвертим гостем був нинішній адмірал, міністр житлового будівництва в уряді хунти Артуро Тронкосо, а тоді військовий комендант у Вальпараїсо. Напередодні путчу він учинив криваву розправу над прогресивно настроєними офіцерами військово-морського флоту і першим розпочав військовий заколот на світанку 11 вересня.

Та вечера наприкінці 1969 року стала першою спробою Пентагону налагодити контакти з офіцерами чотирьох родів військ Чілі. Під час наступних зустрічей як у Вашингтоні, так і в Сантьяго було вирішено, що ті з чилійських офіцерів, які найтісніше пов'язані із Сполученими Штатами, у випадку перемоги на виборах блоку Народної єдності, повинні будуть перейняти владу на себе.

Сидячи за столом, укритим зеленим сукном, вони планували це як звичайну воєнну операцію, не беручи до уваги співвідношення сил у Чілі. План був розроблений заздалегідь і відповідав не лише інтересам «Інтернешнл телеграф енд телефон» (ІТТ), а виходив із значно ширших вимог політики імперіалістів. Він називався план «Кентіндженсі» («Непередбачений»). Сигнал до старту дало розвідувальне управління Пентагону. Втілити план у життя було доручено цьому ж управлінню, яке під політичним керівництвом національної ра-

Стаття передруковується з журналу «Зінн унд' форм» (НДР) з незначними скороченнями.

ди безпеки збирало й обробляло дані інших розвідувальних служб, у тому числі й ЦРУ. План був переданий командуванню військово-морськими силами, а не сухопутними через те, що державний переворот у Чілі мав відбутися одночасно з операцією «Унітас» — спільними маневрами американського і чілійського флотів у Тихому океані, теж призначеними на вересень — місяць виборів. Отже, не було нічого дивного в тому, що прибережні води й чілійське небо заповнили воєнна техніка й люди, котрі якнайкраще оволоділи лише одним мистецтвом — убивати...

Чілі — своєрідна країна. Вона має 4270 кілометрів завдовжки і всього 200 кілометрів завширшки, населяють її 10 мільйонів чоловік, але населені пункти досить віддалені один від одного; 2 мільйони чілійців проживають у столиці. Найбільше багатство країни — руда з високим вмістом міді. Обсяг її видобутку ледве поступається Сполученим Штатам і Радянському Союзові. Тут виробляють також вина, що можуть конкурувати з європейськими, але експортуються мало, оскільки чілійці майже все випивають самі. За доходами на душу населення Чілі належить до найбагатших у Латинській Америці, однак майже половину національного прибутку ділять між собою 300 тисяч чоловік.

Чілійці дуже життєрадісні, але в той же час мають нахил до скепсису. «Жоден чілієць не повірить, що завтра вівторок», — сказав мені якийсь у понеділок один чілієць, який сам не вірив у це. Незважаючи на таку глибоку недовіру, — або саме завдяки цьому, — чілійці досягли високого ступеня цивілізації, політичної зрілості та культурного рівня. З трьох лауреатів Нобелівської премії, які припадають на Латинську Америку, двоє походять з Чілі. Один з них — Пабло Неруда був одним з найвизначніших поетів століття. (1945 року першою в Латинській Америці одержала Нобелівську премію чілійська поетеса Габрієла Містраль, колишня вчителька Пабло Неруди. — Ред.)

...Сполученим Штатам були добре відомі настрої чілійців. Їх вивчали без дозволу уряду Чілі ще з 1965 року, коли була організована велетенська акція соціального й політичного шпигунства, так званий план «Камелот». Дослідження провадилося таємно, але анкети охоплювали представників усіх соціальних верств населення, всіх професій і службових посад, щоб на науковій основі визначити ступінь політичного розвитку й соціальний склад чілійців. В опитувальному листку для військових стояло питання, яке через п'ять років було повторене у Вашингтоні за вечерею: «Як треба поводитися в тому випадку, коли до влади прийдуть комуністи?» Після операції «Камелот» імперіалістичні кола Сполучених Штатів напевне знали, — це було науково обгрунтовано, — що Сальвадор Альєнде переможе на виборах.

Чілі збиралася стати другою після Куби соціалістичною країною континенту. Через це США прагнули запобігти обранню Сальвадора Альєнде та врятувати власні інвестиції. Їхньою остаточною метою було повторення успішної спроби реакційного перевороту, вже здійсненої одного разу в Латинській Америці, в Бразилії.

4 вересня 1970 року соціаліст Альєнде був обраний президентом. Однак план «Кентіндженси» залишився нездійсненим. Пояснення цьому давали досить дивне: мовляв, Пентагон запросив 200 віз для в'їзду в країну ансамблю військово-морського флоту, який насправді складався з людей, що спеціалізувалися на поваленні урядів. Чілійці розпізнали цей маневр і відмовили у візах. Ця невдача нібито змусила відкласти переворот. Але насправді американські розвідувальні служби, й насамперед ЦРУ і навіть посол Сполучених Штатів у Чілі Едвард Коррі, дотримувалися думки, що план «Кентіндженси» передбачав лише воєнну операцію, яка недостатньо враховувала тодішні настрої в Чілі.

Адже перемога Народної єдності не викликала серед населення паніки, як сподівалися у Пентагоні. Незалежність нового уряду в проведенні зовнішньої політики і його рішучість в економічній галузі одразу дістали всенародне схвалення. Тільки протягом першого року було передано державі 47 приватних промислових підприємств і експропрійовано 2 мільйони 400 тисяч гектарів оброблюваних земель. Було загальмовано процес інфляції, збільшено число робочих місць, а реальна заробітна плата зросла на 40 процентів.

Попередній уряд, очолюваний християнським демократом Едуардо Фреєм, багато говорив про процес «чілізації» міді. Однак єдине, що він зробив — це придбав 51 процент рудників, заплативши, наприклад, за рудник «Ель Теніенте» суму, більшу за загальну вартість підприємства. Єдиним законодавчим актом уряд Народної єдності повертав трудящим усі мідні копальні, які експлуатували дочірніми американськими корпораціями «Анаконда» та «Коннекот». І навіть без відшкодування, оскільки уряд підрахував, що обидві корпорації за 15 років отримали щонайменше 80 мільярдів доларів чистого прибутку.

Дрібна й середня буржуазія, два соціальні прошарки, які в будь-який момент могли б підтримати військовий путч, раптом почали діставати додаткові прибутки — і не за рахунок трудящих, як це завжди було раніше, — а за рахунок фінансової олігархії та іноземного капіталу. Опозиційна партія християнських демократів намагалася будь-що розхитати становище уряду і на виборах у березні 1973 року отримати дві третини мандатів у конгресі. При такому співвідношенні голосів було б можливе рішення про конституційне усунення президента республіки.

У союзі з національною партією крайніх правих демохристияни контролювали становище в конгресі. Блок Народної єдності контролював виконавчу владу. Поляризація цих обох сил призвела фактично до поляризації всієї країни. Едуардо Фрей уміло використовував класову боротьбу, розпалював її й загострював з метою вибити в уряді ґрунт з-під ніг, а країну привести до економічного хаосу й деморалізації.

Економічна блокада з боку Сполучених Штатів та внутрішній саботаж буржуазії зробили свою чорну справу. Хоча в Чілі виробляють все — від автомобілів до зубної пасти, структура промисловості була нездоровою: 160 найбільших підприємств дістало 60 процентів іноземних капіталовкладень і 80 процентів їхньої основної потреби в сировині покривалося за рахунок імпорту. Крім того, країна щороку потребувала 300 мільйонів доларів для імпорту товарів першої потреби і ще 450 мільйонів для погашення зовнішнього боргу. Коли уряд змушений був запровадити суворе нормування на продаж продовольчих товарів у магазинах, дружини буржуа вийшли на вулиці з порожніми каструлями й влаштували «каструльний концерт».

Президент Сальвадор Альєнде розумів і навіть говорив у голос, що народ має уряд, але не має влади. Італійська журналістка й політична діячка Росана Росанда, яка відвідала Альєнде напередодні перевиборів 1973 року, побачила його стомленим і сповненим тривожних передчуттів. Навіть найсвідоміша частина християнських демократів була тоді проти нього. Блок Народної єдності сподівався отримати хоча б 36 процентів голосів. І коли, незважаючи на нестримну інфляцію, нестачу продовольства та «каструльні концерти» розгніваних буржуа, вони дістали 44 проценти голосів — це була така визначна і вирішальна перемога, що Альєнде, залишившись наодинці із своїм вірним другом журналістом Августо Оліваресом, замкнув двері й почав танцювати «куеку».

Для християнських же демократів перемога Народної єдності виявилася ударом, і вони зрозуміли, що шляхом самої лише боротьби в конгресі нічого не

доможуться. Та їм забракло передбачливості, щоб зважити всі можливі наслідки змови, на яку вони пішли. А для уряду Сполучених Штатів вибори стали ще серйознішим застереженням, ніж експропріація їхніх підприємств: це був нечуваний прецедент мирної соціалістичної революції, і він міг стати прикладом для всіх тих народів західного світу, чії умови найбільше сприяли здійсненню подібного експерименту. Отже, внутрішня й зовнішня реакції об'єднали свої сили.

В той же час партії Народної єдності не могли дійти згоди в аналізі голосування в березні 1973 р. З одного боку, палкі прихильники уряду закликали використати явну радикалізацію мас для вирішального кроку в напрямі соціального перевороту, в той час як поміркованіші, яких лякав привид громадянської війни, покладали свої сподівання на компроміс з демохристиянами.

Страйк власників вантажних машин відіграв роль бомби уповільненої дії. Адже через особливе географічне положення країни чилійське господарство залежить від колісного транспорту. Навіть тимчасова його консервація здатна паралізувати все життя. А страйк тривав півтора місяця без жодного дня перерви. «ЦРУ наводнило країну доларами, щоб підтримати страйк роботодавців, і ці гроші зникають на чорному ринку», — писав Пабло Неруда до свого друга в Європу. За тиждень до путчу в магазинах уже не було ні бензину, ні молока, ні хліба.

Ось у таких важких умовах доводилося діяти урядові Народної єдності. Опозиція разом із реакцією не втихомирювалась, намагаючись змінити співвідношення сил і в армії на свою користь. За 48 годин до путчу опозиційний блок наполіг на тому, щоб один за одним замінити усіх офіцерів, які підтримували Альєнде. На їх місце стали ті, хто майже чотири роки тому брали участь у вашінгтонській вечірці.

За таких умов військовий переворот не міг бути безкровним. І Альєнде розумів це. «Грають навіть не з вогнем, — сказав він Росані Росанді. — Якщо хтось гадає, що військовий путч у Чілі, подібно до інших латиноамериканських країн, відбудеться шляхом простої зміни караулу в палаці Ла Монеда, той глибоко помиляється. Якщо армія порушить конституцію, тут відбудеться кровопролиття, друга Індонезія». Ця впевненість була історично обгрунтована. Чилійські військові сили завжди втручалися в політику тоді, коли вбачали небезпеку своїм класовим інтересам, і робили це з надзвичайною жорстокістю. Дія обох конституцій, які країна мала протягом століття, була припинена силою зброї, а останній військовий путч став шостим за 50 років.

Міф про дисциплінованість і відданість цієї армії конституції був створений чилійською буржуазією у власних інтересах. Уряд Народної єдності сподівався поступово замінити командний склад в армії за своїми принципами. Адже Сальвадор Альєнде відчував себе у цілковитій безпеці тільки при карабінерах, що походили з робітників і селян, і підлягали безпосередньо президентові республіки. І справді: лише кожен шостий із старих офіцерів-карабінерів перейшов на бік путчистів, молодші ж за віком укріпилися в офіцерській школі в Сантьяго і чотири дні чинили опір, поки не були знищені бомбами, скинутими з літаків.

Напередодні путчу заколотники провели в усіх полках чистку серед командного складу. Тих офіцерів, які відмовлялися переходити на бік зрадників, просто вбивали. Тепер хунта поширює думку, ніби багато з цих вірних солдатів стали жертвами народного гніву. Мине ще багато часу, поки світ довідається про справжні розміри цієї бойні, оскільки з казарм трупи вивозили у машинах для сміття й ховали таємно.

У цій драмі брали також участь численні іноземні агенти. Бомбардування палацу Ла Монеда, технічна точність якого викликала в експертів надзвичайне здивування, було здійснене групою американських льотчиків-майстрів, які прибули до країни, щоб 18 вересня, в день національної незалежності, показати свої акробатичні номери в повітрі.

Бразилія, батьківщина найзапекліших «горил», зробила свій ганебний внесок у цю криваву справу. Два роки перед тим вона підтримала реакційний переворот у Болівії, позбавивши тим самим Чілі важливого тилового прикриття й полегшивши проникнення різного роду засобів для підривної діяльності. Деякі позички, які Сполучені Штати надавали Бразилії, переправлялися таємно в Болівію для фінансування шпигунських акцій на території Чілі.

11 вересня 1973 року стало днем здійснення плану, розробленого за вечерею генералів у Вашингтоні. І хоча майже з чотирирічним запізненням, але так, як було визначено: не просто путч у військових казармах, а широка воєнна операція. Адже йшлося не тільки про зміну уряду. Треба було посіяти зловісне зерно терору і переслідувань, щоб у країні не залишилося ні найменших слідів політичних і соціальних передумов, що зробили б можливою Народну єдність. Через чотири місяці після заколоту баланс був аж надто страшний: майже 20 тисяч замордовано; 30 тисяч опинилися за ґратами; 25 тисяч виключених студентів і понад 20 тисяч викинутих з роботи.

В останні години боротьби, коли країна вже була віддана під владу розбурханим силам заколотників, Сальвадор Альєнде й далі продовжував дотримуватися суворої законності. Найбільше протиріччя його життя полягало в тому, що він від народження був одночасно ворогом насильства і пристрасним революціонером. Це протиріччя виходило з його віри в те, ніби умови в Чілі дозволяють мирний перехід до соціалізму в межах буржуазної законності. Занадто пізно він зрозумів, що уряд без влади не здатний змінити ніякої системи.

Однак це запізніле прозріння стало тією силою, що змусила його захищати палаючий будинок до останнього дихання,— будинок, який не належав йому,— похмуру споруду якогось італійського архітектора, зведену як монетний двір, і який, зрештою, став останнім притулком президента. Шість годин чинив він тут опір, відстрілюючись із автомата, подарованого йому Фіделем Кастро: єдина зброя, з якої Сальвадор Альєнде стріляв коли-небудь у своєму житті. Журналіст Августо Оліварес, що до кінця боровся на його боці, був багато разів поранений і сховався в кров'ю на пункті швидкої допомоги.

Близько другої години пополудні дивізійному генералові Жав'є Паласіо, разом з ад'ютантом капітаном Галлардо та групою офіцерів вдалося досягти другого поверху. Там між стільцями у псевдостилі Людовіка XIV, вазами для квітів з китайськими драконами та картинами Ругенди в Червоному залі зустрірів їх Сальвадор Альєнде. На голові в нього був захисний шолом, які носять гірники, біла сорочка була залита кров'ю. У руці він тримав автомат.

Альєнде добре знав генерала Паласіо. За кілька днів перед тим він сказав Августо Оліваресу, що Паласіо небезпечна людина, оскільки підтримує тісні контакти з посольством Сполучених Штатів. Побачивши Паласіо на сходах, президент одразу вигукнув «зрадник!» і поранив його в руку. У відповідь пролунав смертельний постріл ад'ютанта. Альєнде впав мертвий. Тоді всі присутні офіцери, суворо дотримуючись рангів, вистрілили в позбавлене життя тіло. На довершення один унтер-офіцер вдарив прикладом у обличчя. Про це свідчить фото, зроблене фотографом газети «Ель Меркуріо» Хуаном Енріке Ліра. Йому єдиному дозволили сфотографувати останки Альєнде. Він був настільки спотворений, що дружині Гортензії, хоч і показали його в труні, але не дозволили зняти покривало з обличчя.

...В Чілі розігралася трагедія, і країна огорнулася смутком. Але все, що відбулося й відбувається в Чілі нині, стосується також всіх нас. Ці криваві події закарбуються в пам'яті на все життя.

27 січня 1973 року в Парижі було підписано Угоду про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі. 30-річчя республіки трудящі ДРВ зустрічають з новими успіхами у мирній праці.

Дань Минь Хін, голова кооперативу Куан-
ради провінції Нгіало.

Фам Тхі Тхієу вступила до партії на заклин-
вона молода, але її вважають досвідченим

МОЛОДЕ ПОКОЛІННЯ ПРАГНЕ НОВОГО ЖИТТЯ

й спеціаліст сільської лікарні Тхань ко-
сяся любов'ю й повагою земляків. Вона
депутатом народної ради провінції Као-

молодого архітектора Ву Ван Тхана, над яким він пра-
у роки війни, прийнятий за основу для будівництва
району міста.

Те Мінь одержав першу
міжнародній математичній
олімпіаді в НДР.

Нгуєн Тієн Дієн вважається одним з кращих
працівників у сталеливарному цеху Ханойського
механічного заводу — первістка сталеливарної
промисловості у ДРВ.

інтелігенту міста В'єна 84 роки. Він провів тут усе своє життя і за-
вдяки йому, що його діти та онуки підіймають місто з руїн.

Американські агресори хотіли зрівняти з землею ціле місто В'єнь.

НОВИЙ ЕТАП

1975 рік знаменний для трудящих ДРВ. У серпні вони відзначили 30-ліття перемоги в'єтнамської національної народно-демократичної революції, а 2 вересня святкують 30-літній ювілей утворення Демократичної Республіки В'єтнам. «Ювілей нашої республіки, — писала газета «Нян зан», — це роки напруженої праці, які чергувалися з

роками війни, коли доводилося захищати мирну працю від нападів імперіалістів, жити і працювати під бомбами, відстоювати право нашого народу на незалежність і мир».

Справді, вже через рік після проголошення ДРВ імперіалісти — то були французькі колонізатори — вчинили злочинний напад. Майже вісім років тривала та

війна. Женевські угоди 1954 року відновили мир на в'єтнамській землі. Трудящі ДРВ жили і працювали в умовах, коли кожного дня можна було чекати нового нападу. Влітку 1964 року почалася повітряна агресія Сполучених Штатів, американська авіація по-варварському бомбардувала міста і села ДРВ, сіючи смерть і руїну. Почався новий важкий період в житті багатостраждального в'єтнамського народу.

Так тривало до осені 1968 року. Потім почалися мирні переговори, однак Сполучені Штати навмисне відтягували підписання відповідної угоди. Навесні 1972 року американська авіація знову почала бомбардувати територію ДРВ, тепер з іще більшою жорстокістю. І лише 27 січня 1973 року США разом із маріонетковим сайгонським режимом змушені

були підписати в Парижі Угоду про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі. Народ ДРВ своєю стійкістю і мужністю виборів право на мирне соціалістичне будівництво, на нове краще життя.

«Тепер починається новий етап в історії революційної боротьби нашого народу — етап посиленого соціалістичного будівництва». Ці слова з'явилися на першій сторінці газети «Нян зан» — центрального органу Партії трудящих В'єтнаму на другий день після того, як у Парижі було підписано Угоду про припинення війни і відновлення миру.

Цього року «Нян зан» могла вже з повним правом писати про чималі досягнення мирного будівництва.

«Нян зан» вмістила док-

ладні відомості про підсумки двох років мирної праці трудящих ДРВ. Цифри і факти, що їх наводила газета, були гідні подиву. Працьовитий і мужній в'єтнамський народ, який протягом довгого часу зазнавав неймовірних страждань, може пишатися наслідками своєї самовідданої праці. Протягом одного лише 1973 року повернулися з евакуації, з далеких джунглів, і відновили роботу на своїх постійних місцях усі промислові підприємства. Знову почали давати струм теплові електростанції, які діяли в ДРВ до початку американської агресії, відновили роботу вугільні шахти. У надзвичайно складних умовах промисловість країни зуміла перевиконати напружений державний план і за обсягом випущеної продукції перевищити рівень 1965 р. на 17 процентів. Як відзначив у

своїй доповіді на IV сесії Національних Зборів заступник прем'єр-міністра ДРВ Ле Тхань Нгі, перший рік мирної праці довів можливість переглянути й значно скоротити строки, відведені на відбудову народного господарства.

На початку 1974 року опубліковано розроблений XXII пленумом ЦК Партії трудящих дворічний план реконструкції й розвитку народного господарства ДРВ. Головний напрямок взято на індустріалізацію. В'єтнамські трудящі мали одночасно відбудовувати зруйновані, будувати нові й реконструювати застарілі підприємства.

До 30-річного ювілею трудящі республіки ДРВ прийшли з новими успіхами в усіх галузях життя. Країна наблизилася до вирішення історичного завдання — створення сучасної промисловості. Цього року на економічній карті ДРВ появляється понад 80 нових промислових підприємств, обладнаних за останнім словом техніки, із застосуванням нової прогресивної технології, автоматизації виробничих процесів.

Одночасно реконструюються старі підприємства. Чи не найяскравіше це можна проілюструвати на прикладі Ханойського механічного заводу, одного з найбільших у країні. Коли в'єтнамці говорять про цей завод, вони часто вживають епітет «легендарний».

Завод був частково зруй-

нований американською авіацією. Його довелося евакуювати із столиці, робітники вивезли заводське обладнання в джунглі. Робітники тоді говорили: «Ми мусимо працювати так, як працювали наші радянські друзі, коли на СРСР напала фашистська Німеччина. Ми знаємо, що вони зуміли евакуювати свої підприємства в глиб країни і відразу ж стали випускати продукцію».

В джунглях, просто неба, механічний завод почав працювати. Робітники були одночасно й солдатами. Ворожа авіація розвідала нове місцерозташування заводу й почала його бомбардувати. Довелося організувати заводські загони самооборони. Одного разу робітники-зенітники збили важкий американський літак. В таких умовах колектив підприємства освоював нові види продукції, потреба в яких диктувалася умовами війни. Це був справжній трудовий подвиг. Не дарма на прапорі заводу виблискують чотири високі ордени країни, а сам він, як і ряд інших заводів, електростанцій та шахт, носить звання «Героїчне підприємство ДРВ».

Тепер завод повернувся на своє місце. В Ханой, на шосе Хадон піднесли його відбудовані корпуси. Підприємство докорінно переобладнано для випуску нової продукції. Воно дає тепер верстати з програмним управлінням — фрезерувальні, розточувальні, шліфувальні. «Такі верстати, — розповідає член заводського партійного комітету ін-

женер Ле Ван Дай, — виробляють у Радянському Союзі на московських та інших заводах. Наші радянські друзі допомогли нам підготуватися до випуску аналогічної продукції. Слід нагадати, що багато років тому радянські фахівці й робітники допомогли збудувати наш завод. Тепер при їхній щирій допомозі підприємство повністю реконструйовано».

Від головних воріт заводу починається Алея дружби. Обабіч неї стоять дерева, і на кожному прикріплено табличку з прізвищем радянського фахівця, що працював тут. Перед поверненням додому кожен з них посадив на Алеї дружби своє деревце.

Робітники Ханойського механічного заводу, як і раніше, ведуть перед у різних патріотичних починаннях. Вони виступили ініціаторами соціалістичного змагання за дострокове завершення річних виробничих завдань. На заводі вже є сотні робітників, які виконують річні плани за 9—10, а то й за 7—8 місяців. Про цих людей кажуть, що вони живуть у майбутньому.

Доброї слави зажив собі й найбільший у країні Хайфонський цементний завод. Американські агресори майже повністю зруйнували Хайфон. Це важливе портове місто зазнало особливо жорстоких бомбардувань. Бомби падали і на цементний завод, але його робітники працювали й під бомбами, а загони самооборони вогнем зенітних батарей відбивали ворожі нальоти.

Тепер завод розширений і реконструйований, випускає цемент високих марок.

Часто згадують у ДРВ й місто Вьін у південній провінції Нге Ан. Американські літаки намагалися зрівняти його з землею. На кожному квадратний кілометр території впало кілька великих бомб, на кожного жителя Вьіна припадає по півтори тонни американської вибухівки.

Місто Вьін і навколишні райони мають для в'єтнамців особливе значення. В селі поблизу Вьіна народився Хо Ші Мін, з цих місць походять й деякі інші відомі в'єтнамські революціонери, борці за незалежність країни. 1930 року тут спалахнуло збройне повстання проти колонізаторів, і тривалий час у провінції Нге Ан діяли ради. Вони ввійшли в історію В'єтнаму як «Ради Нге Ан». А нині революційні традиції Вьіна збагатилися традиціями трудовими.

Відбудова міста ведеться швидкими темпами. В ній бере участь фактично все населення. Навіть школярі допомагають, чим можуть. Мине деякий час, і Вьін перетвориться у нове місто з майже півмільйонним населенням.

Преса ДРВ багато пише про колектив електростанції Уонгбі, яка була майже повністю зруйнована ворожими бомбами. Тепер вона вже знову почала давати струм. На її відбудові відзначалося чимало робітників, а електрозварник Нгуен Ксуан Мгхі прославився на всю країну. Його вчителем був

радянський електрозварник Іван Комаров.

Чимало важливих і складних проблем стоїть перед

Американські агресори перетворили квартали Хайфона на купи щебілки. Після підписання перемир'я хайфонці дружно взялися за відбудову рідного міста.

народним господарством ДРВ. Одна з них — раціональне розміщення промислових об'єктів. У зв'язку з цим велике значення надається освоєнню гірських районів країни.

В одному з них — гірському районі Као Банг, на

півночі ДРВ, — знайдені поклади міді, марганцю, вольфраму, нікелю. Є також вугілля й боксити. Розробка і освоєння цих багатств може дати значний економічний ефект. За планами, затвердженими урядом, у 1974 році в гірські

райони, в тому числі в Као Банг, поїде понад 80 тисяч людей. Цього року на роботу в гірські райони перейде 120 тисяч людей, а в наступні роки цей прогрес буде ще інтенсивніший.

Найгострішою проблемою залишається поки що житлова проблема: адже в ДРВ зруйновано понад половину всієї житлової площі. Третину зруйнованого житла намічено відбудувати в 1975 р. В наступні роки темпи будівництва ще зростатимуть. «Житло для всіх» — це популярне в країні гасло успішно втілюється в життя.

У Ханой вже встигли ви-

рости нові житлові масиви, як, наприклад, район Донгда. Жителі цього району добре знають ім'я прославленої бригадири комплексної бригади будівельників Нгуен Ті Хієм. На всіх зв'язаних її бригадою спорудах встановлено таблички з написом: «Цей дім будувала бригада Нгуен Ті Хієм». Це стало традицією не тільки в Ханой, а й скрізь у ДРВ. У такий спосіб тут вшановують передових будівельників.

Трудящі ДРВ, святкуючи 30-річний ювілей своєї республіки, відзначають одночасно й іншу знаменну подію — перемогу патріотів

Південного В'єтнаму. Ця перемога гаряче й радісно сприйнята в ДРВ. Тут відразу ж народилося нове починання — допомогти братам у Південному В'єтнамі швидше налагодити мирне життя на новій демократичній основі. Колектив текстильного комбінату в місті Намдін'я узяв на себе нові підвищені виробничі завдання, щоб дати додаткову продукцію для населення Південного В'єтнаму. Це починання підхопили робітники інших підприємств та кооператори села.

В'єтнамське прислів'я каже: «Коли п'єш воду, не забувай про джерело». Говорячи про свої трудові успіхи, про перемогу над агресором, трудящі ДРВ неодмінно згадують джерело своїх перемог. Вони свідомі того, що успіхи були б неможливі без щирої й безкорисливої допомоги з боку Радянського Союзу та інших соціалістичних країн. Тріумфом бойової солідарності соціалістичного табору була і перемога патріотів Південного В'єтнаму.

В червні нинішнього року відбулася перша сесія Національних Зборів ДРВ п'ятого скликання. На ній розглядалися важливі питання, підготовка до нової п'ятирічки республіки. Плани побудови соціалізму в ДРВ будуть тепер виходити з потреб Північного і Південного В'єтнаму.

В. МИХАЙЛЕНКО

Електрозварник Нгуен Ксуан Мхкі — один з тих, хто відбудовував електростанцію Уонгбі.

Кінець одного

"чуда"

Демонстрація трудящих Дортмунда на знак солідарності із страйкуючими гірниками.

Тіссен, Маннесман, Байер, Гош, Фольксваген... Назви більш і менш відомих фірм проносилися за вікнами поїзду «Дортмунд—Бонн», що зупинявся мало не біля кожного стовпа. Минали на станціях ешелони, завантажені трубами. Кілометри труб Маннесмана різних діаметрів чекали відправлення.

Пасажири, переважно робітники, розмовляли про якісь свої справи, грали в карти, дехто виводив мелодії на губній гармошці. Та більшість сиділа мовчки, думаючи кожний про своє.

Сутінки зробили краєвид ще похмурішим. Він почав змінюватися тільки після Вупперталь - Еберфельда. Димова завіса, така густа над промисловим Руром, поступово розвіювалася.

Пасажирів ставало все

менше, а в Кельні замовкла й губна гармошка. Я міг узятися за блокнот, куди заносив свої враження від подорожі. Ні, це вже не була країна «економічного чуда», як її ще недавно називали. Замість ділової активності тут тепер панує криза і безробіття. А пробудження після «чудесного» сну — справа завжди неприємна.

34-річний Рюдігер Ламте, ще донедавна керівник філії будівельної фірми в Гамбурзі — один з того мільйона безробітних, яким зустріла 1975 рік ФРН. Він опинився на вулиці разом із своїми співробітниками. Кінець кінцем довелося і йому завітати до бюро праці, про яке ніколи навіть не згадував.

— Думка, що я можу стати безробітним, — сказав він, — здалася мені безглуздою. Я запевняв себе, що за місяць знову буду працювати. Тепер майбутнє малюється мені в чорному світі. Я відгукнувся письмово на 80 оголошень, а в 20 місцях був особисто. Та все марно.

Підприємці будівельної індустрії добре використовують ситуацію: на кожне вільне місце претендують 40—50 чоловік. Зрозуміло, на роботу приймають тих, хто погоджується на найнижчу оплату — часто навіть нижчу за встановлений урядом мінімум.

Звертаються до бюро праці й тисячі інших, що втратили віру в безмежні можливості західнонімецької економіки. Теоретично ця організація зобов'язана

запропонувати кожному три місяця на вибір. Але практично вона нічого не може їм дати, не кажучи вже про роботу за фахом. Ті, що працювали певний час і сплачували відповідну страховку, ходять щотижня по «арбайтсгельд», так звану «допомогу безробітному». Згодом, сподіваються вони, щось таки знайдеться. Допомогу визначено відповідно до останнього заробітку, у деяких робітників вона досягає 900 марок на місяць, але надовго її не вистачає. Адже лише за квартиру доводиться сплачувати 400—500 марок. А ціни на товари все зростають.

А що з «гастарбайтерами» — іноземними робітниками? Чи не стали вони зайвими у Західній Німеччині? І хоч це запитання я ставив багатьом, однозначної відповіді не почув. Зрештою, це й не дивно. Проблема безробіття триває розглядають під одним кутом зору, підприєм-

ці — під іншим. Свідомі робітники не забувають про класову солідарність, а в хазяїв на першому місці — зиск.

Італійці, греки, іспанці, турки, алжирці та інші «гастарбайтери», — а їх тут величезна кількість — виконують, як правило, найбруднішу і найгірше оплачувану роботу. Більшість з них живе в сільській місцевості або в бараках на околицях міст. Вони приїхали на заробітки і повинні допомагати своїм родинам, які залишилися вдома. Отже, вдовольняються значно нижчим життєвим рівнем, ніж його мають їхні західнонімецькі колеги. Уряд спочатку підтримував набір цієї дешевої робочої сили з метою викликати конкуренцію на ринку праці. Але, коли безробіття перевищило очікуваний рівень, квота на іноземних робітників була зменшена на півмільйона.

Першими жертвами стали робітники з країн, що не є членами «Спільного ринку». А вже, наприклад, у «Спільному ринку» накладає на ФРН певні зобов'язання. Уряд, наприклад, не може відправити додому італійців, бо це суперечить одному з пунктів угоди. До того ж деякі країни уклали із західнонімецькими фірмами двосторонні угоди. Отже, першими пакують валізки ті, яких підприємці наймали поза всякими угодами.

Взаємне маніпулювання з робочою силою, можливе завдяки угодам, укладеним у рамках «Спільного ринку», створило парадоксальну ситуацію. Громадяни країни, де донедавна працювало 2,6 мільйона «гастарбайтерів», самі стають «гастарбайтерами», їдуть у пошуках роботи за кордон. 350 тисяч молодих німців не можуть знайти роботу за фахом. З семи тисяч молодих людей, які прагнуть працювати в електропроми-

словості, дістає роботу в кращому разі один із семи...

В країні, де сотні тисяч людей живуть у квартирах, що потребують капітального ремонту, стоять порожніми 300 тисяч нових квартир, бо вони коштують надто дорого і на них не знаходиться покупців, а 80 тисяч квартир не зайняті через високу квартплату. У нових кварталах ці квартири можна пізнати по вікнах без фіранок і балконах без квітів. Із запланованих 200 тисяч так званих соціальних квартир буде збудовано лише 78 тисяч. Уряд істотно скоротив асигнування на їх спорудження.

Будівельна промисловість, де працювало 1 360 000 чоловік, теж увійшла до числа «передових» по безробіттю галузей — таких, як автомобільна і текстильна.

— Такого тут ще не було, — заявив робітник з Дортмунда Е. Вебер. Він уже чимало пожив на світі й багато чого бачив. — Далі буде ще гірше.

Після об'єднання Тіссена з концерном «Рейншталь» сталеливарні заводи Гоша — найбільші в країні. Сталь ще знаходить збут (хоч автомобілі вже ні), і в Гоша людей не звільняють. Однак серед робітників, зокрема, серед профспілкових діячів, уже можна було помітити занепокоєння. Вони ще не мали відомостей з усіх цехів і радилися, чи слід негайно виступати з вимогами про підвищення заробітної плати на 18 процентів, чи варто трохи зачекати. Виступити — це означало оголосити страйк, страйк у той час, коли на інших підприємствах іде масове звільнення з роботи. І все ж такі вони обміркували цю можливість. У ланцюгу причин і наслідків, що їх аналізували двоє з учасників наради Е. Вебер та

Ця людина позбавлена навіть так званої «допомоги по безробіттю».

Й. Гоффмейстер, були аргументи вагоміші, ніж сталь Гоша.

Вимоги до кваліфікації робітників у сталеливарнях підвищуються. А зарплата при цьому залишається незмінною, тобто в зв'язку з інфляцією знижується. За останній рік ціни зросли на 12 процентів, і найбільше подорожчали речі першої потреби. А ці обставини зачіпають кожного робітника, комуніст він, соціал-демократ чи позапартійний. Саме вони, ці обставини, роб-

лять учорашніх опонентів спільниками.

Коли панівні кола у Західній Німеччині опинилися перед вибором, з чим боротися — з інфляцією чи з безробіттям, вони обрали перше. Спочатку вони намагалися приховувати від трудящих, що цю битву прагнуть виграти за їх рахунок. Безробіття вони заздалегідь включили у свої розрахунки. Тільки недооцінили темпів його розвитку.

Неможливість реалізувати продукцію на зарубіжних ринках — криза надвиробництва — особливо позначилася на автомобільній промисловості, яка найчутливіше реагує на економічну кон'юнктуру в капіталістичній економіці. Це — видима частина айсберга, з яким порівнював економічну кризу один з моїх західнонімецьких приятелів.

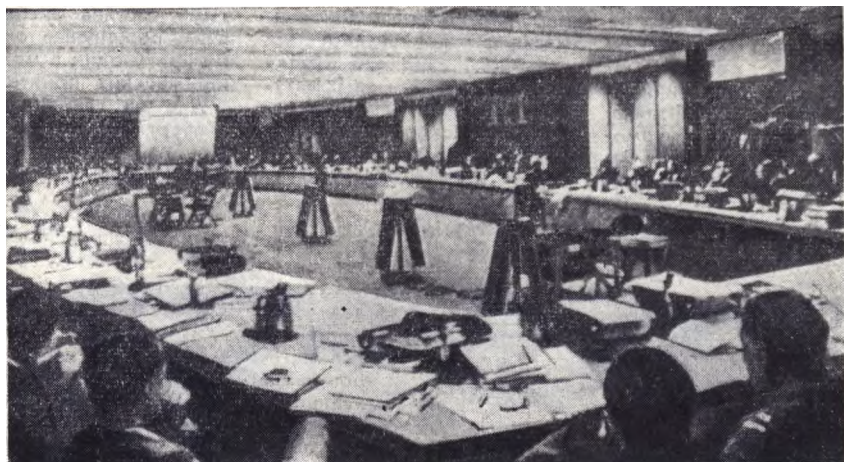
Але як глибоко сидить айсберг? Можливо, відповідь на це запитання надійде швидше, ніж ми гадаємо.

*«Жівот»,
Братіслава.*

Страйкують робітники сталеливарень Гоша.

МОНОПОЛІЇ — СПРУТИ

Засідання фінансової ради ІТТ.

Міжнародні корпорації (МНК) капіталістичного світу за останнє десятиріччя сконцентрували в своїх руках виробничі потужності, товарні маси, фінансові резерви, що не поступаються промислового і фінансовому потенціалу деяких розвинених країн.

Масштаби цієї могутності не піддаються точному визначенню через відсутність методів дослідження і джерел інформації. Завдяки безконтрольності і цілковитій незалежності від урядів МНК стали серйозною загрозою мирному і безперешкодному економічному розвитку країн, їхній політичній незалежності. Найбільше це стосується країн, що порівняно недавно стали на шлях самостійного розвитку. МНК — своєрідні зловісні пухлини на тілі капіталістичної економіки, які розвиваються із шаленою швидкістю, поглинаючи все нові й нові частини вже спрацьованого організму.

Негативний резонанс діяльності МНК для економіки окремих країн настільки помітний, що ООН змушена була розглянути питання про створення спеціального органу по нагляду за діяльністю МНК. Група експертів секретаріату ООН склала список 7276 компаній, діяльність яких має міжнародний характер.

Серед них — 2468 — американських, 1692 — англійських, 954 — західнонімецьких, 538 — французьких. У різних країнах діє 27 300 філій цих компаній.

Журнал американських ділових кіл «Форчун», який щороку вміщує перелік найбільших капіталістичних монополій, до числа МНК зараховує монополії, що мають капіталовкладення у 10 і більше країн. За даними цього журналу, у 1974 році в світі налічувалося 589 МНК, з них 268 американських, капітали яких становили 58 процентів капіталів усіх МНК.

Ось деякі дані про економічну потужність МНК. Річний оборот 200 найбільших монополій, що мають інвестиції не менш як в 20 країнах, 1973 року становив 345 мільярдів доларів. Це перевищує суму експорту всіх країн світу. Річний оборот 20 найбільших американських міжнародних корпорацій дорівнює національному доходу ФРН. П'ять інших американських корпорацій мають річний оборот вищий за національний дохід Італії. Прибутки 17 західнонімецьких міжнародних фірм вищі за національний дохід Голландії.

200 найбільших американських монополій володіють 61 процентом усіх промислових потужностей США і контролюють дві третини американських капіталовкладень за кордоном. Третина всіх промислових виробів США і половина промислового експорту випускається підприємствами цих монополій. Річний оборот «Дженерал моторс», що протягом кількох років утримувала першість серед американських МНК, більший за національний дохід Швейцарії; оборот компанії «Екссон» — більший за дохід Данії; заводів Форда — за національний дохід Норвегії.

Діяльність МНК не обмежується економікою. Новітня історія знає чимало випадків, коли МНК скидали небажані їм уряди, вбивали президентів, здійснювали воєнні путчі й інтервенції силами найманих солдатів.

Англо-іранська нафтова монополія ще у 1953 році організувала змову проти прем'єр-міністра Мосаддика, який хотів націоналізувати власність нафтових компаній, і скинула його. 1954 року американська бананова компанія «Юнайтед фрут» фінансувала інтервенцію в Гватемалу і скинення гватемальського президента Х. Арбенса. Варто нагадати, що тодішній державний секретар США Джон Фостер Даллес був юрисконсультом «Юнайтед фрут», а його брат Аллен Даллес — тодішній шеф ЦРУ — головою урядової ради цієї монополії.

Спроби відторгнення Катанги від колишнього бельгійського Конго (тепер Заір) була інспірована Міжнародною гірничою монополією «Юнйон Міньер», яка володіла більшістю мідних копалень у Катанзі. Біафрські сепаратисти, що 1967 року виступали проти національної влади Нігерійської федерації, спиралися на монополію «Шелл енд Брітіш петролеум».

Чилійський уряд Народної єдності опублікував у 1972 році документи, які викривають інтриги горезвісної корпорації «Інтернешнл телефон енд телеграф» (ІТТ), зокрема — фінансування ЦРУ. Мільйон доларів було переказано на рахунок ЦРУ, щоб зірвати успіх Сальвадоре Альєнде на президентських виборах у вересні 1970 року.

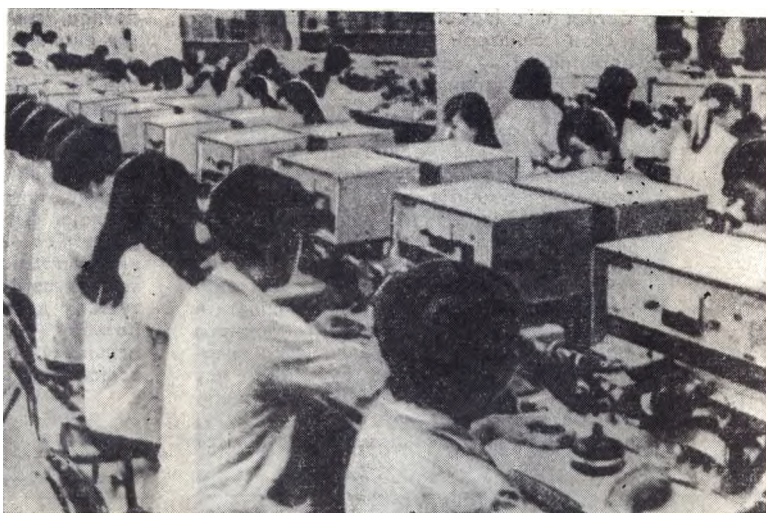
Бананові монополії «Стандард фрут» та «Юнайтед брендс» (нова назва «Юнайтед фрут») грубим тиском перешкодили торік створенню організації країн-експортерів бананів, що мала б захистити національні інтереси цих країн. Спочатку монополії різко зменшили вивіз бананів з Гондурасу. Потім залишили гнити на складах США більшу частину костариканського експорту. Нарешті, дезорганізувавши господарське життя на території Панами, змусили уряд викупити весь урожай бананів і поновили свою діяльність там лише після підписання 10-річної угоди.

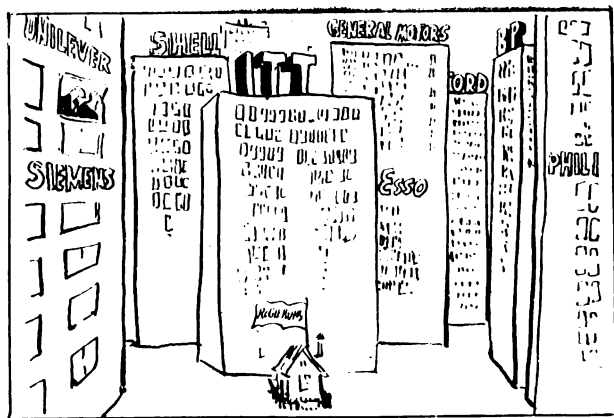
Бажання уникнути небезпеки, що її несе діяльність МНК, примусило уряди деяких країн вдатися до націоналізації та запровадження державного контролю. Ще 50 років тому в США було запроваджене так зване «антистрівське законодавство», яке мало охороняти принцип конкуренції, не допускаючи монополізації ринку. Так, супермонополію «Стандард ойл» зобов'язали в 20-х роках вдатися до поділу на дві філії — каліфорнійську і нью-йоркську.

Останнім часом американський сенат змушений був визнати, що існуючого законодавства замало, і створив у 1971 році особливий підкомітет, який займається вивченням діяльності МНК. Безпосереднім поштовхом для створення підкомітету стали афери корпорації ІТТ.

Літери «ІТТ» часто з'являються на перших сторінках преси і майже завжди в скандальному контексті. У 30-х роках—

Свої підприємства МНК часто переводять до Сінгапуру, Гонконгу — в місця з дешевою робочою силою.

Діячі МНК на адресу уряду:

— От нахабал Він забагато собі дозволяє...

(Карикатура із західнонімецького тижневика «Дер Шпігель».)

співробітництво з Гітлером, допомагав створенні «Люфтваффе» — німецько-фашистських ВПС, — величезні афери з мільйонними хабарами, до яких були причетні особи на рівні міністрів, вже згадуване фінансування ЦРУ для повалення уряду Народної єдності в Чилі, сьогодні — інтриги проти нового уряду Португалії.

Серед названих журналом «Форчун» 50 найбільших американських супермонополій ITT має найвищі темпи зростання. У 1966 році ця корпорація посідала 28 місце, через 2 роки перейшла на 21, а тепер займає 11. Щорічний оборот її зріс з 756 мільйонів доларів у 1959 році до 10,1 мільярда в 1973 році.

ITT має власний авіапарк, шпигунський центр, систему підслуховування. Серед її співробітників — колишні міністри, сенатори, вчені, генерали. В її керівництві — колишній президент найкрупнішого міжнародного банку Юджін Блек, колишній шеф ЦРУ Джон Маккоун. У лютому 1972 року навколо ITT вибухнули два величезні скандали. Американська преса опублікувала фотокопії документів про «джентльменську угоду» між ITT та міністром юстиції США Річардом Кляйндістом. Міністр припиняв судову справу проти ITT щодо порушення антитрестівського законодавства, а ITT за це мала сплатити 400 000 доларів на користь виборчого фонду правлячої республіканської партії. Справу відразу (це було під час передвиборної кампанії, і демократичній більшості в сенаті скандал був на руку) взяв під контроль юридичний комітет

сенату США, що розкрив й інші махінації ITT. Другий скандал пов'язаний з причетністю ITT до трагічних чилійських подій 1973 р.

Тепер ITT намагається ускладнити економічне становище Португалії, обмежуючи обсяг виробництва на своїх підприємствах у цій країні, не забезпечуючи їх запасними деталями, не оплачуючи рахунків.

Одна з характерних рис капіталізму полягає в тому, що, чим сильнішими стають ознаки економічної кризи — інфляція, спад виробництва, дорожнеча, безробіття,

зниження життєвого рівня населення, зростання кількості банкрутств малих і середніх підприємств, тим швидше ростуть прибутки і надприбутки кількох десятків гігантських спрутів — МНК. Правда, і МНК по-різному реагують на кризу. У 1974 році відбулися значні зміни в їхньому становищі. Намітилася певна закономірність: монополії, продукція яких цілком розрахована на споживачський ринок, занепали, а МНК, пов'язані з видобутком і переробкою сировини для промисловості, а також з виробництвом зброї, вийшли на перші місця. Так, значно погіршилися справи у детройтської «Дженерал моторс», її місце посіла нафтова монополія «Ексон». Породжені останньою монополістичною стадією розвитку капіталізму міжнародні корпорації, на перший погляд, застраховані від нищівних ударів економічної кризи. Їм загрожує хіба що відносно погіршення кон'юнктури, але й вона частково знешкоджується крахом сотень і тисяч дрібніших фірм. Ковтаючи їх, кілька десятків привілейованих китів-монополій зміцнюють свою економічну могутність. Тому вони її перебувають поки що у стані відносного спокою. Однак реакція країн, що розвиваються, а також багатьох розвинених капіталістичних держав свідчить про те, що світ уже відчув небезпеку і готується до захисту. Капіталізм породив потвору, що сьогодні загрожує національному існуванню навіть самих капіталістичних країн.

За матеріалами зарубіжної преси

Місто Кабінда.

Кабінда — НАФТОВА ПЕРЛИНА АНГОЛИ

Нафта — головний скарб ангольської Кабінди. Особливо багаті родовища відкрито три роки тому. Вісім вишок, споруджених в Атлантиці за 10 кілометрів од узбережжя, приносять Анголі такі ж прибутки, як експорт усіх інших товарів.

В результаті зростання на світових ринках цін на нафту «чорне золото» принесло Анголі минулого року 400 мільйонів доларів.

Однак кабіндська нафта стала для країни не тільки джерелом прибутків, але й джерелом тривоги. Ласий шматок для хижих нафтових монополій спричинився до шаленої націоналістичної кампанії, яка має на меті відторгнення Кабінди від Анголи. Особливо розпечалися націоналісти після 15 січня ц. р., коли між представниками національно-визвольних організацій і представниками нової революційної Португалії була укладена угода про створення тимчасового уряду і проголошення в листопаді 1975 року незалежності Анголи. З цього часу дії сепаратистів стали особливо зухвалими.

Керівники «Національного фронту визволення Анголи» (ФНЛА), навколо якого зосередилися ці сили, демагогічно проголошували, що 80 тисяч кабінд-

ців не мають бажання ділитися прибутками від нафти з 6 мільйонами інших ангольських громадян. «Фронт» хотів би перетворити Кабінду на африканський Кувейт.

Зрозуміло, сепаратистами, як колись маріонетками уряду Чомбе в Катанзі, маніпулюють західні монополії, а саме, американський нафтовий концерн «Галф ойл оф Кабінда», який видобуває тут майже 10 мільйонів тонн нафти на рік. Концерн зацікавлений у тому, щоб територія розміром у 7 тисяч квадратних кілометрів не стала частиною незалежної, суверенної африканської держави. Тому й було спровоковане створення маріонеткового режиму, який би в разі відокремлення Кабінди, виконував волю своїх хазяїв. З «президентом» чи «прем'єр-міністром» «незалежної Кабінди», що одержав би владу з рук західних монополій, порозумітися було б легше, ніж з керівниками національно-визвольного руху Анголи, який здійснює свою владу на всій території країни. Ангольські патріоти добре все це розуміють.

У червні ц. р. в Кенійському місті Накуру відбулася зустріч представників трьох національно-визвольних рухів Анголи. В угоді про єдність дій, підписаній під час зустрічі, було знову підкреслено, що Кабінда залишається невід'ємною частиною Анголи. Підтверджено це і на переговорах з представниками португальського уряду.

На сторожі спокою Кабінди стоять молоді ангольці

ЖІНКАМ В'ЄТНАМУ ПРИСВЯЧЕНО

Ханойське видавництво «Фуни» випустило з нагоди Міжнародного року жінки поетичний збірник «Сміючись, перемагаючи». У віршах, що ввійшли до нього, поети світу оспівують героїзм жінок В'єтнаму. Серед представлених у збірці радянських поетів — К. Симонов, П. Антокольський, Є. Долматовський, Є. Євтушенко, О. Лупій, М. Кашель, П. Поліщук, Й. Нонешвілі.

Загалом до збірки ввійшли твори 57 авторів; поряд з поетами з усіх соціалістичних країн у ній виступають митці з ФРН, Греції, Австралії, Іраку, Франції, Уругваю, Непалу, США, Швеції, Індонезії, Бірми.

Автор передмови Тхай Тху Лан відзначає, що вміщені в збірці твори надихали в'єтнамський народ на подвиги в боротьбі за незалежність і свободу, а в мирний час кликатимуть до нових трудових звершень.

НОВИЙ ТВІР МІЛОША ВАЦЕКА

У Чехословаччині щороку влаштовується Тиждень новітньої музики. Цього року цей Тиждень відбувся 19-й раз. Головною подією було виконання «Травневої симфонії» Мілоша Вацека.

«У своїй симфонії, — сказав композитор, — я мав на меті відтворити не конкретні події, а наст-

рої, пов'язані з останніми днями війни. Я прагнув передати внутрішній світ людей, їхні мрії, оптимістичне світосприймання. Депресія, деструкція не є моїм життєвим кредо, їм нема місця у моїй творчості. Я хочу, щоб моя музика відкривала слухачам світлі сторони життя».

М. Вацек — автор семи балетів, трьох мюзиклів, симфонічних творів. Його «Поема про загиблих героїв», «Кантата, присвячена Празі» на слова Вітезслава Незвала, знані в багатьох країнах.

ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ ІВАШКЕВИЧА

Романом «Місяць сходить» польське видавництво «Чительнік» розпочало друкування повного зібрання творів Ярослава Івашкевича. Зібрання складатиметься з тридцяти томів.

ПОЛІТИЧНА ОПЕРА

В муніципальному театрі Болоньї відбулася прем'єра опери Джакомо Манцоні «Максиміліан Робесп'єр», в якій розповідається про найпатетичніші сторінки Великої французької революції. Разом з оперою Луїджі Ноно «Під гарячим сонцем» новий твір Манцоні започатковує в Італії жанр «політичної опери».

РАЗОМ З РЕВОЛЮЦІЄЮ

У Лісабоні відбувся перший з'їзд Спілки португальських письменників. Голова Спілки, поет Жозе Гомеш Феррейра, оцінив з'їзд як історичну подію, що прискорить мобілізацію літературних сил Португалії на службу революції. «Сьогодні ми маємо в Португалії двадцять тисяч читачів, — сказав Феррейра, — але я настроєний оптимістично і розраховую, що це число в майбутньому зросте до ста чи навіть двохсот тисяч».

У з'їзді взяли участь 250 літераторів.

ПРЕМ'ЄРА ПІВДЕННОЧЕСЬКОГО ТЕАТРУ

До 30-річчя визволення Чехословаччини від фашистської окупації театр у Чеських Будейовицях поставив п'єсу Мирослави Томанової «Срібна рівнина», що є інсценізацією її роману.

ВИСТАВКА ЕРФУРТСЬКИХ ХУДОЖНИКІВ

У містах НДР експонуються твори митців Ерфурта, який став одним із центрів художнього життя країни. На виставках представлені

Лутц Годе (Ерфурт). «Х Всесвітній фестиваль молоді та студентів».

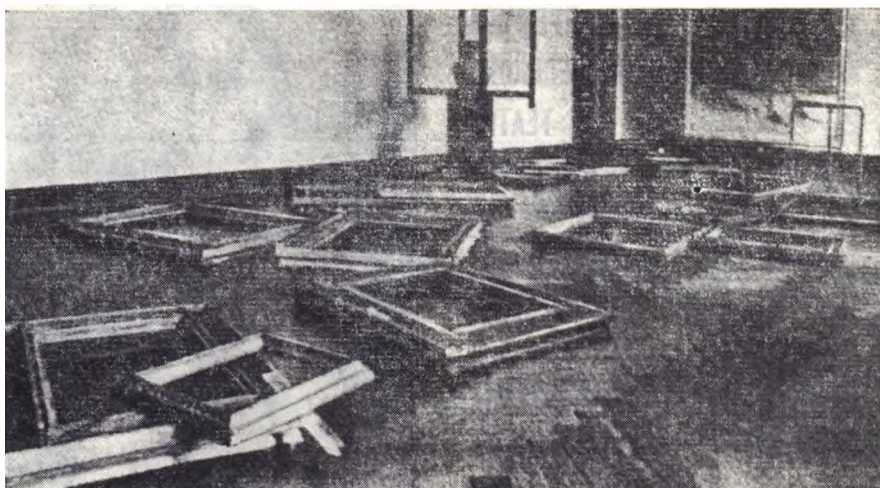

Лутц Годе, «Портрет Анжеліки В.».

живопис, графіка, скульптура, а також твори декоративно-прикладного мистецтва.

КАТАЛОГ УКРАДЕНИХ ШЕДЕВРІВ

У Парижі вийшов перший номер журналу "L'officiel international des tableaux et d'objets volés", присвячений проблемі крадіжок творів мистецтва. Журнал друкує статті французькою, німецькою, англійською, іспанською, італійською та японською мовами. Адресований він передусім торговцям творами мистецтва, власникам і керівникам музеїв та картинних галерей, експертам і колекціонерам. Мета видання — полегшити розшуки вкрадених шедеврів, кількість яких обчислюється десятками тисяч і рік

З міланського Музею сучасного мистецтва вкрадено 38 полотен вартістю понад 8 мільйонів доларів. Зала музею після крадіжки.

у рік зростає. Як повідомляє «Тайм», за останні три роки в самій тільки Італії було вкрадено 25 000 картин.

арабських країнах. Для своїх композицій Гані аль-Ані використовує не тільки тексти з корана, а й народні прислів'я, афоризми Омара Хаяма, рядки з популярних поезій.

МАЙСТЕР КАЛІГРАФІЇ

Іракський художник Гані аль-Ані є одним з найвизначніших сучасних майстрів художньої каліграфії — мистецтва, що високо цінується в

ТРИВОГИ ПІРСА ПОЛЯ РІДА

Англійський письменник Пірс Поль Рід (стагію про нього див. у «Все-світі» № 2, 1975 р.) дав інтерв'ю представникові журналу «Транс-ентік рев'ю».

«Я не сказав би, — заявив Рід, — що люблю відповідати на запитання журналістів. Я не настільки пишаюся власною особою. І не дуже довіряю собі. Наприклад, у цьому інтерв'ю я можу сказати щось цілком протилежне тому, що сказав у попередньому. Певна річ, якби мені доводилося робити це часто, я почав би повторюватися, давати стандартні відповіді, і це було б жахливо. Та, з іншого боку, в цих інтерв'ю є і щось принаadne. Відповідаючи на запитання, ти можеш раптом відкрити в собі те, про що раніше й не здогадувався.

Письменник віддається своїй діяльності, але репортерів особа письменника цікавить, як правило, більше, ніж його книжки... Я не вважаю себе цікавою особою. Все, на чому я стою, висловлено в моїх творах. Отож, гадаю, інтерв'ю повинно ґрунтуватися на творчості письменника,

Зразки каліграфічних композицій Гані аль-Ані.

а не на його особистих рисах... Моя особа — це мої книжки».

На думку Ріда, літературні твори повинні тримати читача в напруженні, відзначатися ясністю й чіткістю викладу — «надто багато письменників пішло на повідку в Джеймса Джойса, який вважав, що мистецтво справжнє тільки тоді, коли воно неясне й незрозуміле».

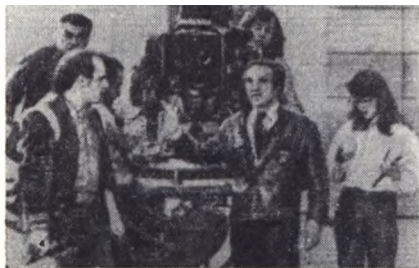
Різницю між серйозною літературою й бульварщиною Рід вбачає в тому, що, на відміну від останньої, справжня літературна праця несе в собі повчальну ідею; критерієм тут має бути «те, що сказано в даному романі про дійсність і наскільки переконливо це сказано. Гадаю, що літературний твір — це надзвичайно тонкий інструмент, призначений для опису й утвердження моральної позиції автора».

Однак Рід не приховує своєї орієнтації на мораль релігійну — в інтерв'ю він декларує свою віру в бога й зараховує себе до католицьких письменників. Тут же Рід визнає, що «майже вичерпався» як літератор. Певну роль у цій кризі відіграв, очевидно, комерційний успіх його книги «Живі!». Разом з успіхом прийшла й апатія до соціальних проблем, Рід відчуває, що втрачає «сердистість», яка досі водила його пером. «А це означає, — каже він, — що я або зовсім покину писати, або перейду на лагідний тон».

У відповідях Ріда виявилася непослідовність, про яку він говорить на початку інтерв'ю. Не підлягає, однак, сумніву, що автор «Вискочня» та «Юнкерів» усвідомлює необхідність вибору між позицією чесного письменника і позицією конформіста.

НОВИЙ ФІЛЬМ ТРЮФФО

В Парижі відбулася прем'єра фільму Франсуа Трюффо «Історія Аде-

Франсуа Трюффо (в центрі) під час зйомок.

лі Г.».

Це розповідь про життя наймолодшої дочки Віктора Гюго. Роль Аделі виконує молода актриса Ізабелла Аджані.

ОСТАННІ ЛАУРЕАТИ?

Літературна нагорода «Нешнл бук еворд» була присуджена в США в двадцять шостий і, як пророкує преса, останній раз. Причина песимістичного прогнозу — фінансові труднощі. Список літераторів, відзначених цією премією, — показник післявоєнного розвитку американської літератури. Серед нових лауреатів немає відомих письменників. У галузі белетристики відзначено роман Томаса Вільямса «Перука Гарольда Раукса» — з життя американського університетського містечка і кримінально-пригодницький твір Роберта Стоуна «Солдати-чорнороби».

ВІРНІСТЬ ТЕМИ

Мюнхенське видавництво «Бертельсман» опублікувало новий роман Франца-Йозефа Дегенхардта «Згаріще», в якому відомий у ФРН письменник і виконавець популярних політичних пісень продовжує тему свого попереднього твору «Гніт» — тему антифашистської боротьби.

ПЕРШИЙ У ТОГО

На кіноекранах Того демонструється перший художній фільм вітчизняного виробництва — «Куамі». Режисер і оператор його — До Коку. Фільм розповідає про пригоди Куамі, хлопця, який залишає рідне село й шукає роботи в місті.

БЛІЦ-ТУРНЕ

ФРЕНКА СІНАТРИ

Коментуючи європейські гастролі американського співака Френка Сінатри, «Фігаро» зазначає: «Сінатра вирішив виступити на великій паризькій сцені — в Палаці з'їздів.

Пробуде він на ній рівно 75 хвилин. Одна година й п'ятнадцять хвилин — непогана ілюстрація до головного принципу цього співака: «Час — це гроші...» Загалом блиц-турне принесе Сінатрі два мільйони доларів. З Парижа він вивезе 160 тисяч. Інакше кажучи, три хвилини співу дають йому зливку золота. В ці три хвилини входять, звичайно, оплески та овації...»

«ТЕАТР — СПРАВА ГРОМАДСЬКА»

Під такою назвою паризьке видавництво «Галлімар» надрукувало в серії «Театральна практика» збірку статей, промов та нотаток Жана Вілара (1912—1971), видатного французького режисера й актора, першого керівника Національного народного театру в Парижі, організатора фестивалів драматичного мистецтва в Авіньйоні.

«У чому полягає найважливіша проблема сучасного театру — та проблема, що обумовлює існування театру взагалі? — запитує Вілар. — Вона полягає в тому, щоб підтримувати систематичний, щоденний контакт театру з людьми праці. Треба знати, з якою метою функціонує театр. Я знаю, для кого працюю — для робітників».

Ці слова Жан Вілар виголосив 1962

Жан Вілар і Жерар Філіп в Авіньйоні.

року, але ідеєю цією керувався протягом усього творчого життя. Вілар підкреслював, що театр «пов'язаний з історією своєї країни і свого народу, і цей живий зв'язок повинен активізувати актора, не дозволяти йому віддалятися від суспільних та політичних подій свого часу».

НЕЗВИЧАЙНА ВИСТАВКА

У паризькій Національній бібліотеці була влаштована виставка «Книжка в щоденному житті», присвячена цього разу не визначним і широко відомим літературним творам, а книжкам-порадникам і довідникам минулих епох.

Серед «рекордсменів» виставки — написаний у XII столітті трактат «Режим здоров'я», що лишився для французів найавторитетнішим медичним порадином протягом семисот років; словник, який побачив світ 1502 року й за наступні 277 років витримав 210 видань; складені в XVII столітті лічильні таблиці Баррема, без яких жоден французький крамар не обходився аж до першої світової війни.

На виставці були представлені порадики з питань етикету (1297 р.), хатнього господарювання (XIV ст.), садівництва, рибальства, будівництва; книжки, що навчали, як грати в шахи (XIV ст.), як опанувати професію кучера й навіть як... збирати гусячі яйця. Вже п'ятсот років тому

існували словники іншомовних слів, призначені для тих, хто «не ходив до школи,— як от: ремісників та жінок».

ПІДВЛАДНІ ОДНОМУ ЗАКОНОВІ

Ветеран Голлівуда Біллі Уайлдер зняв фільм «Перша сторінка», який викриває звичаї американсь-

Джек Леммон у фільмі «Перша сторінка».

кої преси. Дія відбувається 1929 року в Чикаго: протягом кількох годин, що лишилися до страти злочинця, газети змагаються у виготовленні найсенсаційніших репортажів про його особу. Закон джунглів, яким керувався злочинець, убиваючи поліцейського, панує і в редакціях газет...

Головну роль у фільмі виконує Джек Леммон.

ПІДСУМКИ ТЕАТРАЛЬНОГО СЕЗОНУ

В нью-йоркському театрі Вінтер-Гарден відбулася церемонія вручення нагород переможцям минулого театрального сезону на Бродвеї. Премією

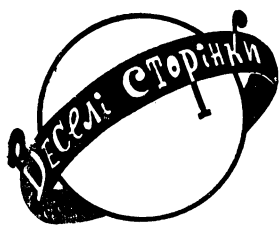
Антоніет Перрі (аналогічна премії Оскар у кіно) нагороджено Джеймса Лі Берта за лібретто до мюзикла «Шенендох» (композитори Гарі Гелд і Пітер Юдем), події якого відбуваються за часів громадянської війни в Америці. Джон Колем визнаний найкращим актором сезону.

«Еквес» Пітера Шеффера (постановник Джон Декстер) відзначений серед драматичних спектаклів. Нью-йоркська преса розхвалює цю мелодраму з детективними елементами; йдеться в ній про психічно неповноцінного юнака, що... осліплює коней. Вручаючи премії, актор Джек Леммон пожартував, що відзначений премією популярний драматург Ніл Саймон заробив більше грошей, ніж сам Шекспір. Саймон, у творчості якого переважають дрібні морально-побутові теми, постачає кіно, телебачення і театр своєю недовговічною продукцією, розраховуючи на невибгливий смак обивателя.

ЗНЯТО В ЕФІОПІЇ

Одну з головних нагород на Міжнародному конкурсі газетно-журнальної фотографії в Амстердамі одержав американський репортер Ові Картер — за знімок, зроблений 1974 р. в ураженому голодом районі Ефіопії.

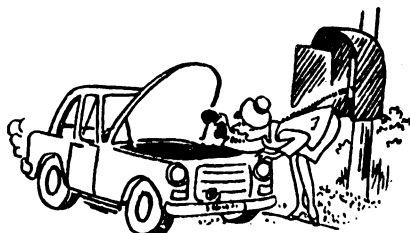
«Блага» цивілізації.

«Лудаш маті», Угорщина

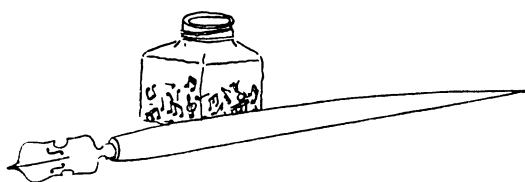
— Як ви використовуєте своє дозвілля?

«Ві», Швеція.

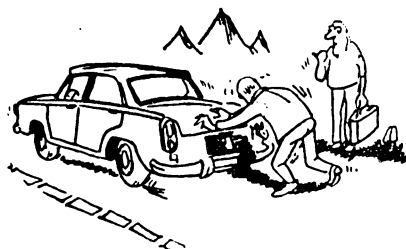

— Послухай лишень, який страшний гуркіт у моторі!..

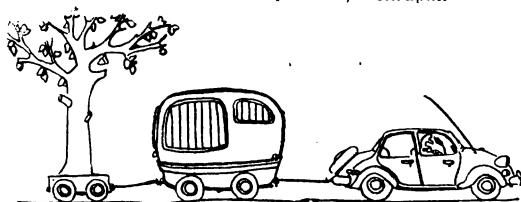
«Штерн», ФРН.

«Паралелі», Болгарія.

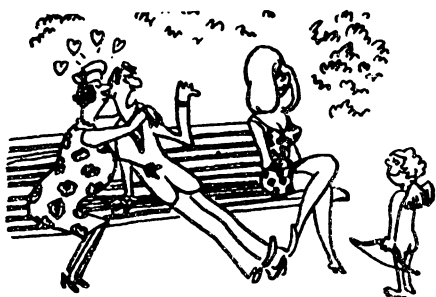
2

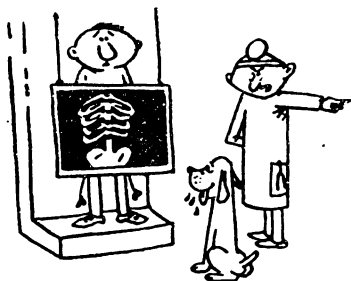
На лоно природи...

«Шпількі», Польща.

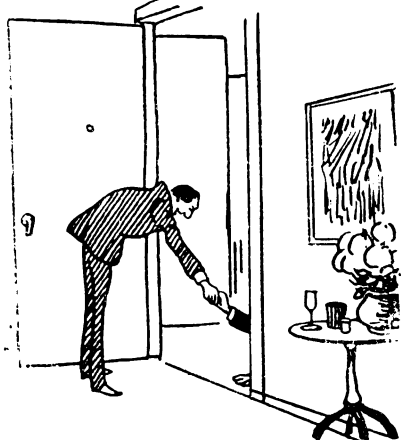
«Ілюстре», Швейцарія.

— Амуре, любий, ти не в ту влучив!..
«Нойс ревью», ФРН.

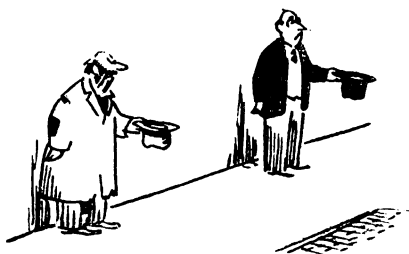
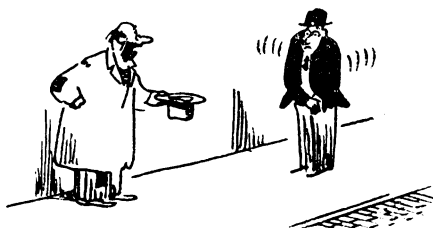
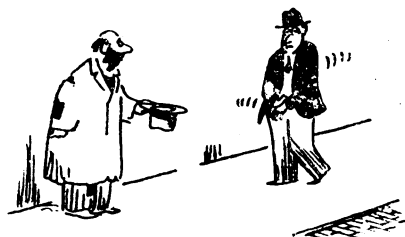
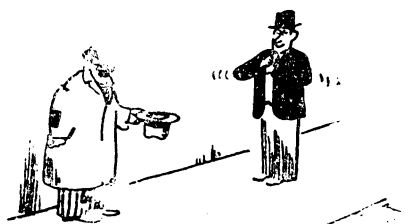
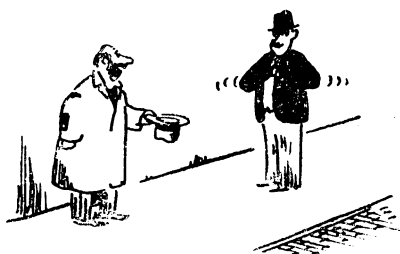
«Жур де Франс», Франція.

— На добраніч! Але будьте обережні за кермом!
«Вельт ам зоннтаг», ФРН.

«Ньюсуїк», США.

«Панч», Англія.

**Головний редактор
Дмитро Павличко.**

**Редакційна
колегія:**

**Дмитро Білоус,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Марія Орлик,
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха,
Олексій Полторацький,
Юрій Смолич.**

**Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.**

**Художній редактор
Микола Коваленко.**

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34.
Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи — 93-29-61.
Видавництво «Радянський письменник», 252133, Київ-133, бульвар Лесі Українки, 20.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

БФ 27691. Здано до набору 12. VI. 1975 р. Підписано до друку 29. VII. 1975 р. Формат паперу 70×100^{1/16}. Друк. фізичн. арк. 15. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 19,89. Тираж 58 490. Ціна 60 коп. Зам. 03334.

«ВЕСЬ МИР», № 9, 1975 (на українском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины и Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами. Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова, 34. Издательство «Радянський письменник», 252133, Киев-133, бульвар Лесі Українки, 20. Комбінат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47, Брест-Литовский проспект, 94. Печат. физ. листов 15. Условн. печ. листов 19,5. Учетн.-изд. листов 19,89. Тираж 58 490. Цена 60 коп. Зак. 03334.

**Ордена Леніна комбінат друку видавництва
«Радянська Україна», 252047, Київ-47,
Брест-Литовський проспект, 94.**

В С Е
В С Е
В С Е
В С Е
В С Е

46
С В И Т
С В И Т
С В И Т
С В И Т
С В И Т
С В И Т
С В И Т
С В И Т
С В И Т

В С Е
В С Е

BCE
BCE

9

1975

CBIT
CBIT

CBIT

CBIT

CBIT

BCE

BCE

BCE

BCE

BCE

CBIT

CBIT

CBIT

CBIT